श्रीगणेशायनमः॥ षट्कर्तृबोधकं कृविल्लिखाकारणान्वितेनिशाम्यमित्यपि तत्प्रक्रमभंगेन विषमसमेधुनर्थेबोपनिबंधात् नापिविशेषणप्रक्रमभंगः सर्वत्राक्येषुविशेषणेषूपादानात् होश्रीत्यपि विशेषणमेव विशेषणादेवविशेष्यावगतिसिद्धिरा मनसूत्रणात् निधानः गर्भोधिवसागरांबरामितिवत् किंचेतत् दूषणाभासादेवोत्तरवाक्येहिज्ञानोपादानं अन्यथाकर्तृक्रियाभ्यामेवहिलावगते लब्धात्मकत्वमेवस्यात् अथकृत्रिकर्तृविशेषणं कृत्रिकर्मविशेषणं पूर्वत्रकर्मविशेषणेवाअर्थप्रतिभेदीभावात् अविधिहुतं नप्राप्तोतीत्येतदर्थपर्यवसानात् तत्रैवपूर्वव्याख्यानं किंच शंकितपदार्थत्वेनरूढ्यर्थव्याख्यानावलतदपिशंकनीयंनभवति षष्ठ्यर्थेकनुरनुपपन्नादेवचतद्विशेषणं अनुपादानंप्रमिद्धावगतेरुक्तस्य यदनुश्रूयमाणकिंचिन्नभक्तृत्वेभवत्यादीनांप्रयोगभावापत्तेः मत्रमामान्यानांनासांप्रयोगंविनापिज्ञायमानत्वान् निधिरधआकरे तेनविशेषणक्रियाप्रयोगार्थंयथेदः कर्मत्वंतत्रकर्तृप्रत्ययप्रयोगानुसार्येव अन्यथाप्रक्रमभंगआपाद्येत तेनचप्रत्येकवाक्येऐदंकोपादानादेकत्रद्वयोपादानेप्रक्रमआशंकनीयः यतोऽयमवाक्यापरिपूर्त्यर्थमेवाहकुनिबंधइतिनूक्तमेव इदंचमहतोदूषणोद्घाटणंस्वगुणोद्भावनमिवात्यंतमनुचितमपिव्युत्पत्तिसूनोर्बालानामूहापोहज्ञानेनव्युत्पत्तिमाधातुंरूनमितिज्ञेयं श्लोकेः काव्यार्थसूचकैरियुक्तत्वादस्यतत्सूचकत्वमुच्यते इशःप्रभुः दृष्यंतोबोधादिति तामिःशरीरवासंचमहाभूतरूपाभिर्यज्ञकरणहोतृरूपाभिर्लोकपालांश्चाद्भिरिशिरेतेजस्विःस्वाराज्ञश्चंद्रसूर्यरूपाभिरप्राभिस्तनुभिः प्रपन्नः तथाचभृगुः अग्निर्वायुश्चमार्कंडेयं इंद्रस्यवरुणस्यच चंद्रविनेशयोश्चैवमात्रानिर्हृत्यशश्वतीः तस्मादेवमुरेंद्राणांमात्राभिर्निर्मितोनृपः तस्मादभिभवत्येषसर्वभूतानितेजसेति अथयामृषिः स्रष्टुश्चेत्यनेन शकुंतलासूचिता एतावत्कालपर्यंतंनारदशासदेरज्ञातत्वात्यथंयाविधिनासुरतविधिनाहुतंनिषिक्तंहविः रेतोवहतीतितत्सागर्भः होवीत्यनेनकण्वः येहेत्यनेनानसूयाप्रियंवदेसख्योकालपराज्ञांतसमयंविधत्तोबोधयतः पातिव्रत्यादिभिर्गुणैर्विश्वंव्याप्यश्रुत्यावार्तयाविधये देशगुणैस्त्रिभिः शार्ङ्गरवशारद्वतगौतमीभिरयनेएताहशीस्थितिनाएतेनसगर्भायास्तस्यादुष्यंतद्वारदेशगमनं सर्वेषांमेलबौद्धेभूतश्चक्रवर्तित्वात्भरतः

तस्य प्रकृतिरुत्पत्तिरितिभरतोक्तिः यथाप्राणिनः प्राणवंतः इत्यनेनभरतशकुंतलाभ्यांसहस्वचुरागमनं अथाभिः प्रस्तावादिभिः प्रत्यङ्गाभिः प्रपन्न इत्यनेननिबद्धसंधिसभाक्षोनटशंसा प्रवर्तनांप्रतिहिताय पार्थिवइत्यादिकासूचिता सूत्रधारः पठेन्नांदीमित्युक्तेः सूत्रधारलक्षणंयथा मानुगुप्ताचार्येरुक्तं चतुरोवृत्तिज्ञांतेनेकभूषासमावृतः नानाभाषणतत्त्वज्ञो नीतिशास्त्रार्थतत्त्ववित् वेशोपचारचतुरः पौरेषणाविचक्षणः नानागतिप्रचारज्ञोरसभावविशारदः नाट्ययोगेनिपुणो नानाशिल्पकलान्वितः तन्त्रीलयानुगतयत्कलातालावधारणः अवधार्यप्रयोक्ताच वाक्कृणामुपदेशकः एवंगुणगुणोपेतः सूत्रधारोविधीयतइति १ नाट्यंतइति अत्रनांदीलक्षणमाहिभरते आशीर्नमस्क्रियारूपः आशंसा काव्यार्थसूचकः नांदीतिकथ्यतइति नांदीपदव्युत्पत्तिरुक्तानाट्यप्रदीपे नंदंतिकाव्यानि कवींद्रवर्गाः कुशीलवाः पारिषदश्चसंतः यस्मादेतज्ज्ञनमिं धुर्हसी तस्मादियं नांदीतिनिरुक्तिः नांदीतिनत्रभरतः प्रथमाध्याये पूर्वरंगस्यांगानां नांदीआशीर्वचनसंयुता अष्टांगपदसंयुक्ता प्रशस्तावेदसंमितेतिपंचमाध्यायेच सूत्रधारः पठेन्नांदीमध्यमस्वरमाश्रितः नांदीपदेद्वादशभिरक्षरैर्व्याप्तलक्षणामिति इदंपद्यंअभिनवगुप्तपादाचार्यैर्भरतवृत्तिकायामभिनवभारत्यांव्याख्यातं अत्रेनअस्यवाक्यस्यानुगताविपदाद्यपदाद्वादशपदेतिचतुरस्वनाम्नानुगताचतुष्पदाः वेष्टश्लोकइतिपदेतिपृथक्त्रिविधेवचनैः परमपिभूयस्त्वादाहतेनिपदानिश्लोकावयवभूतानितिङंतानिसुबंतानितिवा श्लोकचतुरीयांशरूपाणीवा अवांतररूपाणिवेतिआख्यायपुनरुक्तं आचार्यस्वरसस्तुअवांतरवाक्येष्वेवपदस्यमितिएवदभिप्रायेणनाट्यप्रदीपे श्लोकपादःपदंकेचिन् सुप्तिङंतमथापरेपरेवांतरवाक्यैकस्वरूपंपदमूचिरइति संगीतकल्पनरावपि हरोनामांगस्थितवसुवर्णनैः वाक्यार्थभूम्नाथपदैरभिसंख्येः षड्भिश्चतुर्भिर्नवभिस्समाहिशोसंप्रवदंतिनांदीमिति सूत्रमूलभरतटीकाकाराभिनवगुप्तपादाचार्यसंमतावांतररूपाष्टपदा तथाचपंचमाध्यायेभरतः नमोस्तुसर्वदेवेभ्योद्विजातिभ्यस्ततोनमः जिनेभ्योमनवेराजर्षिवंगेभ्योब्राह्मणायच ब्रह्मोत्तरंनथैवास्तुहताश्चाद्विपस्तथा प्रशास्तिर्मामहाशब्दः पृथिवीचसमागतां राज्यंप्रवर्तनांचैवरंगस्यांशः समृध ॥१॥

नु नेक्षकर्तुमहान्धर्मोभवतुब्रह्मभाषितः काव्यकर्तुर्यशश्चापिधर्मश्चापिप्रवर्धतां दृश्यमाचानयानित्यंश्रीयांदेवताद्विजमूलकारणस्वयमेवद्वादशपदोदाहृता टीकाकारैरष्टपदोदाहृता यथाविलक्ष्यकुरुतेनो आनंदंविदधातुरप्रबलमतिः शंभुः शिवंयच्छतुश्रीनाथःश्रियंमातनोतुनतां सीतापतिर्वीर्द्धितं हेरंबः कुरुतामविघ्नमनघंवाग्ब्रह्मविद्यौततांव्यासोकंतदुदेतुवस्तुभरतोनाट्येवस्तनः कौतुकीति वेषांमतेश्लोकतुरीयांशः पदंतेषांमतेचतुष्पदीनांदीयेद्वेकालंविधत्तइत्यनेनचंद्रावलीश्लोकं यदाहुः चंद्रनामांकिताकार्यासारसानांयतोनिधिरिति इयंचपद्यावलीसंज्ञानांदीतदुक्तंनाट्यदर्पणेयस्यांवीजस्यबिन्दोस्यभिधेयस्यवस्तुतः श्लेषेणवासमासोक्त्यानांदीपद्यावलीतिसेति एतादृशानांयाअंतेसूत्रप्रयोगानुज्ञानंधारयतीतिसूत्रधारः स्थापकनामानटः प्रविशतीतिशेषः स्तोतिसर्वंस्तेनथोक्तेः वर्तनीयतयासूत्रंप्रथमंयेनसूच्यतेरंगभूमिंसमाकृष्यसूत्रधारः सउच्यतइति तदुक्तंदशरूपके पूर्वरंगंविधायादौसूत्रधारेदिनिर्गते तद्वत्परः प्रविश्यान्यःसूत्रधारणाकृतिः सूचयेद्यस्तुबीजमिति नन्वादौपूर्वरंगांगभूतानांदीत्युक्तं अत्रपूर्वरंगंविधायादित्युच्यतेपूर्वापरसंगतिः कथंवानयंविरोधइतिचेत् उच्यते अत्रपूर्वरंगशब्देनोणः तथाचतत्कारिकावलिः पूर्वैरत्रनिमित्तिपूर्वरंगोनाट्यशालास्थाप्रथमप्रयोगेउत्थापनादीपूर्वरंगतेति तेनहाविंशत्यंगस्यपूर्वरंगस्यहादशउत्थापनादिनांयांतान्यंगानिपूर्वरंगशब्देनोक्तानीत्यर्थः अतएवादिभरतेभ्यस्वंवाचनुरस्वंवाविनेशद्रुमथापिथा मधुस्रवनिष्क्रामेत्सूत्रधारः सहानुगः स्थापकःप्रविशेत्तवसूत्रधारगुणाकृतिरिति वस्तुतस्तुभामुखपर्यंतंपूर्वरंगएव यतोस्येवनांदीतोग्रे प्रशस्तनादीतिदशांगान्युक्तानि तदुक्तंभावप्रकाशिकायां सभापतिःसभासभ्यागायकावादकाअपिनटीनटश्चमोदंतेयत्रान्यान्यावुरंगनात् अतोरंगइतिप्रोक्तः पूर्वंयत्सप्रकल्प्यते तस्माद्यंपूर्वरंगइतिबिदूरुच्यतेतस्यद्वाविंशत्यंगानिवोत्थापनमुखानिवेत्यादिच अन्यत्रापियत्रान्यावसुनःपूर्वंसर्वेप्रोपशांतयेकुशीलवाःप्रकुर्वीतिपूर्वरंगःसउच्यतेउत्थापनादिकान्यंगान्यस्यभूयांसियद्यपि तथाप्यत्रशब्दकर्तव्यानांदीविघ्नोपशांतयइतिअत्र

Digitized with financial assistance from the Government of Maharashtra on 11 June, 2017

सूत्रधार एव दनंतरं द्वितीयांकलेखनमाह तस्यायमर्थः पुनः सूत्रधार इति पदमुच्चारणीयं तदग्रिमवाक्यकर्तृत्वेन संबध्यते एवमन्येपि सर्वत्र प्रविश्य नामानंतरंद्वितीयांकलेखनंतदर्थोयमेव बोधव्यः नेपथ्यांतरनिष्क्रांतदग्रिमवाक्यलोक्येति कविवचनेनटेनाकाशलोकेन कर्मैवकृतंतदनुवादोयं एवमन्येपिमध्यमेकविबोधोधार्यः नेपथ्यंस्यान्नटनिष्कारंगभूमिः प्रसाधनमित्यजयः आर्येइतिभार्यामतिसंबुद्धिः पत्नीचार्येतिसंभाष्येतिभरतवचनात् नेपथ्यमधीवेषश्च तदाहभरतः शमादिर्यंजकोवेषोनटेनेपथ्यमिष्यतेइति तस्यविधानंकरणमवतिसमासंयदिनदातदादेरितआगम्यतामितिसंबंधः तत्रमधीवेषग्रहणंनामआहार्याभिनयः तस्यापिरसेउपयोगात् तदुक्तंभरतमुनिनाचार्यैः रसास्तुत्रिविधावाचिकनेपथ्यसात्त्वभावजाः रसानुरूपेरसानांवेः श्रौंकैर्वाक्यैः पदैरसथा नानालंकारसंयुक्तैर्वाचिकोरसउच्यते कर्मरूपवयोजातिदेशकालानुवर्तिभिः माल्याभूषणवस्त्रादीर्नेपथ्यरसउच्यते रूपयौवनलावण्यस्थैर्यधैर्यादिभिर्गुणैः रसःस्वाभाविकोज्ञेयः सचनाट्येप्रशस्यतइति तत्रमधीवेषस्वरूपंनाट्यलोचनेसितोनीलश्चपीतश्चतनुर्धौरूएवच एतेस्वभावजावर्णायेकार्यत्वंगतंनसंयोगतः पुनःश्यान्यउपवर्णाभवंतिहि सितनीलसमायोगात्कपोतइतिसितइत्यादिना राजन्नश्यामगौरभागोराक्षाभाक्षधैवच पेचापिसुखितोमत्स्योगोरः कार्यस्तुतेवुधैरित्यादिनाच शक्लोविविक्तोमलिनस्त्विविधोवर्णउच्यते देवाग्निगमनेचैवमंगलेनियमस्थिते वेषस्त्रवभरेःस्युरुत्तरोयेचान्येप्रयोगतः देवदानवयक्षाणांगंधर्वोरगरक्षसांनृपाणांकामुकानांचविप्रोवेषोविधीयते उन्मत्तानांप्रमत्तानांमध्यगानांतथैवच ॥ व्यसनोपहतानांचमलिनोवेषइष्यतेच अमात्यकंचुकिश्रेष्ठिदूषकपुरोधसां वेषनाबहूनिप्रतिशीर्षाणिकार्यादित्यादिनाच बहुनाग्रंथसंदर्शनेनकं अस्माभिस्तुसंक्षेपरुचिभयान्नात्रप्रयोजनमतश्चविरम्यते अज्जउत्तआर्यपुत्रसर्वस्त्रीभिः पतिर्भार्याचआर्यपुत्रेतियोवनइतिभरतोक्तेः नटीसंबुद्धिःस्थापकंप्रतियंस्त्रियमस्मिअर्चनाटकेकवेः प्रायः सौरसेनीभाषेयमभिमतास्ते उक्तंचमानु प्राकृतीचीशुभगेः सिंधोर्हिमवद्विंध्यशैलयोः अंतरावर-

स्थितंदेशं आर्यावर्तं विदुर्बुधाः आर्यावर्तप्रसूतासुसर्वासेवहिनातिषु सौरसेनींसमाश्रित्यभाषांकार्यंप्रयोजयेदितिदोषादौसौरसेन्यामयुक्तस्येतिसूत्रेअयुक्तस्येतिपर्युदासादुक्तेतत्कारेदकारोभवति अन्यासाधनिकायथा आर्यपुत्रपदेहस्तः संयोगइति आकारस्यहस्वतायांपर्यायजयतियस्यजकारः सर्वत्रलवरामवंद इतिपुवद्भावेरेफस्यलोपः कगचजतदपयवांप्रायोलुगितियकारस्यलुकू अनादौशेषादेशयोर्द्वित्वमितिजकारस्यनकारस्यापिद्वित्वंकचिल्लुगतनलुक्तेअम्मउत्तेतिपाठः सोपिसंज्ञादायिकएवसौरसेन्यामित्यनुवर्तमानेनार्योय्यइत्यादेशविधानात् इयमितिसंस्कृतसमंअस्लेरित्यनुवर्तमानेपिसौमेमिलोसावाइतिअस्मीत्यस्यस्यादेशः इत्यायये ध्यनुसर्तव्यंप्रतिपदंलिख्यमानंगौरवमावहतीतिविरम्यतेविशेषएवकचित्कचिद्दृश्यतेएतदनंतरंनटीनेकचित्पुस्तकेआयवेदुअज्जोकोणिओओअणुविद्धीअदुणीतिपाठः पुराणपुस्तकेषभाबात् प्रयोजनाभावाच्चोपेक्ष्यः रंगप्रसाधमधुरैश्लोकैः काव्यार्थसूचकैः ऋतुंकंचिदुपादायभारतीसंश्रितामवेत् भारतीसंस्कृतप्रयोगवाग्व्यापारोजनाश्रयःभेदैः प्ररोचनायुक्तैर्वीथीप्रहसनाद्युपैरितिधनिकोक्तेः भारतीवृत्तेः प्ररोचनालक्षणमंगमुपरिष्टादिति आर्येअभिरूपभूयिष्ठेत्यादिनारमणीयाद्यर्थेनविलसादुनसंक्षेपाद्दृष्टांतप्ररोचनामितिरसार्णवसुधाकरेशृंगारतिलकेचियंविन्नीर्णाप्ररोचना तद्दक्षणंचदशरूपके उन्मुखीकरणंतत्रप्रज्ञांशतः प्ररोचनेति तस्याभेदाउक्ताःसुधाकरेप्रज्ञांसाबुद्धिर्भाजेयाचेतनाचेतनाश्रयाचेतनासुकथानाथकविसभ्यनराःस्मृताः अचेतनोदेशकालोकालोमधुशरन्मधुरइतिकथानाथः कथानायकः अभिरूपाः पंडितामनोज्ञाश्चभूयिष्ठाबहवोयस्यांएतादृशीपरिषत्सभाअभिरूपोवृषेरस्येतिशाकपार्थिवः अनेनसभ्यप्रज्ञांशतत्रसभ्यरूपमादिभरतेसभासुविबुधैर्जेयाधैरिदक्षान्विताजनाः मध्यस्थाःसावधानाश्चवाग्मिनोन्यायवेदिनः बुद्धिमायुद्धिमाधिज्ञाविनयनम्रकंधराः अगर्वारसभावज्ञास्तोर्यत्रितकोविदाः असद्ग्रहविषेधारश्चनुरागमत्सररहिताः अमंदरागमनियंद्रहृदयाभूषणोज्वलाः सुवेषाभोगिनोनानाभाषाधी

र्विज्ञाददाः स्वसोचितस्थानमुत्थास्नवप्रशंसापरायणाइति अथेत्यनंतरमेवक्ष्यमाणग्रीष्मसमयोपनक्षणं काली दासेनैकविप्रशंसा जगद्विलक्षणस्यात्प्रतीतस्यनामांतरेणसरस्वतीवपुषःनव्यनामसंकीर्तनमेवस्तुतिः अभिज्ञा नशाकुंतलेतिस्वरूपतएवेतिदृश्यंतरमणीयमित्यर्थः तद्भुवितवस्तुनेतिनवेनेतिवस्तुकप्रशंसा इक्षुवभाप्रकाशि कायां इत्थंरंगविधानस्यसंबंधादिप्रसिद्धये गोत्रनामसंबंधीयात्पूजावाक्यसभासदां बांधवकल्पाः प्रथमंकल्पवि धिरनंतरः बांधवश्चस्वानदृश्यंतेव्यवहाराः कथंचन बांधवकल्पास्तुकवेरभीष्टार्थप्रकाशनं स्वाभिधेयतत्वेनसा हित्यपरिपंथिते सागतंनुस्वगतादिस्वीयकीर्तिप्रकाशनं अभिज्ञेयगतंयत्तत्काव्यनाम्नाप्रकाशनमिति दृश्यरू पकेषु केनरूपकेणेत्याशंकायामोहनाटकेनेति नहुक्षणयुक्तमानुगुप्ताचार्यैः प्रत्यानवस्तुविधर्यधीरोदात्तादिनाय कं राजर्षिवंशचरितंतथादि आश्रयाश्चनिबंधुकवयश्चिलासार्थेगुणैर्नानाविधभूतिभिः शृंगारवीरशान्ततरप्रधानरसमं श्रयं प्रकृत्यवस्थासंधिसंधिनरविभूषणैः पताकास्थानकैर्दीप्तिनदंगैश्चप्रकृतिभिः नाट्यालंकरणैर्नानाभाषायुक्त्या त्रसंचयैः अंकप्रवेशकैरुदयंरसभावसमुज्वलं सुखदुःखोत्पत्तिकरनंचरितंवस्तुभूतांइतिरत्नकथोद्भूतंत्रिचि दुत्पाद्यवस्तुच नाटकंनामनाटकेयंरूपकंनाट्यवदेभिरिति सुविहितप्रयोगतयाभरतस्यअथवास्यन किमपिपरिहास्यदिपरिहास्यते आर्यस्यसुविहितप्रयोगतयासुशिक्षितानिनयप्रयोगतयानकिमपिपरिहीनं भ विष्यतीतिनटसूतिः भूतार्थसत्यार्थभूतंक्ष्मादोषिशाचादोन्यायेसत्योपमानेथेरितिविश्वः आपरीतिविदुषांपरि तोषादापरितोषंमर्यादीकृत्यावत्परितोषोनभवतीत्यर्थः आङ्मर्यादावचनइतिकर्मप्रवचनीयत्वेपंचम्यपा ङ्परिभीरितिपंचमीप्रयोगस्यचतुर्थीनियप्रयोगस्यविशिष्टंज्ञानंसाधुसम्यङ्नमन्येज्ञानमात्रंनसाधुमन्य एवविशिष्टमपिज्ञाननसाधुमन्येआत्मइत्यार्थेनत्वाअन्यस्मेस्युक्तेः अन्यथाहस्यमाणत्वंन्यायबाधोपिनस्यात् ३
असनिआर्थेतस्मिन्विशेषेवक्तव्येसामान्यमुक्तमित्यप्रसन्नप्रशंसामात्रं तस्यांचसामान्यस्यसमर्थकत्वंपरत्रेन

नचमोक्षेपीज्ञानमन्यत्रविज्ञानमित्युक्तेर्विज्ञानशब्दएवनत्रशक्त इतिवाच्यं प्रयोगपदवेद्यर्थापनात् अनेनविदुष्प रीक्षणायंममप्रयोगविज्ञानमितिव्यत्ययेपर्यायोक्तालंकारः नहुक्षणमुक्तंभ्रमहेतुंपर्यायोक्तंप्रकारांतरेणयदन्येनाभिधी यतेवाच्यवाचकशक्तिभ्यांशून्येनवागात्मनेनेति उदात्तंतदृश्यंयदवर्णयंतंयंप्रेक्ष्यधिरमुदाहरिवामरीनिरुद्धिमा महेनैरावणमुखेमानेनहृदयेहरेरिति अत्रैरावणशब्दोनात्रविधेयंन्यायमानमेवएवंप्रकृतेपिव्यत्ययं तत्समर्थकमाह बलवदिति बलवदधिकमपि बलवंसुधुक्मिनुस्वल्पतीवचनिर्भरइत्यमरः शिक्षितानांधुरुषाणां विशेषणादेवविशेष्यप्रतिपत्तावितिचेत् आत्मनिस्वविषयेः प्रत्यक्षमविश्वासिप्रत्ययोधीनशब्दश्चाप्तवाक्यविश्वासहेतु रित्यमरः कृतामिश्रभ्रमप्रदइतिचशब्दानुपादानेव्यक्तयथार्थीतरन्यासः सामान्यस्यसमर्थकत्वात् श्रुत्वनुप्रत्यक्षश्रवि श्वासस्यचेतोधर्मत्वेनार्थशेनरूपंविश्वासाभावस्यविधेयत्वादविमर्शविधेर्वांशनाथ एतद्दोषपरिहाराय स्वामिनृ प्रतीतिनोचेतइतिपरजीयं २ आर्यइयमपिनटसूतिरेवएवंहेदंएवमेतन् मौरसेन्याइत्यनुयोगान्योगेवेदितिण कारागमः अनंतरंकरणायामार्यआज्ञापयितुअस्याःपरिषदःसभायाःतान्स्थानतश्चयानांसामाजिकानांश्रु तिप्रसादनतः श्रवणप्रसादादन्यत्किंकरणीयमित्यनुषज्यते श्रोतुंकंचिदुपादायेत्युक्तेसमुपादत्तेहरि ममितितत्समाकारणात् श्रुतिप्रसादननिमित्तंगीतमितिसंबंधः अचिरप्रवृत्तमित्यनेनदुस्तन्नदुष्यदेःसो रभ्यायतिशयोद्यत्यनेउपभोगायचंदनायुपभोगायक्षमःसमर्थस्तांअनेनस्वस्यश्रमापनोदोपयोगबाहुल्यसूचनं संप्रतिग्रीष्मेहियस्मादस्यश्लोकेन्वयः सुभगेतिसुअतिशयेनभगोयेषुएवंविधाः सुभगाः सलिलावगाहाय नेतिबहुव्रीहिर्गर्भेबहुव्रीहिः भगशब्दोयंशब्दोलावीर्यंयत्तार्कयोनिचिंतिधरणिः एतेनजलक्रीडायोग्यत्वंध्वन्यते परस्प रांपरस्त्रीपुंस्त्वानांसंसर्गः संबंधोयेषुते पुंस्त्रीवेषिपरलेत्यमरः सुरभयोमनोज्ञाः मनोज्ञत्वंच शीतस्पर्शेनसुखस्पर्शत्वात् सुगंधेचमनोज्ञेनसुरभिर्वांच्यवन्मदइतिविश्वः एवंभूतावनवातायेषुतेवनशब्देनमांसं धनिनंतेनसंसर्गसुलभि

शब्दयोरन्यतरस्याधकारलंनञ्कनीयं अनेनवियोगिजन संचरणाक्षमत्वं ध्वन्यते प्रकटाशायेषु प्रदेशेषुयत्नेप्र
छायाः तेषुसुलभानिद्रायेषुते अमुनारत श्रमहरत्वं ध्वन्यते परिणामेरिक्षसाबसानेरमण्याः सुखसंचरणीयाः
एतेन शक्यार्थत्वंद्योत्यते सर्वेविशेषणे. प्रकृतस्वीयपरिश्रमस्वेदविनोदोध्वन्यते परिकरालंकारः विशेष्यमान
प्रतीयमानोशस्यशब्दवाच्यमुखप्रेक्षीत्यादिरूपकालंकारत्वमेव ध्वनित्वेनभावगुणीभूतत्वंव्यनिरूपाणे ध्वनि
कारः प्रसन्नगंभीरपदाः काव्यबंधाः सुखावहाः येचनुषुप्रकारोयमेवंयोज्यः सुमधुरमेति स्वभावोक्तिश्चश्रुतिरस्य
नुप्रासोइयंयावत्तनरीत्यसमयरूपतिः तहत्तिनधेतिगीवनइत्यर्थः गायनीतिकविवचनंतथाशब्दस्यहइत्यनु
वर्तमानेस्वरथधर्मामित्यनेनथकारस्यहकारः वाच्ययोच्चाणादाददानइत्याकारस्य अदादेशः अस्माइतिचपरे
सुभगादेरिखनुवर्तमानेइतेः स्वरांतञ्चहिरित्यनेनकारस्यलोपः नकारस्यहित्वं तहइतीतिपाठेगायनीति कविव
चनं भारत्याइतेः आयुस्वापरपर्यायंप्रस्तावनालक्षणंद्वितीयमंगमुपक्षिपति इमीसीत्यादिनानिष्क्रांतावित्यंतेन
इमीसीईषरीपत चुंबितावित्यभरेः सुउमारके सरसिहाइंसुकुमार के सरसिहोत्यादि ओदंसमंतिमानाः
प्रमदाः शिरीषकुसुमानि सुकुमाराः केसराणांशिखाः अग्रभागायेषुतानि अग्रभागेषेवभ्रमरचुंबनसंभावनादृष्टिः यतः को
मलकिंजल्क दल्काणि अनएवेषच्चुंबितानीतिहिरुक्तिः अनएवदयमानाः कृपाः अकठोरंस्पृशंत्यइतियावत् प्र
रूढोमहोरूहसोभाग्यजनितोविकारोयासांताः नामाभेदनथाविधालंकारकर्तव्यतायोग्यत्वात् शकुंतलास्त्वकत्वात्र
नविशेषपरिकल्पत्वदोषावकाशः स्त्यनुप्रासः काव्यलिंगंईषच्चुंबितइषदारिरित्यनेनथकारस्थाकारस्येकारः शेषोम
इतिसत्वं अंत्यस्यहलइतिकारलोपः तेनइसीतिसिद्धं पञ्चवाटीभाससायांद्वितीयेनदुस्सिञ्चेनतसंधिः भरतंसर्वशीत्यत्र
अदित्यनुवर्तमानेआवश्योभेदृत्यनेनावश्य ओआदेशः अयंविशेषाश्चदलद्वयरूपोद्विपदीनामालयभेदः नदुरूपादि
भरतेवस्थेभंगादिसंभिन्नंनाट्यगानमतः परंमध्यमोत्तमपात्राणांनारकोसिद्धिरायकमित्यादिनाद्वादशभंगाः द्विचत्वारि

शत्प्रभेदाश्चोक्ताः तत्रद्विपदीनामप्रथमोल्यभेदः नक्षणंतत्रैवविलंबितलयायत्रयुरबोद्विपदीमुसा शृंगारकरुणे
हास्येयोग्याचोत्तमप्रधमैः अवस्थांतरमाहात्म्यगतव्यामोहमेरपीति अचयुरुस्तालरूपीलेयः ग्रामरागेणदारुवेन चा
स्यार्थंधइतिलेयंइयंधगीतिः नक्षणंतांशो चा अत्रस्वरुपनिर्देशः धम्मिणविसमेमगुरुमत्तपणीइ अरुंइति अत्र
पूर्वापेरिकारहिकारयोर्लोपुखंलेयं वदुकंतत्रैव इहिआसविंदुजुआएओसुद्धयआवमाणंमिलदृष्टि अथचाथप्रमदा
शब्देन शकुंतलाएहीना सारिरीयकुसुमान्यवनंसयंतीत्युक्तं बहुवचनंपूजार्थं एतएवस्थलिन्यस्तकर्णशिरीषरोधि
बहने धर्मीभासांतालकमिति विमर्शसंधिसमाप्तयवसरेचराजाः स्याः शकुंतलायाः प्रमादनमभिप्रेतंविघ्नमनस्माभि
रित्युक्तकर्णार्पितबंधनंमखेशिरीषमागंइविलंबिकेसरमित्युक्तं अहोहस्याश्चवर्णेरंगः रंगभूःतास्थ्यास्थ
समूहः रोगगीतधातोश्चाचित्तवृत्तिर्मयसः अरेतेयमवंतः सर्वत्रलिखितइवचित्रन्यस्तइवस्थाने द्वितीयपक्षेर
ज्यतइतिरंगः अथरंगोरागोविधानेस्मिंश्च अंजनादिवादिरंगोरागजारागेः वुरागेबहुचित्रनिर्मयसः सर्वत्र आदि
खितइव सर्वत्रनांपज्यनीत्यर्थः रंगोरणरसलेरागेनत्वरंगेबहुपुष्पपीतिविश्वः खेरंगेश्चापीत्यंगेः प्रकुर्यादासुरवंबुध
इतिमानुपुन्नाचार्योक्तेः धीधंगान्यामुखांतत्वारोचनेयैवतानिखितिधनिकोकेअथवागीतंवाद्यांगमुपक्षिपतनेनतद्वृ
क्षणंसुधाकरेद्विधावलगीतंप्रोक्तमधर्मबत्यगनात्मकं अन्यप्रसंगादन्यस्यासंसिद्धिः प्रकृतस्यचेतिप्रकरणंरूपकंनत्वा
र्यमिश्रेः प्रथममेवाज्ञप्तं अभिज्ञानशाकुंतलंनामापूर्वंनाटकं प्रयोगेरिक्षिप्तवामितिनेनवर्धेइतिमोरसेन्यां अवधरि
त्यरुमभितिपाठः सांप्रदायिकः यतः प्रथमशब्दस्यपद्मपद्मपुद्मादितिन्नयआदेशः अहिणाणसाइंदलमित्यत्रसाइ
नसमितिपाठे पूर्वत्रधत्वाभावः दकारपाठेवर्गेन्योवाइतिपरसवर्णत्वेपक्षेनुस्वारेपूर्वंहकारः येषांमतेनित्यंपरसवर्णश्चेषा
मतेः धः क्वचिदितिसूत्रेणदकारः एवमग्रेसइंदलेसउन्नलेपाठेरूपंद्रष्टव्यं शेषंस्वरधमामितिहः मन्नोणइतिसप्तमण्णो
णइतिणत्वं रुषोः सइतिसः कगचेतिककारलोपः अपुद्धमित्यत्रापुरवमितिपाठे शौरसेन्यामित्यधुरोपूर्वस्यपुरवइति

पूर्वशब्दस्य पुरःशब्दादेशः प्रज्ञाताबनांगं प्रयोगातिशयसुराक्षिपतिनयेति अस्मीत्यहमर्थोऽयंगीतेगीतोनिबद्धेनरागेण
श्रीरागादिनाधातुनाहारिणाश्रुतिसुखदेनहृदुंशीलमस्यनिचमृगपक्षेः प्रातिरंहसोहेतुस्तेनयोऽयं उपमेयपक्षगीते
गीतोनिबद्धेनरागेपिप्रसभहरणेहेतुस्तेनयोज्यं विशिष्टस्यैवोपमानत्वात्सविशेषणस्यनाङ्कनीयाप्रसभमत्यर्थंहृतः
आसक्तचित्तःद्वितीयसंहृतः स्वसेनायादूरंप्राप्तोचितः उभयंभिन्नमपिसाधारणधर्मप्रतिपादनार्थमेकविशेषोक्त्या
एकस्तेनाधरसितं अतएवमर्थोलंकारमतिशयोक्तिगर्भत्वमाकरेदर्शितं नालंकारेनयाविनेति एषइतिप्रयोगाति
शयांगार्थंराजेतिप्रवेशानुगुणं दुष्यंतेतिनामग्रहणमन्यराजनयाव्यर्थंकरवेनेनैवकस्याप्यवकरखंशकुनीयंसारंग
णमृगेणसारंगश्वशुरके मृगेकुरंगेपिमतंगजइतिविश्वः कीदृशानेनअतिरंहसाः तिवेगवतारंहसरसीतूरवस्य
दः तबदुत्यमरः अत्यर्थावर्तकरेनदुष्यंतइत्यस्यविशेषणत्वात् विशेषणानंतरमेवदुरधरैमेंचितखलाकमत्यं र
सनाकाव्यलिंगंथा उपमाश्रुतिरत्रानुप्रासोनत्वेहबहुव्रीहौकृतसमासांतः कप् शालातीतीवेनउच्यते तस्यानित्य
त्वात् तथाहि द्विविधाबहुव्रीहौ इतिसूत्रेद्विविधाबहुव्रीहौ इतिसूत्रेद्विविधाबहुव्रीहयोलक्षणभेदेनतत्रय
थाप्रादर्दनयोः संख्यासुपूर्वस्यबयसिदंतस्यदत्रिसंख्येनाभ्यांकृतसमासांतयोर्ग्रहणंकर्तव्यंस्यात् एवंचकमभेदोपिभवति तेनप्रकर्षभेदस्य
मूर्धइतिबप्रत्ययांतस्यमूर्धेतिमूर्धशब्दस्यग्रहणंकर्तव्यंस्यात् एवंचकमभेदोपिभवति तेनप्रकर्षभेदस्य
गीकृत्यबदकृतसमासांतोनिर्दिष्टस्तूत्तापयति अनिलः समासांत इतिकरणत्वेनयोज्ये विशेषणयोगाधर्त्व
शब्दस्यलक्षणः प्रकर्षभंगः हरिणेत्वयंधनुस्तेनविशिष्टस्योपमानत्वंतस्तेनपटते प्रयोगातिशयलक्षणं
दशरूपके एषोयमित्युपरेषांसूत्रधारप्रयोगतः पात्रप्रवेशोयत्रैवप्रयोगातिशयोसनइति प्रस्तावनेति तस्य
लक्षणंनुसुधाकरे विधेर्यत्रैवसंकल्पोमुखतोप्रतिपद्यते प्रधानस्यप्रबंधस्यतद्दाप्रस्तावनामता अर्थस्यप्रतिपा
द्यस्यार्थंप्रस्तावनामतेनिदशरूपकेचसूत्रधारोनटीवाक्ये मार्णवापिविदूषकंस्वकार्यंप्रसुप्तासेपिचित्योक्त्याय

तस्यामुखंप्रस्तावनेतिएषामन्यतमेनार्थपात्रंवाप्रविश्यसूत्रधृग्प्रस्तावनांतेनिर्गच्छेत्तोवस्तुनिरीरोतिवाक्षिप
मुखंवस्तुप्रपंचनेविशेषप्रस्तावेवभावंतमेवेतिविश्वप्रकाशेभरतवाक्यंइतिः संधिसंज्ञाअवभागानपिचरबंदुयत् च
नुः पक्षिश्वतानिस्युरंगानीतितत्रविभागप्रकारः अवस्थाः पंचकार्यस्यारभ्यस्यफलाप्तिषुः आरंभयत्नप्राप्त्याशा
नियताप्तिफलागमाः बीजबिंदुपताकाख्यप्रकृतीकार्यतत्क्षणः अर्थप्रकृतयः पंचपंचावस्थासमन्विताः यथाक्रं
ण्येनतार्थतेमुखाद्याः पंचसंधयः मुखंप्रतिमुखंगर्भसावमर्शोधिसंज्ञेतिरिति संधिसामान्यलक्षणंतत्रैव अंतरेका
र्थसंबंधः संधिरेकान्वयेसतीति अवतरतः प्रविशतीत्यारभ्यहृदीनांकेउभौपरिक्रमोपविशंतेनसार्धंकेनमु
खसंधिः तद्लक्षणंतत्रैव मुखबीजसमुत्पत्तिर्नानार्थरसमंभवेति अस्यबीजारंभयोः समधाबादंगानितावि
पक्षेपः परिकरः परिन्यासोविलोभनंयुक्तिः प्राप्तिः समाधानंपरिभावनाउद्भेदोभेदकरणानीतिअंगलक्षणव्याख्या
नावसरे यथायथंवक्ष्यामः आरंभबीजमर्थंलक्षणे आरिभरते ओत्सक्यमंत्रिबंधरसुयोबीजस्यनिबध्यते
महतःफलयोगस्यसरबत्वारंभइष्यते इतियथाप्रस्तावनाभरतुतांद्दक्ष्यामि अल्पमात्रंसमुद्दिष्टं बहुधायत्प्रस
र्पतिफलाद्यत्सानंयत्रैवबीजंतदपिपीयते इतितत्रविशेषोमातृगुप्ताचार्येरुक्तः क्वचित्कारणमात्रंनुक्तंक्रियत्व
लक्षणंक्वचिदारंभमात्रंतुफलमुक्तक्रियाक्वचित् व्यापारश्चविशेषोक्तः क्वचिद्वाफलसाधकः बहुधारूपबंधे
बीजरूपेणदृश्यते फलेयस्यहिसंस्कारः फलबीजंनुनदृश्येतूबस्तुबीजंकथासेयाअर्थबीजंनुनायकः यथाच पुत्र
वंगुणोपेतंचक्रवर्तिनमाप्नोतीतियथाच वेखानसः इदानीमेबहुदिनंरंशकुंतलामतिथिसत्कारायनियुक्तेतितत्रः
विशतीतिअयंधीरोदात्तोनायकः अतोस्यसंस्कृतंपाठ्यंसूतस्यापिसंस्कृतंपाठ्यंउक्तंचारिभरतेधीरोद्धतेधीरललि
तेधीरादात्तेतथैवचधीरप्रशांतेचतथापाठ्यंयोज्यंनुसंस्कृतमितिमानुगुप्ताचार्यश्चस्वामंत्रीदेवतानीमचिवा
मात्यसेनिकेवणिङ्मागधसूतानांपाठ्यंयोज्यंनुसंस्कृमितिमानुगुप्ताचार्यश्चन्यगुणयोगिलेतिनंधीरः क्षमावा

विकत्थनः स्थिरनिरूढाहंकारोधीरोदात्तोरद्भुत इति तद्गुणसंवलनया दक्षिणरूपके सामान्यगुणासु मुधाकरे तद्गुणासु महाभाग्यसौदार्यस्थैर्यरक्षणे औन्नत्ये धार्मिकत्वंकुलीनत्वंचयामिना रूपतत्खेनयत्तत्संशक्तिसामान्यशक्तिसामान्येजन्मिते कलावत्खंप्रजारंकैनैकनोदयइति धीरोदात्तत्वंवास्यस्वसुखविरचितिलोप इत्यादिनाप्रकृतेव दक्षिणे शेषमंघ्रिस्थायत्तमित्यय इत्युक्तेश्च उपायायत्तसिद्धित्वंचास्यत्वमिति: केवलानायत्तरिपालयनुप्रजाः अधिस्थामिदमास्मिन्कर्मणीत्याधर्तनुरित्यनेनदक्षिणं रथेनेतिमहार्थेतृतीया बहुयूनेतिज्ञापकाद्विनाविसहशब्दप्रयोगेनतत्तआयुष्मन्निति चाच्छुरथीसूतेनसर्वदेतिभरतोक्तेरायुष्मन्निति संबुद्धिः कृष्णेति कृष्णसारेमृगविशेषेः धिक्कर्मुके: धिक्कृतयुगपदुधित्वाधिक्चक्षुर्दत्तं अभयस्तस्यानुभावः चकारेणतुल्यकालतांद्योतयते तत्तश्चकस्यचक्षुषोयुगपदनेकक्रियासमानत्वाद्विशेषालंकारः मृगरूपधरयत्तानुसारिणं प्रकृतेवतदनुसारित्वंप्रकरणलभ्यं साक्षात्तिनाकिंनमहादेवंपश्यामीवेत्युत्प्रेक्षयतोत्रमतोः प्रकृताप्रकृतयोरसतत्तादात्म्यसंबंधमात्रस्यसंभाव्यमानत्वात् कचिदुभयोरसतोरपिकयालेशोक्तः स्फटिकइवधवलेनांकुरइवहरितेनयथा नोपमासाक्षात्पदेवैधर्म्यात् क्रियायंतरमिवशब्दप्रयोगाच्च नोपमानंतिई नेनेतिभासहोक्तेः हरश्चक्षुःपथायातीतिक्रियाद्वयघटनाश्चउपमायांतुविनाकिनमिवसाक्षात्पथायातीत्येवंयोजनेदृश्यक्षुरित्यनेनपौनरुक्त्यमेवं श्रुतिरत्यनुप्रासोसारंगेणमृगेण अयंपुनरितीतीयमपीतिश्लोकशेषः धीवेतिपश्येतिवाक्यार्थस्यकर्मत्वं इदानीमप्ययंपुरोदृश्यमानोमृगः धुनरुद्गच्छन्पुनःत्वादुत्कटोत्पुवनादिति आकाशेबहुनरमधिकं प्रयातिप्रकृष्टंमातीत्यनेनगमनस्यप्रकर्षोक्तः बहुनरमितिदेशाधिक्यमुक्तं उर्वीश्लोकमत्यंयातीत्यनेनवर्षोनरूक्ष्यशंकाव्यवशः कीदृक् अनुपश्चात्पतितस्यंदनेरथेयोबाभंगेनाभिगमंयथास्यात्तथामुहुर्धारंबार्बंधरथदर्शनेनचक्षुः दृष्टिर्ज्ञानेक्षिणदर्शनइत्यमरः शरपतनभयादाणपात्रत्रासेनभूयसाधिकेनपश्चार्द्धेनपूर्वकायं प्रविपद्यइवनिगमय्यात्रेक्षणीयतांकीभूतइवेत्यर्थः पश्चादितिसूचेणअर्धोत्तरपदस्यरिक्तपूर्वपदस्यपरशब्दस्यपश्चभावोवक्तव्यइत्युक्तोअर्धेवि

CC-BHAU DAJI

नापिपूर्वपदेनापरस्यपश्चभावोवक्तव्यइतिकेनपश्चार्धेनेतिमिश्रंपुनः कीदृक् अर्धावलीढैरर्धजग्धैरितिदर्भाणां मुखांतःसत्वेहेतुखेनोपात्तं श्रमेणविवृतं व्याप्तं यन्मुखंतस्मात्भंशक्षिः अधःपतद्भिः दर्भैःकीर्णतर्मीव्याप्तमार्गः भूमाक्षुरैतियतीतियातीतिधेकश्रुत्वतिरत्यनुप्रासाः श्रमेणत्यत्तरसनाकाव्यलिंगंतद्लक्षणं यथात्रत्युत्तरोत्तरार्थंपूर्वपूर्वंप्रतिहेतुनारसनाकाव्यलिंगंतदिति परंपरंप्रतियदापूर्वपूर्वस्यहेतुनातदाकारणमालास्यादित्येतल्लक्षणंव्यनकार्थायत्तत्वहेतुखेनोपात्तः कारकोहेतुर्विषयः ज्ञापकस्योपात्तत्वहेतुखेः स्यांशीकारात् नापिमालाकाव्यलिंगमत्रएकंप्रतिबहूनामुपात्तानांहेतुखेनस्वीकारात् स्वभावोक्तिश्चपदार्थहेतुकेकाव्यलिंगेहेतुश्च अत्रधनंतृतीयचरणयोरर्थोहेतुः द्वितीयज्ञार्थोहेतुरितिप्रक्रमभंगोनाशंकनीयः तत्स्वतंत्रतिरेकेणवक्तुमशक्यत्वात् मृगविशेषणखेप्रक्रमभंगांतरस्योपपत्तेः पश्चार्धविशेषणत्वेर्थांसंगतिरिखवधेयं काव्यलिंगहृदयस्यसंसृष्टिः स्वभावोक्त्याससहनेयमंगांगिभावलक्षणः संकरः स्वभावोक्तेरस्यचसएवउक्तंचध्वनिकारादिभिरसभावादितात्पर्यमाश्रित्यविनिवेशनं अलंकारीणांसर्वासामलंकारत्वसाधनमिति स्वपरशब्दौ अवभयानकरोवंयंः तस्यमृगगतंभयंस्थायिभावः दुर्योधनाधिष्ठितस्यंदनावलोकनमालंबनविभावः तदनुपतनशरपतनानोत्सुक्यादीन्युद्दीपनविभावाः ग्रीवाभंगार्धभक्षिततृणास्यत्वसनश्रुक्कोष्ठत्वंमुखवैवर्ण्यशरीरसंकोचाश्वंपलादयोनुभावाः त्रासश्रमशंकावेगादयोव्यभिचारिणः कंपादयःसात्विकाएतेरसोव्यत्यनेनदुष्करेक्षःपिशाचिदिवनुः पाण्डवाभीषणाक्षनेः दर्शनेश्चरणेशत्र्यागारारण्यप्रवेशयोः श्रवणेचानुसाधानंबंधूनांवधबंधयोः एवमायुविभावाःस्युरथनेत्रकरांघ्रिणः मध्यमध्येसंभर्कपारामोचीनीचयः शुक्लोत्पलानुनार्कमहृदयखंविवर्णतासुखरव्याधपराङ्मुखत्वं दक्षिणंस्वांगगोपनं पलायनंस्वरेभेदोगात्रसंभ्रांतिर्विक्षवता कीदृशीकरयुद्धादिरनुभावाभयंत्यमीसंभादयोधितस्वकादेन्यभावेनचापले शंकामोहावपिव्यभिचारणस्मारमरणादयः यत्रसंचारणस्थायीभयंस्यात्सभयानकइतिउद्भटादिभिस्तुलनयोग्या उद्धृतः कथ्यतेपादस्खलनेमनूरुकमइतिविश्वः रथीनांप्रयद्धाणांसंब-

मनानू किरणप्रयोरश्मीत्यमरः मंदीकृतोत्मीकृतः चिप्रस्वल्पमतिदूरमंतरंदेशावकाशो रूपंयस्यसः दुरासदोदुःप्रापः अभीशवः प्रयताः अशीयुः प्रयतेरश्मित्यमरः रथवेगंनिरूप्यहेतिकविवचनं मुक्तेषिनिरश्मिप्रयत्नेषुमुक्तेषु संयमनान्मुक्तेषुशिथिलितेषितियावत् अमीतेजस्विनोधारापंचकनिपुणाः अगतिअश्वरत्नभूताइत्यर्थांतरसंकलितवाच्यंरथाः रथवाहकाअश्वाः धावंतिद्रुततरंगच्छंतितद्वहनिरथयुगेतियनूरथोबंदारथस्यइत्यमरः निरायतोविरंतरंदीर्घः पूर्वकायः पूर्वशरीरंयेषांते निः कंपानिश्चलाआश्रमाणांभूषणार्थंवृत्तांतंशिक्षाअग्रयागायंतुतेनिश्चलाबद्धौकर्णौयस्यसः पश्चात्कृतैकशेषाणांबहुवचनं आत्मतृतीयेतिनेत्युक्तिर्नेत्युक्तिरसुतरामित्यपिशब्दार्थः मृगस्यनाभेर्वेगस्तद्वदक्षमयातदक्षांस्तेतिहेतूस्वेक्षाधितिक्षांत्वा : क्षमेत्यमरः विशेषणचनुष्टयेनवेगातिशयोव्यज्यतेस्वभावोक्तिः रत्नवद्भासः वर्सतंतिलकारत्नं मत्स्यमितिमूलांतरंभिन्नवाक्यंचोप्यर्थे हरितोहरिदूर्णान् पालाशोहरितोहरिदिरित्यमरः नीलवर्णाहरितियावत् हरीनश्वानतीत्यतिक्रम्यवातिनोश्वावर्तेतेवेगेनसूर्यांशाअत्यर्थंनिर्जिताइत्यर्थः हरिरिंद्रोहरिर्विष्णोर्हरिरश्वेहरीरश्वाहरित्यनेकार्थध्वनिमंजर्यामन्येषांकारणेनेपिशब्दार्थः पदेतिआलोकेदर्शनेयत्सूक्ष्मं आलोकोदर्शनोतावित्यमरः यत्दूरेणसूक्ष्मंदृश्यतेइत्यर्थः तत्महसा; करस्मादेवतस्मिन्नेवक्षणइतियावत् नयनयोर्यत्पुलांत्रनतिस्थूलंहृयतइत्यर्थः प्रकृत्यास्वभावेनयद्यपिक्षिप्तंतत्सहसानयनयोः ऋतसंधानमिवकृतसंधानवत् भवतियत्पूर्वक्षिप्तंतत्तस्मिन्नेवक्षणेदूरतरंकृमिवदृश्यतइत्यर्थः प्रकृत्यायद्भूकंतदपिनयनयोःसहसासमरेखंभवतीत्यनुभूयतेसमारेखाआभागोयत्स्थानंभूकुटित्यर्थः रेखास्यादल्पकेऽध्वन्याभोगोलेखयोरपीतिहेमः नयनयोः समरेखंनवस्तुनइतिगन्योत्प्रेक्षारबानुप्रासंगेणसमरेखमिवेतियोत्प्रेक्षास्वभावोक्तिरिवोपाभासउत्प्रेक्षाचअतएवयत्रस्थलद्वयेउत्प्रेक्षानेबानुप्रासांशेपकत्वेक्यसंबंधः क्रियाकारकभेदाभिविधंरीपकमितिमेममरथमपिनास्तीत्यर्थः अतएवपार्श्वेइत्येकवचनोपादानंपार्श्वोव

यदलेदेस्याच्चकोपायसमीपयोरितिधरणिः तेनयथासंख्यालंकारः रथनवादितिहेत्वंशश्चयत्पदिरानानरूपकेनवत्पदार्थोहेत्वंशश्चहेत्वंशोपादानेभागेद्वंद्वलक्षणेचकर्कशत्वादीकांतशीत्यादरलीविशेषाइत्यादिविवनकांशेदर्शनंकारः यत्नतुपात्रस्यहेतुत्वंश्रमविनयसुखभोक्षेशिभिरित्यादोक्षाद्यलिंगमित्युक्तं तथापिभोजनप्रभृतिभिरस्यहेतुभावोक्त्यादत्रतथोक्तिः तदुक्तंसरस्वतीकंठाभरणेक्रियायाःकारणंहेतुःकारकोज्ञापकश्चसइतिउदाहृतंचअस्यगातःप्रभावेननदुखानाविजयिरेआर्द्रीश्चकुःप्रवालानामास्पदंसुरशाखिनामितिअत्रचकारकोहेतुःएवमर्थापत्तेःकैत्वाद्यनुसंधेयंकेचनहेतुकाव्यलिंगयोःपर्यायस्वभावाहुःयदायदेतिबतेतिनयनेत्यादिपूर्वोक्तानुप्रासस्यहृद्यानुप्रासेनसहसंसृष्टिः ताभ्यांचसहश्रुत्यनुप्रासस्यैवबाचकानुप्रवेशलक्षणःसंकरः हंकाराद्दीनांहाद्विशतोक्षराणांदंतानांसत्वान् उक्तंचकाव्यादर्शेयथाकर्यांविरूतायस्यसमानमनुभूयतेतद्वृपाद्यपदासक्तिःसानुप्रासोरसावहः अनुप्रासादपिप्रायोवेदर्भीरितिमाहतमितिसरस्वतीकंठाभरणेपिप्रायेणश्रुत्यनुप्रासलक्षणेचैवमुक्तंप्रायेणग्रहणंचैतदर्थंभाक्तिकेनविचित्रतानिवेशायतिवादेवीप्रतिभानवतःकवेःबहुपुण्यैरनुप्रासंसमाधिमिवकेनचिदिति शिखरिणीलक्षणं कलासारइत्यारभ्यएतदंतेनषड्विंशत्यनुभूषणमध्येआशीर्भूषणमुपक्षिप्तंनवरसक्षणंवानुयुनाचार्येरुक्तंउपमारोरलंकारेगुणेश्लेषादिभिरलंकारैरतीवबहुभिर्युक्तंभूषणैरिवभूषणमितिसुधाकरेपियुक्तालंकारबहुलंभावगुणंभूषणंमतमितिनवुपनिकेनयद्यप्येवंभूषणादीनीत्यादिचतुर्थपरिच्छेदोपांत्यकारिकयैवामंतर्भावएवोक्तइतिचेन्मैवंभरतादिभिरभिनयोद्देशेनलक्षणयोःकृतत्वान्नाभावपरोद्वाशाध्यायेभरतः विभूषणंवाक्षरसंहतिश्चशोभाभिमानोगुणकीर्तनंचश्लाघाहनोदाहरणेतियुक्तंगुणानुवादोनिंदायश्चहेतुः साकूत्यमिच्छाधवसायस्तिद्विपरीतश्चयत्नंशमनोरथश्चआख्यायात्मानंप्रतिषेधनुज्ञारूपेनिर्भासनंसंशयश्चआशीःप्रियैवंपदंक्षमाप्राप्तिःक्षयश्चोत्पन्नंतथैवअन्यानुरक्तिरुपपत्तियुक्ताकार्यानुभूतिःपरिवेदनंचषट्त्रिंशदतानिसत्कक्षणानिप्रोक्तानि

निर्भूषणसंमितानीति अभिनवभारत्यांभरतवार्तिकायां अभिनवगुप्ताचार्यैर्मर्मटेनाप्रबंधेनलिखितयास्थापितानि
तथाचैकादशाध्यायेनाटकलक्षणेषट्त्रिंशल्लक्षणोपेतमलंकारशास्त्रमितिउक्तं नेत्रयत्रिंशल्लाघवालंकारसंग्रहीताः तेननानेत्रबाह्यथथाभंभवंथथवसरेवस्थेनेपथ्यइति अप्रविष्टमेवयत्रबहिर्कोतरेवदतिनेपथ्य इत्युच्यते अंतरमंधिश्चार्थप्रकटनार्थसूचककथनेउक्तंमातृगुप्ताचार्यैः स्वप्नोद्भूतश्चलेखश्चनेपथ्योक्तिरर्थश्च
आकाशवचनेचापि तेयाह्यंतरसंश्रयइति बाणपाशवर्त्तिनइत्यनेननेकर्यं रूष्णसारस्यमृगस्यांतरेमध्येअ
थांतरेणना अंतरेणनुमध्येस्युरित्यमरः समंभ्रमंसादरमिति वक्तिक्रियाविशेषणं एवमयेप्यंतरशब्दस्थलेयोज
नीयं ग्रहणांतंप्रयहाकर्षणनस्थितिक्रियंतां इतिरप्यंस्थापवर्तीति कथिताख्यं आत्मनातृतीयइति द्वाहीप्योस्त
र्यंतृतीयइत्यर्थः आत्मनपूरणइतितृतीयायाअत्वुक् एवामपिसंस्कृतंपाठ्यं तदुक्तमादिभरतेपरिभ्राम्युनिशाम्ये
युनाथमश्रोत्रियेषुचहूनायेचैवलिंगस्थाः संस्कृतंनेपथ्योजनयेदिति राजलिंगधृषिभिर्बाह्यइतिभरतोक्तेः राज
लिंगिसंबोधनं तस्माधिति तत्तस्मात्साधुयथाभावदेवंकरणंसंधानंयस्यतं साधुशब्देनापरःपृषोदरादिपृषत्कादिभावना
व्यज्यते मायकं बाणंप्रतिसंहरप्रत्याहरत्यस्वस्थानंप्रापयेत्यर्थः तन्नान्वयव्यतिरेकोहेतुत्वेनोहिज्ञातआनेतिवः
ज्ञस्यं भातीनांपीडितानांबाणायरक्षणायसाधुपीडकानांदुष्टानांहिंसायेइत्यन्वयः अनागसिअनपराधेआगोप
राधोमंतश्चेत्यमरः प्रहर्तुंनेतिव्यतिरेकः उभयंविधेयंकाव्यलिंगंसाधुसंयेतिनुर्युक्तेसिद्धेकथुत्यनुवादो
इतियथोक्तंकरणेति शरंतूणीरेनिक्षिप्तमनिकविधवचनज्ञस्मेति यस्यतवपुरारौशेजनमनस्यतवेदमस्मदुक्तंकर
णंयुक्तरूपमतिशयेनयुक्तं प्रशंसायांरूपनिरूपंयुक्तरूपत्वे प्रथमचरणार्थेहेतुत्वादनाकाव्यलिंगंएवंपु
णोपेतंस्वगुणयुक्तं यस्यकस्याप्यतिथेःसत्कारः कर्तव्यः किमुनराज्ञोः नन्वदकरणेः नोचित्यस्मादित्यनआह
सामिदाहरणायेति ननुयादृच्छिकमिदमावश्यकं नतोवेगेनेदमेवकर्तव्यमित्यनआह कुलपतेरिति तेननत्तत्र

बभविष्यति अनेनस्वस्या प्राधान्यमुक्तं नच्छक्षणंपुराणे मुनीनांदशसाहस्रंयोन्नदानादिपोषणात् अध्यापय
तिविप्रर्षिरसौकुलपतिस्मृतइति अनुमासिनीतीरंवितस्यर्थेव्ययीभावः मासिनीनदीतीरे कार्यातिपातः कार्यव्या
संगः अतिथिषुसाधुषुसतिधेयः पथ्यतिथिवसतिस्वपतेर्दत्तइतिदभ्रसत्कारःपूजावेत्यनसः सातत्यमिदाहरणायत्या
दिनासत्कारइत्यंतेन उद्देश्यानामनायालंकारउपक्षिप्तः तच्छक्षणं कायदर्शकउद्देशवइतिरम्याइतिवेदबोधिनाच
रणखेनरम्यत्वं कचित्धर्म्यातिपाठः धर्मादनपेताधर्म्याः तेनेनोपनतिधन्यवसतिरित्यत्रतपोधनानामित्यनेनार्थ
र्नविषयनेरक्षेपे प्रतिहतविघ्नइत्यनेनास्यप्रतापातिशयः किमहत्थनीत्यनेनप्रतिआर्थीहेतुः क्रियायागादिकर्म आरंभः
शिक्षादेवतादिपूजनंसंप्रधारणमर्थानांविचारश्चेत्यन अनएवबहुवचनं आरंभानिष्कृतिः शिक्षापूजनंसंप्रधारणंउपायः
कर्मचेष्टाचिकित्साचनवक्रियादृश्यमहे सम्यगवलोक्य नवस्तुस्थित्यानश्रवणेनापिनुस्वयंदृष्टांतसंतोषकारिण्यइ
त्यभावः ज्ञास्यसिननुज्ञातवान् नन्वज्ञानासिमोर्वीत्यातस्याः किरणः चिंतंदंकोभूत्वायस्मिन्सःकोभूत्वातत्क्ष
स्विति हेमः अनेननस्यसदैवजनशासपसारणोथमउक्तः भुनक्तियद्वक्षरतीत्यन्यसहायानपेक्षत्वं एकवचनेनतस्मि
न्नपिपरानपेक्षित्वं ध्वनितंपरिकरालंकारः नन्वपुरार्थतत्तोषनिराकरणेनतद्भावरूपस्यपुरार्थविशेषेणत्वस्य
स्वीकारेणतदर्थत्वात्परिकरस्यकथमलंकारत्वमितिचेन्सत्यं तारगनेकविशेषणनिबंधेदिप्तिविशेषादलंकार
त्वमस्यारीकृतं अतःपूर्वोक्तएवायमलंकारोनोक्तरार्थेत्यनुप्रासश्रुत्यनुप्रासोक्तिणांकेतिपुनरुक्तवदाभासःकाव्य
लिंगमपि आर्योपिसन्निहितोन्नेत्यपिःप्रश्ने गर्हासमुच्चयप्रश्नशंकासंभावनास्वपित्यमरः पुंश्चक्षिशिष्यादिसाध्ये क
र्मणिचदुहितरमित्युक्तिः तयोरन्ययोरपिसत्वेशकुंतलामित्युक्तिः सयास्यामुनेर्जीवितोत्सवःसत्वंध्वनतेगोधर्वीरिव
हन्यानायासेनसंपादेनच अतएववक्ष्यति ममास्याअनुरूपवरप्रदाने संकल्पइति अथचप्रतिकूलदैवंशापस्तस्य
पशमनेनसपुत्रायास्तस्याराज्ञस्यहानयनमपिसूचितं अतोस्यबीजवाक्यत्वमुपपन्नंनन्वयस्येत्यादिनाद्रष्टव्या-

प्रीत्यंतेनमुखमंथेरूपक्षेपइतिप्रथममंगमुपक्षिप्तंतल्लक्षणमादिभरते काव्यस्यार्थसमुत्पत्तिरूपक्षेपइतिस्मृतइ
ति नीवारादइति तरुणांत्वक्षाणामधः निवारास्तृणधान्यानिमंतीतिक्रियासामान्ययोगान्मूनपदलोपाभावः एवमंत्र
वाक्येपि कीरशाः शुकाः गर्भमधेयेधांवानिच कोटरशयनिरुचिवराणितेषांमुखानितेभ्योभवशाः मुखशब्देननीवा
राणांबाहुल्यंसंपूर्णविशेषणेनसुपुष्टपक्षिलेनाश्रमस्यमनोहरतयाराजतोरतिर्धन्यतेइतिपूर्वेणार्थहेतुः इंगुदीता
पसतरुरूक्षस्यफलानिस्निग्धतीतिभिदः उपलाः पाषाणाः सूच्यंतेयोत्तंतेएवेतिमृतशंकचनोदः सूच्यंतइतिकर्मकर्तरि कीरशाः प्रकर्षेणस्निग्धाः अत्रप्रशब्दः प्रकर्षद्योतयतिंगुदीफलानांसरसत्वमाचक्षाणाः आश्रमस्यसौंदर्यातिशयं द्योतयन् राक्षसत्रासाभिरतिं ध्वनयति विश्वासस्योपगमः प्राप्तिरूपस्मादुत्पन्नविश्वासादित्यर्थः अतएवाभिज्ञगतनयः अ परिस्फुटस्थितयोमृगाः शब्दंरथशब्दंसहंतेगतिमार्गदेशयांचेतिविश्वः अन्यासुस्वस्थचेष्टाविहरणस्थित्याआश्रम मंजुलंतथानायकस्यप्रीत्युत्कर्षोव्यज्यते तीर्थाधारादेवीवेतादयस्तत्पथास्तन्मार्गाः अक्ष्यूरित्यूषमासांतः बल्क लान्यर्थादार्द्राणितेषांशिखाअग्राणितेभ्योनिष्यंदोजलस्रवणंतेनयारेखास्ताभिरंकिताश्चिह्नाः निष्यंदेति अनुवि पर्यभिनिभ्यइतिविकल्पेनधत्वं अत्रबहुश्रीहिणोर्वाक्यलोपेयदंकितपदंनप्रत्यग्रवर्तनयासार्धत्वेनाश्रमस्यसुंद रतयाराजः प्रीत्यतिशयोध्वनितः कचिदिति वाक्यंचतुष्टयेसंबध्यतेचकारः पूर्ववाक्यत्रयसमुच्चये स्वभावोक्तिः क्रियासमुच्चयालंकारः काव्यलिंगंचहत्यनुप्रासः श्रुत्यनुप्रासोपि नीवेतिदंत्यौष्ठ्यौः शकचितिइतितालव्यबवोः कगेतिकं ठ्यगोः टरेतिमूर्धन्यौः सेतिदंत्यतोः रूणेतिमूर्धन्यतोः संगतेः एवमुत्तरवर्णेष्वपूह्यं शार्दूलविक्रीडितंवृत्तं १२ श्लोक मत्यं अंतरंगत्वाअवतीर्यउपनीयप्रविश्येत्यादीनांक्रियाकर्तृत्वात्स्वयंतानाराजानंवहतीत्यायभूहितकविधात्रस्थ क्रियायासंबंधः एवमयेपिबोध्यं विनीतेत्यादिनानीतिनामानाख्यालंकारउक्तः तद्लक्षणं।नीतिः शास्त्रेणवर्तनमिति इतिकविवाक्यं आईपृष्ठाइत्यनेनतेषांश्रमापनोदउक्तः निमिसंमूच्चयंतिदक्षिणबाहुस्फुरणं सूचयित्वागोस्फुरणे

नेत्यर्थः निमित्तंहेनुलक्षणोरित्यमरः ज्ञातमिति इदंपरिदृश्यमानं आश्रमपदमाश्रमस्थानं तात्स्थ्यात्तन्निवासिजनाः शांतंशांताः शमप्रधानानिरीहाइत्यर्थः अस्यंतनिरीहत्वंद्योतयितुं अचेतनस्यकर्तृत्वंकृत्वा इहाश्रमपदे नेत्यत्र बाहुस्फुरण स्यफलंमहार्हवस्तुप्राप्तिरितिकुतः साकांक्षेत्थोविश्वामित्रप्रभृतिभ्यः संभवत्यपिइहदुष्यंतसारथिसंभावनीयमित्यर्थः अथवेत्याक्षेपेभवितव्यानामवश्यभाव्यानांद्वाराण्युपायाः सर्वत्रभवंति द्वारंचुनर्निर्गमनेः भुपायइतिविश्वः अर्थांत रन्यासः उक्ताक्षेपालंकारः प्रथमयोरित्यनुप्रासः उत्तरत्रश्रुत्यनुप्रासः अंखदलेभविभवेति वितनवीतिछेकानु प्रासश्च अनार्यशब्दपरिकरइतिद्वितीयमंगमुपक्षिप्तंतल्लक्षणंयदुत्तरार्थंबाहुल्यंज्ञेयः परिकरस्तुसइति इतइ तः सखीनायिकानांसखीनांचशौरसेनीप्रकीर्तितेतिभरतोक्तासांपाठ्यंशौरसेनीभाषा सहीआइत्यत्रप्रथमैद्विवचनस्यबहुवचनमितिसूत्रेओकारस्यजसिनातेजसःसोरित्यनुवर्तमानेस्यामुदोदावितिजसओकारः इहेत्यनुवर्तमानेछत्र यथाभामितिखस्यहः कचित्सहाइतिपाठः स्वतुविकल्पपक्षेजसेलोपेज्ञेयः दक्षिणेनबाहुनाटकामित्येनपाद्वितीयेतिद्वि तीयास्वप्रमाणानुरूपैः स्वशब्देनप्रमाणपदंसाहचर्यात्समर्थंलक्ष्यतेतस्यप्रमाणमानंतदनुरूपैः स्वशक्तियोग्यैरि त्यर्थः प्रमाणंमानशास्त्रयोरितिधरणिः निरूप्यदृष्ट्वा अहोइतिविस्मयेसौंदर्यातिशयदर्शनेनविस्मयः दृश्यतेयत्त द्दर्शनं स्वरूपंरूप्यत्युशेबहुलमितित्युः मधुरैरियंहृदयंगममितियावत् मधुरंरसवत्स्वादुप्रियेयंविधिर्विश्वः शकुंतेति आश्रमेवसंशीलंयस्यशीलार्थेनणिनिप्रत्ययेनतादृग्रूपांसंभावोयोत्यते जनस्यसामान्यजनस्य जनोलोकेजगद्वेदे पृथक्जनेइतिहैमः शरत्पांतराजस्त्रियः तात्स्थ्यादिनिक्षीरस्वामीतासांदुर्लभंइदंप्रत्यक्षतःपरिदृश्यमानंजगत्प्रथेक मोहनंवपुः यदितिविशेषेप्रस्तुतेसामान्यस्थोक्तेरप्रस्तुतप्रशंसा तद्रावनलतानिर्मुणैः सोगंधादिभिरुद्यानलतादृक्षैरि तारस्कृतादृत्यर्थः उद्देश्यप्रतिनिर्देशत्वादनुरूपिनपदंदोषाभावः छेकवृत्त्यनुप्रासौ निदर्शनालंकारश्चनदृष्टांतःनिरपेक्षयोर्वाक्ययोर्विंबप्रतिविंबभावेदृष्टांतस्थोक्तेः राजानंरूपमदृस्तत्रप्रतिवस्तूपमामाहतत्रचतुरस्री

१०

यतः शरत्पांनदुर्लभत्वंबनलतासिर्युणेदूरीकरणत्वंनैकंतत्वं यदीत्यनेनबाक्यद्वयनिरासाच्च सामान्यस्यबाक्यद्वयेपृथङ्निर्देशेप्रतिवस्तूभ्यमेतितदुक्तंदाहरणंच चकोर्यएवचकोराश्चंद्रिकापानकर्मणि आबंत्यएवनिपुणाः सुदृशोरतनर्मणीतियत्रेतत्समर्थतार्थमाधुकेनकेनचिदुक्तं बाक्यार्थवज्ञात्साधारणधर्मस्योभयसंबंधावगतिरितिनदूषितसमर्थीनंयतोबाक्यार्थेनसाम्यमात्रं प्रतीयतेतच्चबस्तुप्रतिबस्तुरूपेणचेत्स्यात्स्यात्प्रतिबस्तूपमाबिंबप्रतिबिंबभावेननस्यात्साभिरेबागीक्रियमाणत्वादित्यलंपूर्वैः सहविवादेन प्रतिपालयामिप्रतीक्षे यथोक्तव्यापारेतिरक्षसेचनव्यापारवतीत्यर्थः समानाधिरुथासरबोहलाभाष्याः परस्परमितिभरतोक्तेर्हलेतिप्रयोगः हलाशकुंतलेत्वनोपिनातकश्यपस्याश्रमरक्षकाः प्रियनरादृतिर्कयामि कोत्यर्थेयेननवमल्लिकाकुसुमपेलबात्वमपिएतेषामालबालपूरणेनियुक्तासनत्वंनवमल्लिकेत्यमरः पेलवाकोमलाखमपीत्यपिभिन्नक्रमः पेलवापीतियोज्यंपेलवंकोमलेनेतादितिशाश्वतः आलबालंवृक्षमूलस्थितिस्थानं आलबालंविदुर्धीराधारंद्रुवलोभसइतिनकेवलंतातनियोगएवआस्तिमेमोदरस्नेहएवेपुतातनियोगः चिंत्यतामोदरस्नेहोभानुस्नेहःवृक्षसेचनंरूपयत्यभिनयतीत्यर्थः तवाभिनयः नलिनीपद्मकोशेकृतालस्कंधप्रदेशंनीत्वाअवधूतेनशिरसामनाघ्रायेतिहृदयस्थाचमहाधोमुखीनीताविति तदुक्षणंतु आघ्रिष्यत्सिकौसंतोकुकुंडावधोमुखोमिथःपराङ्मुखोक्त्वायोकुलौपद्मकोशकोनलिनीपद्मकोशोताविति यदधःसरुदानीतमवनीतंनदूचनइतिसेतिपूर्वंयाकूपिधिरुकाइदमितिकिलेत्यरुचोकिलसंभाव्यवाचोयोः हिलरुचोरलीकेचेतिहेमः यइदंपुरोदृश्यमानं अनुपमंमनोज्ञंमनोहरं स्वभावसुंदरंवपुरूपः स्मंतपः समर्थमाधयिनुकूर्तुमिच्छति ध्रुवंनिश्चितंसकृन्निलीलोत्पलपत्रधारापाश्यदेशपलक्षणवातेष्वसाम्यात् द्विक्रियायोगयतंफलंनयासमिद्धांचंचवस्यतिप्रयतनेकृचिच्छीलतामितिपाठः तस्यां अतिकाठिन्येनोपमेये स्तनेनासभावनीयत्वंबाच्यते अप्रयोक्तोपेविषमस्थेकोभेदेवंचाद्यः कचिदादिनिर्वेधर्म्यान्नश्लेषोपटनामियादित्युक्तेः ममलवाक्येनिदर्शना अभवद्वस्तुसंबंधरूपमापरिकल्पकःनिदर्शनेत्युक्तेः श्रुत्यनुप्रासबत्यनुप्रासयोरेकवाचकानुप्रवेशरूपः संकरः समिश्रतामितिरूपकोपमयोः संदेहसंकरः साधकबा

१०

धकंप्रमाणाभावात् छेदस्यनसमर्थकंयमुभयोःसाधारण्यात् ध्रुवमित्युत्प्रेक्षावाचकंतेइतिशब्दाद्रापतेः वंशस्थंवृत्तं अनेनाभिप्रायरूपंभूषणमुपन्यस्तं तत्तूष्णंतु अभिप्रायस्तुतादृश्यादद्भूतार्थप्रकाशनेति पादपांतहीनोहसनहीनः विस्रब्धंविश्वासयुक्तं समीपिस्मंभविश्वास्यात्यमरः मयिअनसूये तिपिनलेनातिबंधेन आसुक्तं प्रतिमुक्तंअपिनश्चापिनद्रुवइत्यमरः बल्कलेनवृक्षत्वचापियं बद्धयानियंयंत्रिताप्रियंतातेतादृशेहेतुं एतदेणः स्याहोकचिरिति अभिपरेणादेशःनतः आमोस्येत्यकारलोपः ततोणमिति तहदूतिनथेति अत्रनियंत्रणेपयोधराणांस्तनानांविस्तारितुआत्मनोयौवनमुपालंभंस्वमांकिमितिउपालंभवाक्ये अस्यावयसः कामंमत्यर्थं मनुकूलंबल्कलंदुनरलंकारश्रियंनपुष्यतीनिनापिपुष्यतीत्यर्थः अनेनशोभातिशयस्यावश्यकत्वंध्वन्यते शमनोपिसंभाव्यनियेधनिवर्तनेदोप्रतिषेधाविवक्षितत्वेनपर्यवसानात्यति सरसिजमितिशैवलेनजलमीत्यापि नलनीलीतुशैवालंशैवलंहरित्यमरः अनुविद्धंछिद्रितोविंधितोविद्धोवेधनेक्षिप्तसनयोरितिहेमः प्रकृतेनदर्थसंभवात्संबद्धत्वंस्थलेनदतिशयोव्यंग्यः सएवात्रसातत्यबाचिनाबुनानूयतेअनुध्यायतीतिवत्सातत्येतस्यप्रयोगात् सरसिनकमलंरम्येणेनायतबाक्यशेषतृतीयपैरगतार्थत्वान्मध्यमपदलोपेआकांक्षाभावादेवानुविद्धमित्यबकरूपमितिचेत् नचपमेये तिपिनद्धमित्यादिनाप्रकृतंतनूमध्यमबाक्यत्वकल्पेदुशरीरांतर्गतंतत्प्राप्तिदुर्लभंबेतिनापेक्ष्यते नद्धचनंतुभयत्रअननुसरसिजस्योद्भूतस्यानुधनस्यशैवलेनाधिनाभावात् सुष्ठुकमनुविद्धमितिअतएवनविशेषणक्रमभंगः हिमांशोश्चंद्रस्यमलिनलक्ष्मलक्ष्मीशोभातिनोतीअर्थात्हिमांशोरेवअत्रोपमानस्याकर्तृत्वात्कर्तृक्रमभंगः अथचकलंकस्योपमानत्वप्रतीतेरयाचबचनंतस्योपमानत्वे ऽनेनसंबंधःपरमनुकूलमितिबाक्यबचनंकिंचलक्ष्मणेबमलिनत्वेप्राप्तेनद्धचनादपुष्टार्थत्वंहिमांशोलक्ष्मेतिसंबंधेलक्ष्मीमनोतीत्यत्रसंबंधांतराकांक्षालक्ष्मीमनोतीत्यत्रहिमांशोरितिसंबंधेलक्ष्मेत्येतत्साकांक्षमितिसंबंधेकृतेत्वंहिमांशुपदस्यार्थौ अन्वयादेकारण-

स्याभावात्सतोपि शब्दस्यान्यत्रान्वयात् याच्ययत्र यं पदकदंबकात्मकं द्वितीयं तृक्रियाकारकान्वितेत्वेतद्दूषणेन
वाच्यप्रक्रमभंगापि लक्ष्मीनेनोक्तीत्यत्र सामान्यधर्मस्यार्थत्वेन प्रतीतेर्थस्यकरुत्वेत्यादिदोषपरिहारायाह शिर
११ रःक्रिरणमालीसुंदरोलक्ष्मणापीति पठनीयं आत्मसंबद्धाश्वसंतुलाः संबद्धाधिभुवकश्यइत्यभिधानार्थः प्रकृतस्य
लिंगनिर्देशभोयमानध्याजेन पुंनपुंसकनिर्देशश्च स्वभावसुंदरस्यैतच्चित्तयस्यसंबंधहीनेनाध्यासतिः शोभा-
विनाशिकानभवतीत्यभिव्यज्यते इयंपुरोदृश्यमानादूरनः प्रत्यक्षगतमित्युक्तेः ममलोचनयोः सुधारसकल्पोलिनीवि
जगत्कन्यालतामभूतेत्यायर्थांतर संक्रमितवाच्यं तन्वीत्युपमेयनिर्देशः तेनोपमेयसाम्येविशेषणाधिक्यंनशंकनीयं
विधपिरम्यत्वेसमानेपि भवतस्याधिक्यमितिदृदमेवविधेयंयथारसाद्गुणेतीत्यत्रधनिर्विधिः संचार्यतेनतथे
हाप्याधिक्ये तेननायिकोत्कर्षव्यज्यते ततश्चवस्त्यमाणभावोदयस्यांकुरत्वंव्यंग्यंमपुराणांसुंदराणामालीनांकि
मिवहिनमंडनंअपितुसर्वहीनमहीनंसंबंधेवेतिसामान्यस्यसमर्थकस्यैतदर्थांतरन्यासः मधुरशब्दोरसवा
चकः प्ररूनेबाधितमुख्यार्थः सत्सर्वविधयरंजकत्वंपंकजमेकरूढार्थकरत्वेन संबंधेनलक्ष्यत्वात्तिरस्यसमधि
लाक्षणिकयत्वेनाश्रवर्षमितिधनंयति अत्रपादत्रयेसाधारणधर्मस्यरम्यलक्ष्मीविस्तारमनोज्ञपदेरभिधाना
मालाप्रतिवस्तूपमात्रत्यनुप्रासछेकानुप्रासयोः संसृष्टिः अर्थालंकारयोरंगांगिभावः संकरः एवमन्येपिसंकरसं
सृष्टीरूहेयेयंथगोरवभीत्याकुचिदेवचकृत्ये मालिनीवृत्तं अनेनमाधुर्येनामानारसालंकारउक्तः तरुक्षणंसर्वा
वस्थाविशेषेषुमाधुर्यंरमणीयेति अनेनप्रसिद्धिर्नामभूषणमुपक्षिप्तंतरुक्षणंनुप्रसिद्धिर्लोकविख्यातेर्वा ये
रर्थप्रसाधनमिति एवंवानेनिनपरुषांगुलीभिरत्वरयतीवमांकेरसरुक्षकः बकुलवृक्षः अत्यार्थकः इदंचैव
देशविवर्तिरूपकंतेनकेसरवृक्षस्यवयस्यत्वमभिरूपंभवतितेनायमर्थः यथाकश्चनसहवास्यंतमुत्कंठितांगुली
चालनेनभिवंतरयतिहृदितियावदेनंभावयामि अनेवंनाथमनुभूतेनिष्ठ यावत्वयाउपागतयालतासनाथ ११

इत्यायंकेसरयक्षः प्रतिभाति अतःखलुप्रियंयदाम्यित्वंएतावांश्चियवदाशकुंतलवचनाभ्यांनिरूक्तमिति भूषणमुप
क्षिप्तं तरुक्षणं निरूक्तिनिरवयोक्तिर्नामेत्यर्थं प्रसिद्धइति यथियंवदयालतात्यमारोपितंतत्साधयति अस्याइति
अपरः अरोक्षः किसलयइवरागोयस्यसः पक्षबाताश्रयः कोमलोविटपोस्कंधोर्धशाखेतरुत्वारिणोतत्सदृशोयत्रा
न्यः स्कंधादूर्धंतरोः शाखाकरप्रोविटपोमतइति कोमलशब्देनाप्रजत्वंतयोः व्यज्यते अंगेषुसन्नद्धुमित्यत्रापियोजनीयं ललांगेषुसंबंधमित्यर्थः हस्तादिस्पृष्टस्यमलिनत्वादिसंभवात् एवमनुद्विग्न
त्वयोवनत्वेनकन्यात्वंध्वनतास्वयोयत्वंध्वनितंततश्चवस्त्यमाणोदयस्यांकुरत्वेपर्यवसानं समासगआर्धीसमा
सगागोणीपूर्णश्रोतीत्युपमानांसंसृष्टिः सप्तम्युपमानपूर्वस्योत्तरपदलोपश्चेत्यनेनवार्तिकेनसमासः नन्वत्रवार्तिके
उत्तरपदलोपोविहितः प्रकृतेचनोत्तरपदलोपइतिकथंसमासः उच्यते अत्रवार्तिके महाभाष्यैकैयटकारप्रमुखै-
रुक्तोसुखमस्येत्यत्रविग्रहः कार्यः अवयवधर्मेणसमुदायव्यपदेशादृष्टस्योपमानेनिनवचनानांप्राण्यंतरतस्यमुख
मुपपद्यतेतेनसामर्थ्यात्सदृशावयवगतिः तेनमुखेनमुखस्यसादृश्यंसिध्यतितेनमुखमिवमुखमस्येत्यर्थः सि
द्धोभवतितेनोत्तरपदलोपोनबाध्यः नन्वत्रेंद्रमुखीपुंडरीकाक्षइत्यादिसिद्धमितिसिद्धांतितं बहुव्रीहेरूपमायोनक
त्वंअत्रेवनानुकारः कर्तुंनशक्यनहतिसादृश्यंलक्ष्यमाणागोणीइयंचमहतायुक्तिसंदर्भेणोपमाप्रपंचेमयानिरूपि
ता इत्यादिसिद्धांतातृतीयापूर्णश्रोतीत्याहूमदुलविटपाविवप्रनवइतिपाठित्याउद्देश्यप्रतिनिर्देश्यप्रक्रमभंगःपरिहर

णीयः अनेनपक्षोऽयमिति भूषणमुपक्षिप्तं तदुक्षणंतु संबंधार्थानुरूपेयः पदोपः सपदोऽयइति इयं स्वयंवरवधूस
हकारस्यत्यागेनतनामधेयावनन्योत्सेतिवनमालिकाएतांचित्रंतवत्यसितदाऽऽत्मानमपिचित्रेविन्यासिरमणीय- १२
खलुकालेएतस्यलतानापादपमिथुनस्यव्यतिरेकःसंश्लेषःसंवृत्तः नवकुसुमयोवनानवनिप्रथमोद्गतानिकुसुमानितान्येवयौवनंयस्याः साऽनवद्योत्तमास्त्रिभुवनेपरहृतयाउपभोगक्षमः महकारः नवकुसुमंरजोदर्शनंचयस्याः साचित्रेण
पदेलिखितेपश्चत्तत्रनेतिनारकव्यवहारोरोपात्समासोक्तिः इतिपश्यंतीतिदर्शनीतिकविधत्ते अनसूयेजानासिकिंशकुं
तलावनन्योत्तमेतिमांवंपश्यतीतिनरबलुविभावयामिकथयथावनन्योत्तमाःनुरूपेणपादपेनसंगताअपिनामे
तिसंभावनायांएवमहव्यात्मनोनुरूपंवरंलभेयेति एवनूनंतथात्मगतमनोरथः राजाकथमिथमित्याद्येनदंवनवि
लोभनेनामांगमुपक्षिप्तंतदुक्षणंतु गुणानांवर्णनंतेरिलोभनमितीरितमिति अपिनामेतिसंभावनायांअसंबंधमा
समानंक्षत्रियादिक्षेत्रंतसंभवादुद्भूताक्षेत्रंपत्नीशरीरंयोरित्यमरः क्षत्रमितिअलमर्थेःयवंतयोगेवारणार्थयो
गेतृतीयेतितृतीयासंदेहेनालमित्यर्थः क्षत्रमितिनिषेधनिवारणयोरितिवर्धमानःनदेवंशब्देनस्थेनस्थापयति अ
संशयंक्षत्रेतिक्षत्रंक्षत्रियः तत्रपरिग्रहःस्त्रीत्वेनांगीकारः तत्समानत्समर्थोक्षत्रंक्षत्रियराजन्यइतिनाममालापरिग्रहः परिग्रहेपत्नीस्वीकारमूलयोरितिविश्वः अत्रमत्परिग्रहक्षमेतिवक्तव्येक्षत्रेतिसामान्योक्तेरप्रस्तुतप्रशं
सानयाचनायकागतमौन्नत्यंध्वनितंयतस्माद्यार्यश्रेष्ठंमेममतितेंद्रियस्यपुरुवंशोत्पन्नस्यदुष्यंतस्यस्वधीतरसंक
मितवाच्यमनोस्यांब्रह्मस्थिरत्वभूतायांअभिलाष्यभिलाषयुक्तंहियस्मात्सतांसंदेहपदेषुसंदेहस्थानेषुअंतःकर
णस्यप्रवृत्तयः वर्तनानिप्रमाणंपदंव्यवसितस्थानंस्थानलक्ष्मीश्चित्रसुचित्यमरः तेनपुनरुक्तंवदाभासोनामालंकारः १२
उत्तरार्धांतरंन्यासरूपव्यंग्यानुप्राणाः अनेनपरिणामइत्यंगमुपक्षिप्तंतदुक्षणंतुतत्रिघ्यनेनमुकुथनंपरिणामंप्रचक्षत
इतिनवंगोद्देशाख्येउपक्षेपःपरिकरःपरिन्यासोविलोभनमित्युद्दिश्यउदाहरणेचकथंचत्यवइतिचेत्यंशेषः

यतउक्तंसुधाकरेसुस्थादिसंधिमंगानांक्रमोभवनविद्यक्षितः क्रमस्थानादतत्त्वेनभवतादितिरादिभिः लक्षेष्वयुक्तमे
णापिकथनेनविचक्षणेरितियत्पुनर्मनसिहृदयेविश्वासःनथाप्यत्रहारार्थंतत्वतएनामुपलप्स्येहास्यामिससंभ्रमंन
भयंभ्रमहेनुश्चवक्ष्यमाणः अन्योआश्चर्येअन्ययमितिधरणेअन्योआश्चर्यइतिसूत्रंसलिलसेकसंभ्रमोद्वेगेन
वमालिकामुद्धिखितावदनंमेमधुकरेणविवर्तनेवदनंलक्ष्मीकत्यागधृतीत्यर्थः अनेनपरिणीत्यमुक्तममस्याःयदाहुः
कमलमुकुलमुद्वीकुंदराजीवगंधःसुरतपयसिसद्यःसोरभंदिव्यमंगमिति भ्रमरश्चांरूपत्यभिनयतीत्यर्थः
सचाभिनयोविभूतेनशरीरसःकंपिनेनाधरेणमुखदेशस्थितेनपराङ्मुखत्वेनचनताकेनेतिनक्षत्रक्षणानिदिर्यमातदु
ततरंचिधुतंतत्प्रयुज्यतेशीतार्थंज्वरीतेभीतइतिव्यधायांकपिनोऽर्थाभावोशीतेजपेरूपीतिनर्जनीमूलमहद्ग्रहं
बिंतांशुकंकोभवेत् पताकःसंहताकारःप्रसारितततांयुलिरितिचलत्पांगमितिहेमपुंकरवयंकथमेतदीयकरा
क्षणोचराभूयास्मकथमेषास्मदभिप्रायव्यंजकरहाबचनमानमाकर्षेत् कथंनुहृदयंनिधत्तांअपिपरिचुंबनंवि
धेयास्मेतियदस्माकंमनोराज्यपदवीमप्यतिशेतेतेवयंबहुकथनेनास्मिन्यूनाअस्मच्छब्दःसकलधारापित्यपुरुवं
शोत्पन्नत्वानेकविधाभिलाषबाहुल्यत्वेत्यार्थांतरसंक्रमितवाच्यःतत्रावेधाद्दुस्मरानावेशणयाहलाःनिरुद्ध
हृदयइत्यर्थः आयासमात्रपात्रीभूताइतिभावःमनोहृतःप्रतिहृतःप्रतिबद्धोहृतश्चेत्यमरःखलिपेकथनेनास्य
निरूपणंयुक्तमश्चब्दस्तुस्मरानारहित्यार्थांतरसंक्रमितवाच्यः अतएवमधुकरेतिसंबुद्धिःकृतीकृतबहुकृतइत्य
र्थः भूमार्थइतिखलितिनिपातेनाथवालसिद्धंतवचरितार्थत्वमितिभण्यतेअथहताइतिविशेषणोपादानात्सविशेष
णस्यनिषेधोबलव्यइतिबहुवचननिषेधाद्वयमित्यनुपपन्नमितिकेचित् तदविचारितरमणीयंयतोविशेषणविधि
मनुवाद्यंविधेयंचअत्रानुवाद्यविशेषणांशनिषेधः नविधेयेअवचनस्यविधेयत्वानानुपपत्तिःतथाचरत्ना-
वल्युदाहृतंपटुरहंनवीमीतिअत्रेवपदमंजरीकाबचनंकथंसंराजावयमध्युपासिताप्रजाभिमानोनताइति अ-

ओन्नतत्वं विधीयते न हि विधेयोर्थो विशेषणं भवतीति नत्कथमित्याह अनेति चलापांगमित्यनुवादाविशेषणं वेपथु
मतीं त्वदाशंकातरां दृशं नीलोत्पलधियापुनः स्पृशसि रहस्यमारयातुं शीलं यस्य मदकरणीति कचरः श्रवण समीपगो
मृदुधनसि श्रवणावकाशलक्ष्मनीलोत्पलशंकानपगमाच्च तत्रैवेदं धन्यमानमसि करोत्यापुनेत्यः सहजसंकुमार्य-
त्रासकातरायाश्चरितिधानभूतं किंसितारविंदकुवलयामोदमधुरबंधूकबंधुरमधुरं पिबसीति ग्रंथः अधुना
तथास्तुचलापांगं दृष्ट इत्यनुवादविशेषणवाक्यशेषभूतमेवमंतिकचर इत्यपि तत्रयेनांतिकचरस्तत्रश्रुत्वा-
पांगं दृष्ट इति हेतुमद्भवविशेषभूतत्वादेवनाश्वसितः यतोदृष्टस्तनः स्पृशसिस्वनसीति योज्यं कर्णांतिकेत्यादिपाठेत्या
रोवयमृत्विजः सभगवान्कर्मचदेशाहरिः संयामांगनरक्षितोनरपतिः परीक्षहीतव्रतेत्यादिवन् अभवन्मतयोग-
स्यात् नचस्पृशतीत्यनेनैवैकवाक्यत्वेप्रथमावाक्यस्योपयोग इतिवाच्यं एवंकर्णेइत्यत्रापिसामीप्याधिकरणे
नेधगतार्थत्वान्नापि एवमुत्तरत्रापीत्यवकरतेवस्यात् तेनतदुक्तिः स्वभावोक्तिरोघायेवेत्यवधेयं अतएवकर्णेइत्ये
कवचनंसहायदाक्षिण्येनबहुत्वेतितदातत्रैवीवरश्लोत्येशलाभेनस्वनतिवेपथुमतींकंपमानां भयस्वभावात्तत्रकं अर्थो
दृशंदर्शनक्रियायां कारणत्वेनप्रस्तुतस्याः स्पृशसीतिदृगंशस्यर्शनमेवप्रस्तुतस्य उपचारान्नोक्तिः समासोक्तौध
मोरोपार्थमिदं तेनविनातस्याउज्जीवितभावादितिस्थितमाकरे अतएवसाक्षाद्विशेष्यानुपादानं दृढकामुकत्वव्यवहारा
शेषार्थंच अन्यथासास्त्रीजातिः तत्रापिघुष्णतत्रापितपस्विनीतेनसुतरांतत्स्पर्शः सोढुमसहा तस्यापिकीरकविशेषस्यायं
भावस्पर्शं दृशत्येवेतिव्याख्यातमेवचारुबहुशस्त्वयापिमल्लतव्याख्यानुसारेणैवोपपत्तेयथाश्रुतत्वाबहुत्वेन
हेतुं वक्ष्यामः समासोपेतुयथाकश्चित्स्पर्शसाहं साकंपमानांकांचिन्नायिकांस्पृशतिस्पृष्टकेनालिंगनेनयोजयतिवि
शेषणादेवविशेषणप्रतिपत्तिः कर्णेमृदुयथास्यात्तथास्वनसीति स्वभावोक्तिरेवतत्रकः रहस्याख्यायीत्यत्रेक्षस
मासोपमाधिकेवतयाकपोलेचुंबनविशेषोव्यज्यते कामिनोपिरहस्याख्यानव्याजः चुंबनमेवप्रधानं करोत्यापुनेत्या ११

इतिविशेषणं पूर्वत्रसमानमपिचुंबनेयत्करधूननंतस्योरणार्थमोचित्येनाश्रकविनानिबद्धं अतएवविधिपक्षमासंगता
दित्युपसर्गद्वयनिबंधः चुंबनेतिकरोधुनानाबधस्यबाकतीतिमत्कामशास्त्रेकवलस्येवप्रयोगउक्तः इदमेवहृदयेबीज
मित्यत्रधेयं विशेषणादेवविशेष्यप्रतिपत्तिरितिसंबंधिबोधः तस्यातिसर्वस्वंमौगदिधानस्वंचप्रथमतः प्रार्थत्वेननेने
वतच्चिर्थात् आहोरतं बाह्यमिहप्रयोज्यं तत्रापिचालिंगनपूर्वमेवेत्युक्तेरालिंगनचुंबनयोः पूर्वत्वं अनेनतत्रिप्रायो
व्यज्यतेअधरंनतूत्तरोष्ठं पूर्वोक्तविशेषणस्यतत्रैवसंभवात् तत्रेषास्यकपिभिरंगीकारात् पिबसिसादरमवलोकयसीति
भ्रमरपक्षेअन्यथानेनदंशएवकथ्यतेइत्युक्तमेवमाकू आरोपपक्षेचुंबसीतिश्लेषः वार्हयंहतास्त्वंक्रतीत्यत्रिरेफः नीलो
त्पलादिभ्योंगनांतिमान् भ्रमरस्वभावोक्तिः त्वंकृतीत्यत्रचरणत्वंहेतुत्वेनोपात्तमितिकाव्यलिंगं आशाबाध्यइत्ये
रशनाकाव्यलिंगमपि श्रुत्यनुप्रासश्चशिखरिणीवृत्तं यद्यपिहनाइत्युक्तंतथापिअभिलाषचाटुकप्रणयेनसुखा
गमस्वभावात् प्राप्तिरित्यंगमुपक्षिप्तं यतोधनिकेनोक्तं साक्षात्सारंपर्यणवाविधेयानीतितत्रक्षणंनु सुखार्थंस्योप
गमनंप्राप्तिरित्यभिधीयतेइति नएवदुष्टोविरमतीति अन्यतोगमिष्यामि पदांतरेस्थानांतरे कथमितोव्यगच्छतिपरिहा
येथांदुर्विनीतेनदुष्टमधुकरेणपरिभूयमानां केवाआवांपरिधानुं दुखंतत्साकंदराजरक्षितत्वातिपोवनमिनामेतिप्र-
सिद्धोस्वगतमिति अभाग्यंस्वगतमितिवदक्षणात् राजभावोराजत्वं कथमितिपि मामनुसरतिकइति दुर्विनीतानामधि
नीतानां दुष्टानां शासितरिदंडादिनाशिक्षकेपोरवेपुरुवंशोत्पन्नेवसुमतींभूमिंच अथचवसुमतीमितिरक्षायोग्यत्वंच
नितं शासितरिसतिकोयमितिकोधेनोक्तिः मुग्धास्वचतुरासुनपस्विकन्यकास्वविनयमाचरतितपस्विशब्देनत्वं
तासंभाव्यविनयस्थानत्वंव्यज्यते अथभ्रमरेतिमयिदुष्यतइतिशकुंतलायांवेतिविशेषेप्रसुतेकायमित्यादेः सामा
न्योक्तेः रप्रसुतप्रशंसा अनयाचेतप्रतापस्यचापकर्षंव्यंजयंस्यातस्यराजभावोपनंधनिर्वंधेकर्षत्यनुप्रासो
अनेनदंडस्वरूपसंध्यंगांतरमुपक्षिप्तंतत्रक्षणंनु सुधाकरेदंडस्वविनयादीनांदृष्ट्यात्रुत्याचतर्जनमितिआर्यावृत्त

लुकिमव्यस्था हितं अत्याहितंमहाभीतिः कर्मजीवनपेक्षिवेत्यमरः इयंनोप्रियसखी मधुकरेणाभिभूयमानाकातरीभू
ता साध्वसादवचनानिष्क्रीतिकविवचनं इदानीमतिथिविशेषलाभेनसफलाभेनेत्यर्थः अनेनानुकृतिनामानात्यन्तं का
१४ रुण्यप्रकाशितं तदुक्षणंतु प्रश्रयादनुवर्तनं अनुवृत्तिरिति हलायुधकुंवलेगंडोजं सुनीलांतुपर्णशालोरुप्रभायशीत
लायां सप्तपर्णवेदिकायांमुहूर्तमुपविश्यपरिश्रमविनोदं परिश्रमप्रशमंकरोत्वार्यः पुंस्त्रियोर्भावेत्यनुवर्तमानेस्त्रिय
मयोरदिति सूत्रेण विकल्पेनाकारः + जोस्त्रियामित्यमरः फलमिश्रमर्घ्यमुपहारः इदंपादोदकंभविष्यति सूनृतया सत्यया
प्रियया च सूनृतंतुप्रियेसत्यइत्यमरः तेनह्यस्यां + यदेशेऽस्मिअस्यइमास्मिइमस्मिंति स्त्रीपुंसयोः सामानंरूपंअनेन
कर्मणाद्यक्षसेचनेनउचितंतः पशुपासनमतिथीनां अचोपविशामः आसनगतं स्वगतमित्यस्यपर्यायः किंनुखल्विति जि
ज्ञासायांखलुवीप्सानिषेधयोः जिज्ञासायामनुनयेचाक्षालंकरणेपिचेतिहेमः इमंप्रश्रयतः पादधावनविधिनोविकारस्य
गमनीयाविषयभूतास्मिंसंवृत्तः अनेनास्याभावोनामांगलोविकारउक्तः तदुक्षणंयथानिर्विकारत्वंकेचिनेभाव्यः प्र
थमविक्रियेतिजनांतिकमितितदुक्षणंतुदशरूपकेविषताकाकरेणान्यानपदार्थांतराकथां अन्योन्यामंत्रणंयत्स्या
ज्जनांतेतज्जनांतिकमितिविषताकाकरलक्षणंसंगीतरत्नाकरेपताकालक्षणमुक्तासएवविषताकाः स्याद्विकिताना
मिकांगुलीरिति अनसूर्येकोनखत्वेपचनुरागंभीरआकृतिर्यस्यसः चतुरंप्रियमालपनूप्रभावश्चानिश्चलत्वलक्षणेप्र
भावः सामर्थ्यं सस्विमाध्यस्मिकोतूहलंपृच्छामिनाद्येनप्रकाशमितितदुक्षणंतुसर्वभाष्यंप्रकाशंस्यादिति भार्यस्य
मधुरालापजनितोविस्रंभोविश्रामः मामामंत्रयतइतितस्योत्थत्यपरिहारः कतमआर्येणराजर्षेर्शोलंक्रियतेक
स्मिन्भिजनेवंशालंकारस्यतेजनिरंजनीत्यर्थः कतमोवाविरहेणस्वयियोगेनपशुत्सुकउत्कंठितोजनोयत्रमदेशः
कृतः कस्माद्देशादागतोसीत्यर्थः एतद्भ्योकिंस्मुसकलपुणानुरागंधनयतिकिंनिमित्तंवासुकुमारतरोपित्तपेचन
गमनपरिश्रमस्यात्मादेंस्थानमुपनीतः प्रापितः तपोधनपदेनतस्यधिकप्रयोजनत्वंसूचयति अतएवपरिश्र १४

मपदंफलांतराभावात् दूषत्रकाशोयः सहाबद्धतिकथतदृनिभवतीतिसंबुद्धिः पौरवेणाराजादुष्यंतेनधर्मेअधि
कारस्तत्र अधर्मेचपुरुषंशोत्पन्नेनराजादुष्यंतेपिनाधर्माधिकारेराज्ये सनाथाइदानींधर्मचारिणः वयमितिविशेषेब
ऋयेधर्मचारिणइतिसामान्येक्तेरप्रस्तुतप्रशंसा तथाचसर्वेषांतपस्विनांमनाथत्वंव्यंजनयत्येकादेशागमनस्यसर्वदे
शागमनव्याप्तिंसूचयंत्या असंबंधेसंबंधिरूपातिशयोक्तिर्ध्वनिताशृंगारलज्जांविरूपयतीतिपराङ्मुखेन शिरसालज्जि
तयाद्दशाचतत्लक्षणंतु पराङ्मुखीकृतंशीर्षेपराङ्मुखमुदीरितं तत्कार्यकोपलज्जादिकृतेवक्त्रापसारवेइतिभिन्नाना
मिपक्षयाव्यवस्थादृततारकापतितोर्ध्वपुराद्दृष्टिः लज्जायांलज्जितामतेति अनेनहेलालक्षणोगोविकारउक्तः तदु
क्षणंतु हेलात्यंतसमालस्यविकारस्यात्सएवस्त्रिणि अतएवोभयोराकारंविदित्वेतिपरस्परस्त्रिभावलोकनेनहृसा
शकुंतलेयंयत्नार्थेतातः सन्निहितोभवेत्ततः किंभवेत् इमंजीवितसर्वस्वेनापिअतिथिविशेषंकृतार्थंकरिष्यादिकरि
ष्यतिकुर्यादित्यर्थः भविष्यतिस्त्रियांतिसूत्रेणस्त्रियादेशाः अचश्चास्यश्वेतिसूत्रेणस्यादेशानांव्यत्ययेविधर्थेभविष्य
त्यर्थः अजजीवितसर्वस्वशब्देनविषयनिरंगणाद्यकुंतलायाउक्तेः पताकास्थानकमनेनोक्तंतदुक्षणमाहभरतेस
हसैवार्थसंपत्तिर्नायिकस्योपकारिकापताकास्थानकसंधौ प्रथमेत्वत्तमितिसुधाप्रपेतं किमपिहृदयेकृत्वामंत्रयथे
मंतेवधेतिहृदयवचनस्यहृदयवचनमित्यनेनाथासोधनादेशेतस्यमध्यमेत्याहबादितिहादेशेएवनुवर्तमाने वर्त
मानापंचमासप्तम्यर्थेविकल्पेनएवेहहोहस्येतिविकल्पेनधत्वंमंतेहमंतेधमंधतधेविधानूरूपंनयुक्तोवैचनेश्वा
व्यामिराजाआत्मगनमित्यादिनाएनदेनोदाहरणंनामभूषणमुपक्षिप्तंतदुक्षणंतु वाक्यंयद्धृदयंतुत्यार्थंतदुदाहरणं
मतमितिसरस्वीगतंसरस्वीसंबद्धं आर्यानुगहृदयेयमर्थनाशब्देनेत्युक्तं प्रकाशोतिप्रसिद्धः प्रकाशनंप्रसिद्धत्वा
दित्यमरः शृण्वोत्वार्यः अस्तिकोपिकेोशिकइतिगोत्रेणनामधेयंयस्यसमहाप्रभावोराजर्षिः तमावयोः प्रियसखाः प्रभा
वमुत्पत्तिस्थानमवगच्छ जानीहित्यर्थः शरीरसंबंधनादिभिस्तातकाश्यपोस्याः पितासृणोत्वार्यः गोतमीतीरेपुरा-

किंतनस्यरानर्थकंप्रेतपसिवर्तमानस्यकिमपिजातशंकेदंवेनेयमविघ्नकारिणामेनकानाभासद्वाःप्रेरिताअपः सु
मनसोवर्षाअपसराःसिकताःसमाः एतेस्त्रियोबहूलेस्थुरेकलेप्युत्तरेथवइत्युक्तेरेकवचनांतोव्यपरः शब्दः तनं
१५ उदारवसंतसमयेप्राप्तेपूर्वनिपातानियमः तस्योमादधिनुरूपंप्रेक्ष्यराजापरमाद्रियतएवेत्यनेनानुक्तसिद्धिरि ति
अहर्द अधर्किंउपपद्यतेयुज्यते मानुषीतिमनोरपत्यानिस्त्रियोमानुष्यस्तासुमनोर्जातावन्यतोषुकूचेत्यञ्कोत
तद्धितेणञिति ङिति पूर्वेणासांपृथिवंशार्ङ्गिण्यंधनितं त्रियःपंचीकरणपक्षयोरपंचभूतांशानांग्रहणात् इत्यंच पृथिवी
नित्याःनित्याश्च नित्यापरमाणुरूपाकार्यरूपाश्चनित्यासापिशरीरेंद्रियविषयरूपाशरीरमस्मदादीनांप्रत्यक्षसिद्धमि
ति एतच्चसंभवःकथंबास्यादतः प्रतिहेतुत्वेनबोध्यं अतएवोपमानेवसुधातलादितिप्रतिवस्तुत्वेनोपादानं प्रतिव्य-
क्तिजातिरामाणेत्यासुरूपादीनांतारतम्यस्यप्रत्यक्षतः परिदृश्यमानस्यइदमःप्रत्यक्षतमित्युक्तेः निर्मितरतिलावण्य
स्यनिरुपमस्यत्रिजगत्युपमानतांप्राप्तस्येत्यर्थांतरसंक्रमितंरूपंविषयोस्त्रियावाभर्तृधीर्योगआदिभ्यः भवु
तेनरूपवानृत्यर्थः अन्यथास्येत्यर्थेनोरूनयंस्यात् रूपशब्दोलावण्यादीनामुपलक्षणंतेनयौवनंरूपलावण्ये
सौंदर्यमभिरूपताभार्दवं अतएवप्रभातरुचित्युपमानेनविशेषणाधिक्यंसौकुमार्यंचेत्यावयवगुणमात्रा
दित्युक्ताः तन्मध्येप्रथमंयौवनस्यप्रत्यक्षतः परिदृश्यमानत्वात् तद्ग्रहणंरूपशब्देनासंभवउप
पत्तिः कथंबास्यादपितुनस्यादेवकथंधेतिनिपातसमुदायोनिषेधे अत्रविशेषेप्रसुतेरतंभासुरंतरलभंग
लेपिवेगेहारमध्यमणावपिभासुरेचेतिविश्वः ज्योतिश्चंद्रादिवसुधातलात्भूस्वरूपात् नोदेतिनप्रकटीभवती
त्यर्थः अत्रभूस्वरूपस्यज्योतिश्चंद्रजन्यननकभावासतउत्पत्तिमंगीकृत्यविश्लेषमालंकारंपंचमीप्रयुक्त
त्वंचेयंभवतेत्यत्रक्षेणदृश्यमानत्वात् संभावनायांलिङ् उपमानाभावेप्रसिद्धत्वाच्चिवेधोक्तिः श्रुतिरत्य
नुप्रासोसंभवः कथंबास्योदेतीतिचसामान्यधर्मस्यशब्दांतरेणोक्तेरतिशयोक्तिर्मृलप्रतिवस्तूपमारूपा ४५

रीनांलक्षणानियथाअंगान्यभूषिताग्नेयप्रक्षेप्यादोविभूषणैःयेनभूषणवद्भांतितद्रूपमिहकथ्यतेमुक्ताफलेषु
छायायाइतरलत्वमिवांतः प्रतिभातियदंगेषुलावण्यंदृश्यतेअंगप्रत्यंगकानांयः सन्निवेशोयथोचितं सुश्लि
ष्टसंश्लिष्टोयत्नसहस्रेणेदंयमितीर्यतेयद्वाऽसीयगुणोलक्ष्यैस्तन्यशनिकटस्थितंसारूप्यंतपनिप्राहेसाधिरूप्यंतदुच्य
तेस्पर्धेयंचांगमस्पृष्टमिवस्थानार्हंहितत् यत्स्पर्शासहनांगेषुकोमलस्यापिवस्तुनः तत्सोकुमार्यंविधास्यानु
स्थानभ्यधभक्तमात् अंगपुष्पादिसंस्पर्शासहंयेनतदुत्तमं नसहेतकरस्पर्शंयेनांगंमध्यंहितत्, येनांगमान
दादीनांसहतेहिधामेतिअन्येतुमानुषीणांप्रतिबिंबत्वेनबसुधाद्युपादानत्वासंभवस्यबोधयः प्रतिबिंबत्वे
नोपासइतिदृष्टांतमाहुः वस्तुतस्त्वयमेवोचितः यतःपूर्वालंकारेआद्यभागेऽर्थस्यधाध्ययोः प्रतिवस्तुत्वमुत्तर
ब्रह्मध्यलक्ष्ययोरितिप्रभवातरलसुत्वलंज्योतिश्चंद्रादिरिअत्रप्रत्यक्षेणदृश्यमानत्वात् संभावनायांलिङ् उप
मानाभावेप्रसिद्धत्वाच्चिवेधोक्तिः श्रुतिरत्यनुप्रासोसंभवः कथंबोदेतीतिचसामान्यधर्मस्यशब्दांतरेणोक्तेःप्र
तिवस्तूपमा अनेननिदर्शनंनामभूषणमुपलक्षितं तदुक्तंयथार्थानांप्रसिद्धानांक्रियतेपरिकीर्तनंपरार्थेस
युदाहार्थतन्निदर्शनमुच्यतेइति अधोमुखीतिचतीतिस्वस्तुत्याकर्णनेननेनानाभत्वंध्वनितं अथचश्रृंगारलज्जा
व्यभिचारीध्वनितः उभयानुभावत्वादधोमुखस्यपुनरपिप्रयुक्तमदृश्यार्थः अलंविधार्यअनियंत्रणायुयो
गः अप्रतिबंधप्रश्नः प्रश्नोत्तरयोगः पृच्छाचेत्यमरः तपस्विजनोनामणिरोऽधोदृतिपाठेनियोगआदरातिशयः सखीं
तेतातुमिछामिइतीतिकिंवेखनसमितिवेखनंतपस्विनंतपस्विभेदंपितपोधनविशेषलक्षणंमदनस्यमा
दारः स्वविषयेप्रवृत्तिः नानाविधालिंगनाद्यंतेनतदुक्तंहिमभेदृश्यतः सर्वेषलंकारेस्वयमाक्षेपिताद्यते साच
प्रतीयमानेवतद्विद्वान् स्वदतेतरामितितथावाच्यात्प्रतीयमानोर्थस्तद्विद्वान्स्वदते,पिकंरूपकादितरंरूपकानतु
चरमधानुविधयाभिप्रेतः तद्वोधिप्रतंनियमादिप्रकल्प्यउत्तमप्रकृतयेराज्ञेदानंतस्मात्प्रहाणादिविशिष्टंविदं

मर्यादीरूत्यनिषेधणीयं किमितिप्रश्ने किं अहोउताहोकिमुतकिमुतवि कल्पेइत्यमरः मदिरेसंजातमदेय
ईक्षणेनेत्तैर्वैल्लभाभिः आत्मसदृशेतिपाठे आत्मनः सदृशेईक्षणेर्वैल्लभाभिः प्रियाभिः हरिणांगनाभिः मृगीभिः सह
अत्यंत आजन्मैवनिवत्स्यति अथात्तपोवने अयमाशयः यदिगच्छेद्देयातयाविवाहपर्यंतमेव तपोवनेस्थितिस्तदनंत
रमविरोधीकामोपभोगः यदिकस्मैचित्पाप्तिनेदेयात्तदामृगमिथुनवत्कामोपभोगरहितावनएवस्थास्यतीति अ
स्थेवोत्तरमनुरूपवरप्रदानइत्यादि अवसहोक्तिः औपम्यगम्यंनिवासः सामान्यधर्मः समशब्दस्यतुल्यवाचित्वेउपमे
व समंसहार्थेतुल्येत्यजयः अनयोः पूर्वोक्तैवसहृदयहारिणीस्नेहानलंकारेषुनोपमेतिरत्नप्रासः वसंततिलका-
वृत्तं आर्यधर्मचरणेपिपरवशोजनः एताश्रमवासित्वेनसामान्यतः प्राप्तेयत्धर्मचरणेतत्रापिपराधीन इतियावत्
अनेनपूर्वपद्येअनेनयत्कृतंत्वेनोपात्तंतस्योत्तरंतेनास्याः कर्तृत्वंकुत्रापिनास्तीतिभावः इतः परंकिंपरवशेत्येकः प्रश्नः
यत्परवशस्तत्स्थापिकोभिप्राय इतिद्वितीयः तत्राहगुरोः पुनस्तस्यानुरूपवरप्रदानेसंकल्पः अनेनोत्तरार्धंकारः उत्त
रेणप्रश्नोनयनेउत्तरमितिरुक्षणात् राजाब्रूयमयीत्यादिना एतदंतंयुक्तिनामांगमुपक्षिप्तंसंप्रधारणमर्थांगंयु
युक्तिरित्यभिधीयतइति दुष्प्रापेति एतत्सदृशस्यान्यस्याभावादितिभावः भावेति हेहृदयसाभिलाषंपदअने
नराजगतस्वभावस्थस्थैर्यं योक्ष्यतेतत्रहेतुमाहसंभृतीति सुनिकन्याक्षत्रियकन्यायेतिसंदेहेनिर्णयः एकतरनि
श्चयोजातः तनाकाव्यलिंगं निर्णयमेवविवृणोति आशंकसइति यस्मात्त्वमग्निंआशंकसेमन्यसे अन्यद्वय
क्तं सामान्यधर्मोगम्यः व्यक्तरूपकं तत्स्पर्शक्षमंरूपमितिव्यतिरेकरूपं अथचस्पर्शक्षममुपभोगयोग्यंरत्नंक
व्यारत्नमित्यर्थः जातोजातोमदुरुक्षणंतनमभिधीयतइत्युक्तेः रत्नमुत्पत्तिस्थानं अनेनसमा
धाननामकमंगमुपक्षिप्तंतदक्षणंतु द्विजार्थस्योपगमनंतत्समाधानमुच्यतइति अनसूयेगमिष्यामहंकिंनि
मित्तं इत्यासंबद्धप्रलापिनींप्रियंवदामार्ययेगोतमीनिवेदयिष्यामि साधिनयुक्तमनुरूपसत्कारमतिथिविशे

षमिति साभिप्रायांपिसूत्रस्वछंदोंतोगमनं अनेनोपदेशइतिनात्यलंकारउपक्षिप्तः तदक्षणंशिक्षास्थादुपदेशनमि
ति अहोइत्याश्चर्येचेशप्रतिरूपकाचेशासदृशीशरीरचेष्टायांतादृशीतावितीति अतएवाश्चर्यंतदेवाह अनुयास्य
न्तिति सुतिनत्यांशकुंतलांसंबंधमात्रविवक्षयासमासः कृतः यथारीस्त्रीणामित्यत्रएतामितिवक्तव्ये एतदुक्तिर्मुग्धत्व
द्योतयति सहसाअविचारितं अनुयास्यन्नुगमिष्यन्नूत्तरः सहेतिशब्दाद्विनयेनजितेंद्रियतयाचारितः प्रसरोवेगो
यस्यसः प्रसरः प्रणयेनवेगइतिविश्वः इंद्रियाणांजयंप्राहविनयंभरतोमुनिरित्युक्तेः अचानुगमनकरणेवेगस्येव
निराकरणात्तान्यनुरागनिषेधाभावाद्वेतेः स्थायित्वंधनयतीतेनप्रसरपदस्थावकरत्वेनशंकनीयं अन्यथानुया
स्यन्नेवनिवारितः अन्यत्रसुतरांवारितइत्यर्थः स्यात् स्थानादुपवेशनादनुत्थानंचैवलोपिउत्थानंतु दूरतोचास्त-
मित्यपिशब्दार्थः गत्वाप्रतिनिवृत्तः पर्यावर्तइत्येत्यलेक्षा अनुत्थानलक्षितिविरोधाभासः काव्यलिंगमनुप्रासश्च
अनेनपरिभावनेसंगमुपक्षिप्तंतदक्षणंतु कुनूहलोत्तरावशेविज्ञेयापरिभावनेनिननेयुक्तंगंतुं किंनिमित्तं दक्षस
चनेद्वारयासिमेएहितावदात्मानंमोचयित्वात्मतोगमिष्यसिस्वस्तांसाविति स्वस्तीपविताबंधोयर्थोस्तोस्वभावतस्तु
नतोअधुनात्वनितावित्यर्थः स्वसुखंसुअधःपतनेपरोक्षेपणादितिहेतुः सर्वत्रयोज्यः स्वभावतएवतोहितोअ
धुनाअतिमात्रमत्यर्थंतोहितनलोरुकरतलोतलशब्दएकदेशेनभीमोभीमसेनइतिवत्करतलमाहबाहुसा
लिभ्यांतूरुविशेषणद्वयमविधेयं धाहूइतिद्विवचनं पर्यायेणव्याप्तिभक्षणात्तूतेननपूर्वापरविरोधः अपीति
चनिघुस्थानेचन्वेति अत्रापिस्वस्तांसोअत्रापितोहितलोअत्रापिवेप्रमाणाधिकइतितेनातिशयमउताध्वन्यतेप्र
माणाधिकः द्वादशांगुलाधिकः उक्तंच देहंव्याप्यस्वनाडीभिःप्रयाणंकुरुतेबहिः द्वादशांगुलमानेनतस्मात्प्राणःसमी
रितइति श्वासोनिश्वासवायुः अतएवस्तनवोवेपथुंकंपनयति अथवेपथुःकंपइत्यमरः यथापिसवींगस्यस्वेदपु
क्तस्तंतथापितस्मसंस्तंतथात्मुखपूर्वमुत्पत्तेः मुखमर्धशरीरंस्यात्सर्वं वामुखमुच्यतइत्युक्तेःअधवदनरत्युक्तिःतेन

श. ना. टी. कपोलयोरिति के चुचुके इत्यर्थः पर्यो भस्मांसदेहदानां धर्मस्यादातपे यीमे इष्णस्वेदांभसोरपीतिविश्वः यज्ञालकमः शो कारिनखकलिकारंबिंदुकदंबकं लक्षणयोच्यते शारदो नालकं कीबइत्यमरव्याख्याने क्षीरस्वामी नालमिवनालकं उष्णिनमाबकलिकारंदमितिव्याख्यानात् तेनाशोकारिनखकलिकारंदबाश्रुसामान्यस्यविशेषनिष्ठत्वात् न हिनिर्विशेषं सामान्यमस्ति तेनाकारसामान्याद्विंदुरंदलक्ष्यते सातिशयोद्दीपकत्वंबोध्यं यदिमम मृहमाश्रुबोध्यंस्यात्तदाधर्मांभसां मंडलमित्येवब्रूयात् स्वरसंगलितंश्रमादितिशयादितिभावः ननुमुरजार्थबोधेलक्षणा नचाश्रुनद्वाधः तेनतद्वोधाभावान्नसेतिचेदुच्यते तात्पर्यानुपपत्तेरपिलक्षणाया बीजस्योरीकृतत्वात् तामेवानुबाधविशेषद्वाराबाधतिः कर्णेति कर्णेवर्तंसीकृतंशिरीषपुष्पंकर्णशिरीषं मध्यमपदलोपीसमासः तद्वोधुंशिलंयस्यतत्कर्णशिरीषस्यरोधाविद्यतेयस्मादितिबहुव्रीहोमत्वर्थीयस्यार्थतास्यात् बिंदुत्तबकत्वेनविधानाद्वोधस्यासंबाधिनाः सांदशिनाः अन्यस्योक्तानुरूपोरर्थप्रतिविशेषाभावादहपुरुषार्थतेवपर्यवस्यत् बंधेकेशबंधेसंसिनिस्खलतिमूर्धजाःकेशाः एकेनहस्तेनयमिताः बंधनंनीताः अतएवपर्याकुलाः चंचलाश्चपूर्ववाक्यसमुच्चयस्वभावोक्तिः सर्वबंधशैथिल्यप्रतीतिहेतोरुक्तत्वात्कारकदीपकालंकारः अतएवनाप्तिनिबंधिनापेक्षा तदसंकारांतरान्तासस्याः नदुर्लभेवकियासुबद्धीवुकारकस्यनिदीपकं सेबाद्धतिरिति अर्थाद्धतिः पदाद्धतिरुभयाद्धतिरित्यपीत्युक्तेः स्वलत्स्वलंसिनीत्युभयाद्धतिरलंकारः काव्यलिंगंचलनवेषश्रुजननेनहेतुनाश्वासस्यप्राणाधिकत्वं साध्यमित्यनुमानालंकारश्चअनुप्रासः वाक्यचनुद्वयेवप्रत्येकंविशेषणयोर्द्वयोरानन्तत्तत्कभंगः अतएवप्रथमवाक्योपनिबद्धमत्यापीतिपदंद्वितीयवाक्यसंबंधमपिआद्धतिनिबंधनापेक्षत्वेनहेहतीप्रदीपन्यायेनोभयनान्वेतुंविशेषणप्रकमभंगनिदर्शनयेचद्वितीयवाक्यउपनिबद्धमित्यवधेयं अत्रापिसेचनक्रियारंभः संप्रत्यध्यनुवर्तमानइत्यर्थः अथाश्रीत्यमरव्याख्याने क्षीरस्वामीवर्तमानतामात्रेव्याहुरित्यतोचनूयदिश्वासस्यामानाधिकरण्याभावाद्विशेषणत्वाभावइत्यसंतोषस्तर्ह्यापिसनयेपथोश्च

जनकः श्वासःप्रमाणाधिकइतिपाठंपरित्यासंनोद्यंअस्मिन्पाठेपदकदंबकस्यकानिचित्वार्थेपिवाक्यानीतिनवनःप्रकमभंगःचकारः पूर्वसमुच्चये अथवाबाक्येविशेषणद्वयमपिविधेयं द्वितीयेद्वयमप्यनुवाद्यमितिरयोरेकंविधेयमेकमनुवाद्यमित्येवैकमहतिनप्रकमभंगोपि पूर्वमसौननोनवाहूरुकतोनअधुनाबाहूअनूद्यस्यसासत्यादेःसोमनयजेतेतिबहुशिष्टस्यविधानान्नाविमृष्टविधेयांशतानाप्यनुवादविधेयत्वयत्ययः शंकनीयः यतस्तस्यामत्यंतानुरक्तस्यराज्ञः तत्सुकुमारतरत्वमालोक्यअस्यामिदमत्यंतमनुचितविधेयमेवबुद्धिस्थभूतमितितदेवाक्यचनुद्वयप्रथमतोनिबध्यमित्यवधेयं महद्दयेर्भव्ययपिधमोभिरूपएवतथापिपूर्वकर्णावतंसरोधित्वेनविंदुसबकरूपतापरस्तत्संसक्तबाष्पपदोपादानव्यतिरेकेणनस्युरजातितउपादानं शार्दूलविक्रीडितिवत्तं अनेनदृष्टमितिभूषणमुपक्षिप्तंतद्लक्षणंतुयथादेशंयथाकालंयथारूपंचवर्ण्यते यत्प्रत्यक्षंपरोक्षंवातनूदृष्टंइष्टबद्धवेरितिप्रियंवदाशकुंतलानिरूपेत्यादिनाएवतात्पर्यंतेनकारणंनामांगमुपक्षिप्तंतद्लक्षणंतु कृतार्थस्यथातेनः करणंतद्भवेदितिअलंकारार्थंतुमुद्रिकानामाक्षरमुक्तातुमुपेंद्रेण्यनयोर्भेदः नामरूपाणिदुर्ग्रहाणितिनामरूपाणीयानिमुद्राक्षराणीतिसमासः नाममुद्रायाअक्षराणीतिविग्रहे आर्षत्वेनरुत्वंमुद्रेत्येतावतेवाबगतार्थत्वात् अन्यथाराजत्वेनरात्रः परिग्रहःपरिजनःमूलंबाःयंमलक्षणःरतिहेतोरात्रः पुरुषोराजाजनोवोपुरुषश्चनंपरिग्रहः परिजनेपत्न्यांस्त्रीकारममूलयोरितिविश्वः तेनहिनार्हत्येनदंगुलीयकमंगुलीवियोगंआर्यस्यवचनेनानृणाइहानीमेषामोचितास्यनुकंपिनाआर्येणअथधामहाराजेनगंतव्यानीयप्रातनः प्रकमिष्यामिअनेनोद्देदनामकमंगमुपक्षिप्तंतद्लक्षणंतु श्रीजार्थस्यप्ररोहोथः सउद्भेदइतिस्मृतइतिहशरूपकेतुउद्भेदोद्भेदनमितिराजभाषस्यरूढस्योद्भेदनात् कर्त्रभिप्रायेणव्यस्यरोत्पयस्यवाबाचमितियद्यपीयंममबोधिःसहबाचंनमिश्रयतिमयासहनवक्तीत्यर्थः इयमुक्तिर्ग्राम्यत्वादुपेक्षिताअथवाबाचंबोधिरितिस्त्रीनपुंसकलिंगनिर्देशेनस्त्रीयांसर्वमपितान्निवेशेनमलयतीतिध्वनिः तथापिमयिभाषणेआर्यमुखंकर्णंददातिमदुक्तंसादरंशृणोतीत्यर्थः

॥ १८ ॥

यद्यपि कामप्रत्यर्थिमदाननसंमुखीमन्मुखाभिमुखीतिप्रकृति यथामुखेतिवः तथापि भूयिष्ठं अतिशयेन बहु यथा स्यात्तथा बहुशब्दादतिशायने अजादीगुणवचनादेवेष्टीष्ठनिथहोर्लोपोभूचबंहोरिष्ठस्य इष्ठेनिष्ठादेश्च इष्ठस्य न आदेरिडागमेरूपं अस्याद्दशिरन्यविषयामदाननातिरिक्तविषयाननुभवेत्यर्थः चरणचपलासतीसोभाग्यातिशयोध्वन्यते श्लेषकरत्वबुधासो यसंततिलकायत्तं अनेनमुग्धायानायिकायाः गात्रजोविलासइतिभावउक्तः नतु क्षणं तुनागरसर्वस्वे योवद्दशासन्नगतोविचारोगत्यासनस्थानविलोकनादौ नानाविधाकारचमत्कृतिश्चपराङ्मुखंचस्यमयंविलासइति अनुरागेगीतखं तदुक्तंमदनोदये विकारोनेत्रवक्त्रस्यतद्वाक्यश्रवणादरः अन्यव्याजेनहीक्षा अनुरागेगीतंभवेदिति पूर्वोक्तंप्राप्तिलक्षणमंगमनेनबोधयिष्यंप्रकृतकथाविच्छेदार्थमंतरमंधिमुपक्षिपतिनेपथ्य इति दुष्यंतइतिराजनामश्रवणात् शकुंतलायाउत्साहनात् भेदलक्षणमंगमुपक्षिप्तं भेदः प्रोत्साहनामतेतिह क्षणस्यधनिकेनोक्तखात्प्रत्यासन्नइति यदुक्तंतत्रहेतुस्तोकाभ्यांदर्शयति तुरगेति तथाहितुरगखुरहतेरेणु राश्रमद्रुमेषुपततीतियोजना कीटदोषुविटपेषुजारवासुविषक्तान्यासक्तानिजलार्द्राणिवल्कलानियेषुतेषु आर्द्रतं विषक्तखेहेतुः अनेनविटपेभ्योवल्कलापसारणंक्रियतामितिध्वन्यते तुरगेत्येनेन सेनायावाहुल्यंध्वनितं इदंच तपोवनमत्सरक्षाथहितखेअर्थोहेतुः आश्रममित्यनेनविकटतंद्रुमेष्वितिविशेषणोपादानार्थं तलग्रहणंतस्मिन्न मयेप्यशक्ताभिधानार्थं कीटदूरेणुः परिणतः सायंकालीनः योयमरुणः सूर्यः तद्दत्यकाशः स्फुरन्दूर्णइत्यर्थः अरुणोस्फुरंगेचसूर्यनिर्यस्यसारथाविधिधरणिः प्रकाशेतिप्रसिद्धेस्थाधहासातयोः स्फुरइतिविशेषः अय मेवोपमायांसामान्यधर्मोनियमः कदम्बशलभसमूहः पतंगनिकरइवअनयारेणोर्बहुलखंध्वन्यते इत्यनुप्रास उपमाच अत्रपाथिवित्रयासन्नखविकारेणप्रस्तुतेनतत्कार्येणदूलनादिकमुक्तमिति अप्रस्तुतप्रशंसानपर्यायोक्तं कार्यस्याप्रस्तुतत्वात्तूष्णीमथाराजाः प्रत्यासन्नत्वमवश्यंवक्तव्यं तदुत्कार्यस्यावश्यकत्वाभावात्तूपयायो

क्तेनुकारवत्कार्यमपिप्रकृतमेवतत्रकारणापेक्षयातदूर्णनप्रतिबन्धमत्कारकृदितिस्थितमाकरे काव्यलिंगंच बुध्यि ताधावत्तीव्रेतिस्पंदनस्यरथस्यावलोकनात् भीतोगजोधर्मारण्यंप्रविशतीतिसंबंधः कीदृग्गजः तीव्रोयआघा तः पलायनविधयेस्वभाविकः सवेगः संघट्टः तेनप्रतिहताभग्नाग्रबोधेनसः स्कंधेस्कंधभागेपार्श्वावलोकनेनलग्नः एकोदंतोयस्यस्थः तत्रस्कंधभागोदक्षिणः दंतोपिदक्षिणइतिसांप्रदायिकाः उक्तंचपालकाव्ये दक्षिणेबलिनुंशकोग गमोवामेचप्रयत्नतइति अन्येतुएकपदतेनव्याचक्षते तीव्रेणआघातेनआघातोयमेनप्रतिहतीयस्तुस्कंधस्तत्रल ग्नएकदंतोयस्यस्थइतीव्रेणेक्षुक्षेत्रेवसुन्याघातेनप्रतिहतस्तदुच्छलितः सन्स्तस्कंधेलग्नः एकः दंतो यस्यसः उभयमपिनातिसमंजसं अर्थासंगतेः तथाहितस्कंधेलग्नत्वं भग्नस्यवा आरोभग्नेकदंतइत्येवपठेत् द्वि तीयेप्रविशतीतिक्रियाविरोधः तेनसंदानितत्वात् लग्नदंतत्वंदंताकारआघातइतिचेन्न प्रकृतार्थचोद्याभावात् अ थवत्वनएकदंतएवगजः तत्रतीव्रेत्यादिगम्योत्प्रेक्षातथापिपूर्वेक्तएवदोषः आघातप्रतिहतपदयोरन्यतरस्या बकरत्वंदुःपरिहरणंयं पादाभ्यामाकृष्यन् व्रजतिबलयंलतायालतेनस्यासंगेनसमंतात्संबंधेनजातिः पाशोबन्ध स्तेनिनानिसारंगाणांमृगाणांयूथानिकुलानियत्स्यात्सः विशेषणचतुष्टयेनवेगातिशयोव्यज्यतेनोस्मार्कनपसोभू र्तः शरीरीविघ्नद्वेष्युत्प्रेक्षा पूर्वश्लोकेकृकमेणप्रस्तुतप्रशंसाचपूर्वार्धेत्यनुप्रासयुत्यनुप्रासयोरंगवाचका नुप्रवेशलक्षणः संकरः उत्तरार्धेत्वनुप्रासएवपरिकरालंकारश्चमंदाक्रांताछंदः अत्रापिभयानकोरसः गजग तंभयंस्थापिभावः दुष्यंतसेनारथारोहणेविभावः पार्श्वावलोकनपलायनादयोऽनुभावाः व्याधिचारिणः लक्षणं पूर्वमेवोक्तं अहोधिगितिनिंदार्थेवाक्यं आर्याअनेनारण्यकदर्शनेनपर्याकुलाःस्मः अनुजानीहिअनुज्ञांदेहिनो स्माननुद्दिजगमनायअसंभावितातिथिसत्कारानप्राप्तितातिथिपूजाप्राप्ताभूयोपिप्रेक्षणनिमित्तंलज्जावहेआ र्यविज्ञापयितुंदुरस्कृतः पूजितः पुरस्कृतः पूजितेनेत्यभियुक्तेयतस्थितइत्यमरः सव्याजंविलंब्येत्यनेनस

स्वीदूयंपूर्वनिष्क्रांतंस्वयंचपश्चादियनेनमुखसंधावुच्यमानंदर्भांकुरेत्यादिसमर्थितंभवति सहैवेतिलक्षणाध्वनिता गच्छती तिशरीरंपुरः अग्रेगच्छतिनुपुनः पश्चात्तुकुंतलाभिमुखंधावतिननुशनैर्गच्छतिसंबंधे असंबंधलक्षणा असंबद्धलक्षणाचेतिदुष्टी अतिशयोक्तिः असंस्पृष्टंशरीरेणापरिचितमिवेति गम्योत्प्रेक्षा संस्तवः स्यात्परिचयस्तयोः प्रतिबालंबालसंमुखंवीयमानस्यकेतोर्धूमस्यचीनदेशस्थंवस्त्रंचीनांशुकंतादिबलस्थातिसूक्ष्मात्सादृश्येपिना तेधातोभिमुखेधूजेनरुपश्चाद्देवगच्छतीतिहेत्वनुप्रासउपमा अनयाचहृदयशून्यत्वात्तरुणीयमानकाछनुस्य खंशरीरस्यधूनितंचीनपटोपादानाच्चेतनोतिशयोक्त्यंचइतिनिष्क्रांताः सर्वेतदुक्तंदृशरूपके एवाहचरितंका र्थमित्थंभासन्ननायकं पात्रैस्त्रिचतुरैरंकैस्तेषामंतेस्यनिर्गमइति अथचतपोवनसंरोधस्यप्राप्तत्वान्सचनाटके सास्यान्निदर्शनीयोंकांतेनिबध्यद्दृश्यांकसमाप्तिः तदुक्तंदशरूपकेदुराधानंवधूयुधंराज्यदेशादिविप्लवं संरोधंभोजनंस्नानंसुरतंबालुलेपनं शास्त्रस्यग्रहणंदीनिप्रत्यक्षाणिनिर्दिशेदितिअंकलक्षणं दशरूपके यदातुसरसंवस्तुमुखादेवप्रवर्तते आदावेवतदंतः स्यादामुखाक्षेपसंभवः प्रत्यक्षनेतृचरितोबिंदुश्चात्रिपुरस्कृतः अकोनामप्रकाशार्थसंविधानरसाश्रयइति आदिभरतेचअंकइतिरूढशब्दोभावैश्चरोहयत्यर्थान्नानाविधानयुक्तोयस्मान्नस्माद्वेदकः यत्रार्थस्यसमाप्तिर्यत्रबीजस्वभावसंहारः किंचिदवलग्नबिंदुः सोंकइतिसदाव गंतव्यः येनायंकानिगदितालेषांप्रत्यक्षचरितसंयुक्तः नानावस्थांतरितः कार्यस्तंकोयथार्थरसइति इतिश्री मलदेवाख्यप्रमाणपारावारपारीणपृथ्वीधरात्मजराघवविरचितायामभिज्ञानशाकुंतलटीकायामर्थद्योतनिकायां प्रथमोंकः समाप्तः १ ततइतिविशेषणत्वेहेतुर्वक्ष्यमाणः विदूषकलक्षणंतुसुधाकरे विदूषकांगवक्त्रोवेषेहास्यकारी विदूषकइति अस्यप्राकृतेपाठ्यं उक्तंच विदूषकविशेषाणांभाव्यंतुप्राकृतंभवेत् भोदृष्टमितिसिद्धेवाक्ये वाक्यार्थस्यकर्मत्वंएतस्यमृगयाशीलस्यराज्ञोवस्यभावेनस्निग्धैर्वेनास्निग्धोवयस्यः सवयाइत्यमरः निर्विण्णोस्मि १९

दुःखितोस्मिअयंमओमृगःऊदोदितिऊकारस्याकारादेशः मिओइतिपाठेतुइत्वपक्षेवेतिकपादेराकृतिगणत्वात्सा धुः अयंवराहोयंशार्दूलइतिमध्यान्हेपिपीषाधिरलपादपछायासुबनराजीषुआहिंडनेअटवीतोदवीं अरण्यचरणं विपिनमित्यमरः आहिंडीअहिंडीत्यपिकई अइञ्जोश्चेतीआदेशेतप्रत्ययस्यस्त्रादीनामाद्यवयस्माद्यस्मोवेतिइचादे शेरित्यनुवर्तमाने ओदेश्चेतिदिरादेशः अटवीमितिसप्तम्यर्थेद्वितीया इतिसूत्रेप्रथमयाप्राप्तीतिवार्तिकंतेनप्रथमया र्थेद्वितीया पत्राणांसंकरोभिन्नजातीनामेकत्रपतनंतेनकषायाण्यतएवकटूनिकः स्वार्थेस्वार्थेकश्चेतिसूत्रेणगिरि नदीजलादिपीयतेपि अंसीत्यपिबहुलाद्यस्यत्तिइइइतित्यादेशः अन्यत्समंकउण्हाइंइतिपाठेकटुष्णानीत्यर्थः अनि यतवेलंविषमसमयेसुखमंसभूइ ओशल्यमांसभृथिवः लोहशलाकयाश्रीर्मसंसंयथयत्यत्तेतत्शूल्यमांसं शूलाक्तंभटिश्चंचशूल्यमित्यमरः आहारः भुज्यअणीअदित्यत्रभुजोभुंजनिमजेमकस्माण्हस्माणेहंपमरादेशः शेषंसमानं तुरंगावुधावनेनकंडितसंघेः कंडितांगसंघेरश्वाद्यपिनिकामंस्तर्थमेशयितव्यंनास्तितोमहत्वेन प्रत्यूषेः तिप्रातः दास्याः पुत्रेत्रस्त्रोद्वेगदायित्वाद्वलिप्रदानंशकुनिलुब्धके पक्षिव्याधे व्याधोमृगबधाजीवो मृगयुर्लुब्धकोपिसइत्यमरः बन्यहृणेः रण्यचेष्टनेयः कोलाहबलेनप्रतिबोधितोस्मि एतावताकालेनेदानींमृ गयापिपीडानिष्क्रामति ततः गंडस्योपरिपीटकः संवृत्तः अयमप्राणकः स्फोटस्योपरिस्फोटः संवृत्तः प्राक्तनेतुएक स्मिंदुःखकारणेसत्येवद्वितीयंदुःखकारणमित्यर्थः तदेवाहयः पूर्वंरिवसेकिलयोगतेहीत्यमरः अस्मात्सखविहीने षुपश्चात्स्थितेषुतत्तोहोदोतत्रभवतोमृगानुसारेणश्रमस्थानंप्रविष्टस्यतापसकन्यकाशकुंतलामभाक्ष्यत्तद्दा दृष्टितातत्रभवतइत्यत्रसर्वत्रलवराभिति रस्योपे नाद्योधिति द्वित्वेततस्तिसिपं भुवेर्हिडबडधाडति भवतेर्हो आदेशः अतोडोविसर्गस्येति डोकारेटिलोपे हेतोइति ततः ऊगवेति तलोपेप्राप्तेसोरसेन्यंतत्वात्सोदोदोसो· रसेन्यामितितस्यदः तेनतत्तहोदोइतिसिपं सांप्रतंनगरगमनस्यनगरगमनायचतुर्थधिः पक्षीतिपक्षीमनः

२०

कथमपि करोति अन्यापितस्यतामेवचिंतयतः अक्षीणप्रभातमार्गान् चिंतनेनसुखंनिद्राक्षेदेनदुःखमिति अनेनचि
धानंनामांगमुपक्षिप्तं तद्दक्षणंतु सुखदुःखक्रतोर्थोयस्यहृदयानमिति स्मृतमितिकगदीकागतिः यावत्संकृताचार
परिकर्मकृतआचारस्यस्थानादेः परितः क्रमोयेनतंपश्यामि एवबाणासनं धनुर्हस्तेयासांतापिरंधेन पुष्पमालां धा
रिणीशिरितिमृगयाविधसूचनं यवनीभिःप्रेरितइतइतएवागच्छतिप्रियवयस्यः प्रियसखः वकारइतिसूचे
णानुस्वारागमेबअसेतिरूपं बहुलाधिकारायलोप्यहित्यर्थोवंअस्मेत्यपि भवतुअभंगविकलइवभूत्वास्थास्यामि य
थेवमपिनामविश्रब्धंभेयं अवयवन्योनामसंचारिकापर्यायाः तद्दक्षणंमानतृगुप्तावार्ये रुक्षंगृहकसाविचारिण्यगत
थोपवनसंचराः यामेषुचनियुक्तानायामशब्दिविशारदाः संचारिकासुताइत्यायवन्योपिमताः क्वचिदितियथानि
र्दिष्टपरिचारोयवनीकृतइत्यर्थः कामइति कामयत्यर्थीप्रियायाप्रियतमेत्यर्थः तर्हिसम्यगेवनसम्यगित्याह यतो
नसुलभासुखेनप्राप्याकिंतुदुःखेनप्राप्यातर्हिदुःप्रापेवस्तुनिप्रयत्नेनापिकिमित्याशंक्यायामाह मनस्विति तुइति
शंकोछेदेमनस्विनायिकायाभावाश्वेशः तासांदर्शनेआयासिसत्वेदंप्रयत्नपूर्वकंलालसमित्यर्थः स्यात्तदुक्तं
यदिपूर्वमभिलाषोनजातः स्यादित्याशयः अकृतेति मनस्विनेः कृतार्थेष्वभयप्रार्थनास्वस्वाभिलाषोरतिरंगयतः
कुरुतेप्रीतिमुत्पादयति अहंतत्रगमिष्यामितामेवंवक्ष्यइत्यात्माभिलाषः एवंमांप्रतितस्याअप्यभिलाषः मन
स्विनेकृतार्थसंभवतिजातरत्योः संभवतीत्यर्थः अजातरत्योरपीत्यपिशब्दार्थः तेनेदुक्तंभव
तियथामन्मनस्तद्भावेदर्शनालालसत्वंकार्यसमर्थयतेतेनार्थांतरन्यासः उक्तंचराजानकरुचकेन सामान्यविशेष
कार्यकारणभावार्थांतिदिंप्रकृतसमर्थनेअर्थांतरन्यासइतिसहिशब्दोपादानानुपादानाभ्यांद्विधेत्युक्तः अभ
वहिशब्दानुपादानेबोद्धव्यः उद्भटादिमतेसामान्यविशेषभावएवार्थांतरन्यासांगीकारादत्रकाव्यलिंगमेव यथाम
तेकार्यकारणभावेर्थांतरन्यासस्तेषामतेएवह्यतिरिक्तविषयत्वंकाव्यलिंगस्येत्यत्रध्येयं अथचमनसिजः कंदर्पः २०

अकृतार्थः रतिः कामभार्यावेतिविरोधः वास्तवप्रीतिपर्यायत्वेनविरोधाभासः रतिः कामस्त्रियांरागेसुरतेप्रिय
स्मृतेतिधरणिः श्रुत्यनुप्रासश्च अनेनपूर्वानुरागविप्रलंभाद्यभिलाषोनामावस्थोक्ता तद्दक्षणंतु सुधाकरेसंगमो
पायरचिताप्रारब्धाध्ययनसायतः संकल्पेच्छासमुद्भूतिरभिलाषइतीरितइति अन्यापितस्यतामेवचिंतयतइति
विदूषकवचसाचिंतोपनिषदथा तद्दक्षणंतु केनोपायेनसंसिध्येत्कदाकुसमागमः कान्चेयंकिंस्वभावेति चिं
तनंतेदुदीरितमितिनच पूर्वापरविपर्ययः शंकनीयः वाक्यद्वयस्थाप्यनुवादत्वात्तु स्मितंरूक्तेति आलीकपिसत्य
बुद्धिः कामिनामितिभावः तदेवप्रकटयतिएवमितिति आत्माभिप्रायेणसंभावितासंभावनयाआनीताकल्पिते
तियावदिति इक्षजनस्यप्रार्थनस्यचित्तवृत्तिर्मनसः प्रार्थितकामीविडंबयतेइतिकर्मकर्तरि उपहासास्पदं
भवतीत्यर्थः विशेषेप्रस्तुतेसामान्योक्तेरप्रस्तुतप्रशंसातेनपूर्वोक्तोभिलाषोमन्मनस्थएवमरूकल्पितस्तुतस्यांप्रतिभा
तीतिप्रकृतेपयवसानंतदेवविशिष्यदर्शयतिस्त्रियमितिअन्यतोविनिर्लक्ष्यमेवअवलोकनमेवप्रेक्षणंस्वार्थेण्यंतायाश्चिला
सादिवस्त्रियंधीरितंस्त्रियश्चलोकनमितिविशेषणंविधेयं साभिलाषंव्याजावलोकनंकृतमितिभावः स्त्रियश्चि
लक्षणंयथा विकाशिस्निग्धमधुराश्चतुरेबिभ्रतीभ्रुवोकराक्षिणीसाभिलाषाश्चदृष्टिः स्त्रियाश्चीभवतेइतिनिर्वचेर्पुरु
तयाविलासादिवयश्चमंदयातंविलंबोभवतीतिभावः नितंबवतीतिद्विवचनेनमध्यानितंबतागौरवाधिक्यंबोधनोऽङ्गं
भणंचभवतिमागाइत्युपरुध्यातयासातिप्रियतमस्त्रीविभासादिवयदपिसास्यंमेर्थ्यमुक्तात्रस्मित्यर्थमितिभा
वः अपिः समुच्चयार्थेस्त्रीस्त्रियाक्षणमंदगमनसेर्थ्यवचनादिमत्यायर्णव्याख्यातप्रकारेणार्थांतरन्यासमाह
अहोआश्चर्येकामीस्वतांआत्मीयतांसर्वत्रस्वाभिप्रायरूपतांपश्यतीत्यर्थः स्वोक्तातावास्वनिस्वंविचारमीक्षस्वेति
यांपनेइत्यमरः विलासादिवेत्युप्रेक्षातेनसंभाव्यमानत्वात्तु विलासलक्षणंतु योवस्तुभासन्नगतोविकारोगत्यास
नस्थानविलोकनादिस्तादिपूर्वेक्तिमेवमध्यकारकदीपकालंकारः हेतुस्वभावोक्तीचनयनयेतियांत्यातामि

तिनयायेतिछेकानुप्रासः नयातयेतियतोयदियातयेतिनयेवेकवाचकानुप्रवेशलक्षणः संकरः सएवचरत्यनुप्रासे नापिपूर्वार्धे उत्तरार्द्धेतुवृत्त्यनुप्रासः शार्दूलविक्रीडितंवृत्तंविदूषकेनवक्तव्योवयस्येतिचभूपतिरित्युक्तेवयस्येति संबुद्धिः नमेहृत्तमित्यादिप्रसरतिधातूनामनेकार्थत्वात्तेषांज्ञापनेप्रयोगइतिशब्दमुच्चारयिष्यामीत्यर्थः धातूनामनेकार्थत्वेतिहृतो क्षेपणासामर्थ्यमुक्तं कुतःकिलस्वयमशिक्षाकुलोद्भवत्वाच्चुकारणंपृच्छसीतिसंबंधः अवगच्छामिनाभि यद्वेतसोवृक्षविशेषः कुशलीलावधिर्वयस्यनुकूलेतिनिर्लज्जनः प्रभावेनसामर्थ्येन किमितिप्रश्नेनननुपरमनाक्षेपेनदीवेगस्यप्रभावेणेत्यनुषज्यतेननिवृत्तिपरमनाक्षेपानुत्तेषणापृष्टप्रतिवचनेधृतिर्दंडनाथः एतेन त्वयेवेदंकृतमितिभावः दृष्टांतालंकारः प्रकृतेनिगमयतिएवमितिएवंराजकार्याण्युज्झित्वातादृशेमनुष्यदुःसंचारेआकुलप्रदेशेश्वापदाकुलस्थानेवचनचरवृत्तिनात्यर्थाभावितंअत्यर्थाप्यपरित्यागादितिभावः यस्मत्यंप्रत्यहंश्वापदसमुच्चारणैः संक्षोभितसंधिबंधानांममगात्राणामहमनीशः संक्षोभोस्मिममगात्राणिममेवनाभवंतीत्यर्थः यथस्मात्सत्यंसंक्षोभोस्मीतिसंबंधः तातस्मान्मौरसेन्यामित्यनुवृत्तेतस्मात्तातइतिसंबोधनादेशः प्रमादविधायामिविसर्जयितुंमांएकाहमपितावद्दूरंमृगयितुंकाश्यपस्यतांशकुंतलांअनेनकिमप्यभिज्ञायेतिनिर्दिशतिअन्यथातामित्येवब्रूयात्नूमृगयायांवित्रस्तंविरूक्षमितियावत् अथचमृगयेतिस्त्रीलिंगनिर्देशादंगानांसंक्षोपूर्वांगनायांविरूक्षत्वमुचितमितिदर्शितंननमथितुमितितेषुमृगेषुमृगदृशिवर्ये : धिग्ममरोपितंव्यर्थंआहितमायकर्षंधितबाणंदृढंप्रत्यक्षेणपरिदृश्यमानंधनुर्ननमयितुंकर्णांतमाकृष्टुंनशक्तोस्मिक्रियमपिविधेयंअतएवनार्थयोनरुक्त्यं येमृगेःसहयसतिमेकराजवासमेत्यप्रार्थ्यप्रियायाः शकुंतलायामुग्धानिस्वभावसुंदराणिअथचबालात्वाद्भूम्नाचारित्वान्नाधिगतहावभावानिविलोकितानिविलोकनानितेषामनुपदेशः ऋतेत्युपेक्षाअज्ञातानमुपदेशः सायंभाविशेषणसंबंधेनविशेषंलक्षयन्नाभासेनतत्प्रतिषेधंनयतिउत्तरार्धासम्यशस्त्य- २१

भावेहेतुत्वेनोपात्तत्वात्काव्यलिंगं अनयोरंगांगिभावः संकरः अत्रचेतोविकृतत्वेकारणेप्रस्तुतेनतत्कार्यस्य धनुराकर्षनादेरुक्तत्वात्कार्यायेणोक्तानांप्रस्तुतप्रशंसायतोवक्तव्यंकारणंतत्कार्यमपिप्रकृतमेवनदूषणमात्रत्वेनाप्रस्तुतस्यैवकार्यस्यवर्णनमितिमहान्भेदः इत्यनुप्रासेनसहश्रुत्यनुप्रासस्यसंसृष्टिः नकारादीनांषोडशवर्णानांदंत्यानांसत्त्वात्प्रत्यनुप्रासः पुण्यिताश्चाश्रमाःसर्वएवमारण्यकाइत्यादिनेतदंतेनानुस्मृतिस्मृतीयावस्थास्मृतिर्नातःकृष्णंतुअर्थानामनुभूतानांदेशकालानुवर्तिनांसातत्येनपरामर्शोमानसस्यानुस्मृतिः तत्रानुभावाविश्वासकृत्यसाहचिंतनमितिअत्रभवान्किमपिहृदयेकृत्वामंचयतेअंतःकरणएवकिमपित्यतीत्यर्थः अरण्येमयेमयारुदितमासीत्रुदितमितिभावेनिष्ठाखयिमदृक्षापनमरण्यरुदितवद्व्यर्थमित्यर्थः त्वच्चिंतानुधर्तनंमयाकियतइतिविदूषकंप्रतिज्ञापनायसंमितमितिकिमन्यदितिभिन्नवाक्यं आज्ञापयत्वनुभवानुकिमोदकअखंडिकायांखंडिकाखंडःमोदकखंडउच्यतेतेनसर्वंसुगृहीतःक्षणःमोदकभक्षणंवेदंगीकृतमित्यर्थः नीचेषुप्राकृतंभवेदित्युक्तेर्दौवारिकस्यप्राकृतंपाठ्यं आज्ञापयतुभर्तापठेतिचार्थेमरिष्युक्तेःवेत्रवतेतिदौवारिकनामसेनापतिलक्षणंउक्तंमातृगुप्तार्येः शीलवानूसत्त्वसंपन्नस्यकालस्यप्रियंवदः परदारंप्रतिराजाभिज्ञोयाचाकालविशेषविनूअस्यशास्त्रादितत्त्वज्ञोलोकेचायकृतांगतः देशविस्कालपिंभवेत्सेनापतिर्गुणैरिति आज्ञायावचनेदाने उत्कंगयस्यसः आज्ञायावचनायउद्गतःकंठःउन्नमितार्यावाक्यस्यसः अनार्याइतोदूनदृष्टिरेवेतिचेतिउपसर्गस्यायः अस्यापिसंस्कृतंपाठ्यंतथापूर्वमुक्तेःगुणएवेतिवचनपूर्वकंदेवःस्वामीतिनृपतिर्भर्त्तेरित्युक्तेर्देवेत्युक्तिः अनवरतेनेतिगिरिचरःपर्वतचरःनागोहस्तीवदेवःराजाप्रकरणाद्देवशब्दोराजवाचकः प्राणोबलमेवसारस्तिरांशुयबलंतूप्राणोनिलेबलइतिहैमः सोरायलेस्थिरांशोरित्यमरः गात्रंवपुर्विभर्तिगात्रंवपुःमहंनमस्यमरः गिरिचरपदेनस्वांतर्भूतेकीरकुअनवरतंनिरंतरंयत्धनुर्न्यायाः आस्फालनंतेनक्रूरःकठिनःपूर्वःपूर्वभागोयस्य

तनू कूरंभयंकरंक्षेयं क्रूरोकठिननिर्भयाविति धरणिः अनेनतनुजास्त्रप्रहारक्षमंवर्त्यते रविकिरणसहिष्णु आतपेप्यक्लांतमित्यर्थः अनेनतनुः खरसहिष्णुर्वेत्रलतेशरीरभिन्नखेदेस्तुनमिश्रनहृद्शेरपिनसंबंधमित्यर्थः अनेनश्रमजयित्वं अपचितंकृशमपिव्यायतत्वात्प्रकांडत्वादलक्ष्यंकृशत्वेनलक्ष्यतइत्यर्थः अनेनमहापुरुषचिह्नंशाल प्राशुत्वादिहलिंगात्प्रक्षेपिविशेषणानियोज्यानि अनवरतंधनुर्ज्यायांप्रियालद्रुमभृंगोयदास्खालनमर्थात्प्रियालद्रुमाणामेवतेनकठिनपूर्वभागं धनुःसंज्ञाप्रियालद्रोराशिभेदेशरासनेइतिविश्वः श्यामोर्बीचरसुंधरेतिधरणिः अन्यानिविशेषणानिस्पष्टानि वरवर्णिनिसुशुस्वेलिंगेकथंत्यनुप्रासरूपःपरिकरालंकारः श्लेषोपमाचमालिनीवृत्तं ननुधनुर्ज्याशब्देनैवगतार्थत्वादर्थपौनरुक्त्यमितिचेन्न धनुर्ज्यांधनोधनुर्यीतिरूढ्यातिपत्तेइतिवामनोक्तेः आरूढ्यातीतिरास्खालनशब्देनैवज्ञातेतिदोषस्तदवस्थएवेतिचेन्नभिन्नपदेनव्याख्यानात् कीदृग्गात्रं ननुसमनवर्तैरेसंबंधंधनुर्यंचतनू सर्वदासन्नधनुरित्यर्थः द्वितीयेनवंचनसंबंधप्रियासुचेतियोज्यं शिखरिचरकठिनप्राणसारमितिपदद्वयप्रयोगनियमभंगः परिहर्तव्यः यतस्तेइदादयोयत्पुरश्रूयंतेनस्येवोपमानत्वंकल्प्यंतिअथवाविशेषणात्प्रयुक्तानोपमानबुद्धिर्नभजनयत्यसंभवात् ततोविशेष्यएवपर्यवसानादितिद्वयंस्थितमेवंचारु एतच्चोपमानप्रपंचेनमयासुनिरूपितं अनेनपरेणागिमेणभेदइत्यादिनाचतीर्थांगमदवनोमोक्षिणेतक्षणं दोषागुणागुणाद्दोषायत्रस्युर्मुदंवहंतनूइतियत्र्यंयेषामानुषांगत्वमुक्तंतथापि अभिनवभारत्याआचार्याभिनवगुप्तपादैः प्रथमसंध्युपलक्षणत्वंद्वादशानामुक्तंतथैवोदाहृतं धनिकेनअतएवचत्रिगतिलक्षणेधनिकःनरादिस्त्रितयबालाः पूर्वरंगेतदिष्यतइतियोज्यं कश्चिल्लिमत्रावस्थीयतेइतिपाठः तदेकवाक्यंयथाकिमवसन्नंकर्तव्यं किमध्यवसीत्यर्थः मदोत्साहइति अर्थात्मृगयायांमृगयापथारिणाआखेटकेनिंदिनाअपथादोनुनिंदाहेइत्यमरः माढ्येनविदूषकेनस्थिरःप्रतिबंधोमृगयाप्रतिबंधोयस्यसस्थिरः क्वचिद्देपेक्षतेइतिपाठः २२

सश्रेयान्मूर्खइत्यर्थः यज्ञेमूढयथाजातमूर्खबेधेयबालिशाइत्यमरः तेनायमर्थः अस्योमूर्खःप्रलपनुमृगयापथादंवरमित्यर्थः ननुप्रभुरेवनिदर्शनंमृगयागुणबलेनवरंतेतिपूर्वमुक्तेः तमेवार्थमप्रस्तुतप्रशंसयासमर्थयतेमेदइतिमेदसोबसायाश्लेदेनात्मीभावेनकृशमुदरंयस्यतनू अतोलघुतएवोत्थानेयोग्यमुयोगयोग्यंदयोगेचतोत्थानमितिधरणिः सत्त्वानांजंतूनांसत्त्वमस्त्रीनुजंतुरित्यमरः भयक्रोधयोर्निमित्तयोर्विकृतिमद्विकारयुक्तंचित्तंलक्ष्यतेअपिः पूर्वस्यसमुच्चयेजंतूनामीदृशंचित्तंक्रोधेचेदृगितिज्ञायतइत्यर्थः सचधातुष्काणामुत्कर्षः यच्चलितंचलल्लक्ष्येदृष्टोबाणाःसिध्यंतिचंचलल्लक्ष्यभेदकाभवंतिचः समुच्चयेनक्रियासमुच्चयालंकारः ईदृग्विनोदः कुतः कुत्रनकुत्रापीत्यर्थः अथचेदृग्विनोदः कुतः कइत्यर्थः सार्वविभक्तिकस्तसिल् मृगयायाव्यसनत्वाभावेपूर्वस्यस्वयंहेतुत्वेनोपात्तमितिकाव्यलिंगं वत्यनुप्रासश्च शार्दूलविक्रीडितंवृत्तं जयतिस्वामीत्यादिनेतदैतेनदाक्षिण्यंनामभूषणमुपदिशंतत्तल्लक्षणं चिन्वानुवर्तनंयत्रतद्दाक्षिण्यमितीरितमिति अत्रभावानुप्रकृतिंस्वभावमापन्नः प्राप्तःखंतावद्दृष्टौतोदीप्राहिडमानः नरनासिकालोलुपस्येतिस्वभावोक्तिः जीर्णकृच्छ्रस्यदुर्भरकृच्छ्रस्यकस्यापिमुखेतत्पतिष्यतिआशंसायांभूतवच्चेतिचकाराद्वर्तमानवच्चेति आशांसायांवर्तमानत्वप्रत्ययः अयताइतिश्लोकश्लेषः गाहंतामितिमहिषाःशृंगेसुहुर्धारंवारंताडितसुरक्षालितंनिपानसलिलमाहारयंतइतिगाहंतामालोडयंतुअनेनग्राम्यावाप्रकृतिप्रत्यासत्तोशृंगाभ्यांपर्यायेणजलताडनंमहिषजातिरूढ्या एवमन्यत्रापदयोरपिजातिरूढ्याधनमुनेयं आहावस्तुनिपानंस्यादुपकूपजलाशयइत्यमरः छायायांबद्धंकदंबकंसमूहोयेनतन्मृगकुलंरोमंथमभ्यनुगिलितमकवलचर्वणंरोमंथः तमभ्यस्यचित्यनेनपरस्परभार्तानभिज्ञानपत्यायनपराणांरोमंथोपरिचितचरइवासीत्स्वेदानीशिक्षाक्रमेणपरिचयदार्ढ्यंभवतीतियुक्तंभवतिकदंबानांबहुत्वात्कुलमन्यपदार्थः वराहपतिभिःसूकरश्रेष्ठैरित्यनेनतादृशानादृशानामस्मन्मृगयासंरंभगोचरत्वमितिप्रकाश्यतेअथातशौंडाः

परिणतिभीरवो महिषाः स्वरवभीतामृगाः वराहास्तुपरावृत्तिचतुराः प्रहारकोविदाश्चेति श्लेषस्तं विस्रब्धंसाश्वासंप
त्वले वेशंतः पत्वलंचास्य सरइत्यमरः मुखाक्षतिः मुखोत्खननं क्रियतां पूर्वबाल्य योर्विश्वासमंतरेण नादरंविशेषं
२२ कर्मकर्तुमेवनशक्यतइति तत्रविश्वासोधीयातः अत्रनुरागबद्धायतथासत्यासन्याये नापिमुखाक्षतिः संभवतीतिविस्र
ब्धमित्युपात्तं इदंजानविधानबसेनाविनाशिक्षार्थीतरसंक्रामितबाल्यं अस्मत्सधनुश्चशिक्षितज्याबंधमवरोपि
तज्याबंधंविश्रामंलभतामध्यापारंविलक्षित्यर्थः अत्रराजवचनेनैवधनुषः संबंधलाभेपुनरस्मदित्यधकरण
पमितियेमन्यंतेतेः पंचमीबहुवचनविरतरपरत्वेनव्याख्येयं अस्मत्सकाशाद्विरतंभयंत्वित्यर्थः विश्रांतेव्यापार
विरामत्वादबधोपंचमी चकारेणचेदमस्मदधनुरारूढमवतीर्णंवातदेवसंरंभगोचराणांभयविस्रंभादिनिमित्तकोपि
प्रकर्षोव्यज्यते अतएवास्मदितिबहुवचनमपिसजीवं अन्येनुराज्ञोनाधिकावियोगेनदुःखिनस्येवैपांतद्वियोगा
दुरवं मानवत्यभिप्रायेणोक्तिरितिवदंति तेषांमहिषाश्चस्वमहिषाश्चेत्येकशेषेण मृगाश्चमृगाश्चेत्येकशेषेण अ
थवाकुलंननपदेएवहइविकोशान्मृगमिथुनाक्षेपकेणकुलशब्देनमुखाविश्रांतिज्यानांनाधिकावारोपवशेनक्ष
तौनखदंतक्षतारोपेणआवंधोदृढबंधेस्याप्येमालंकारयोरपीतिकोशादबंधशब्दस्यस्त्रेहार्थत्वेनेतिव्याख्येयं श्रु
तिरत्यनुप्रासोस्वभावोक्तिःपादत्रयेक्रियासमुच्चयः सर्वस्मिन्स्वस्याक्रियत्वादन्येषांनानाक्रियाननानिर्देशः
वस्तुस्वाभाव्याद्दाभासत्वंकाव्यलिंगंव्यंग्यं कार्यकारणयोः समकालत्वेनोक्तेरतिशयोक्तिश्चवृत्तमनंतरोक्तं अत्र के
चनकारकक्रमभंगमभियाकुर्वंतस्वभियोवराहपतनयोर्मुखाक्षतिमितिपाठपठन् ननुकारकक्रमभंगेपरिहृतेपद
क्रमभंगोनैवपरिहृतइतिचेन्नैवंवोचः अनेनपाठेनसोपिपरिहृतएव यतः पूर्वमात्मनेपदंपश्चात्परस्मैपदंपुनः पर
स्मैपदमात्मनेपदमित्यारोहावरोहरूपः क्रमोस्तु किंच महिषादिविषयतयाशांसालक्षणोर्थोभिप्रेतः कर्वः सच-
न्निव्यूढएवकर्तृविनेतिनार्थक्रमभंगदोषस्यविषयः यथा पृथ्वीस्थिराभवभुजंगमधारयेतिखंकूर्मराजनरिंदृ २३

तयंदधीथाः रिक्तंनराः कुरुतत्रिनयेदिधीर्षांदेवः करोतिहरकार्मुकमानतज्यामित्यत्रएवंवचनक्रमभंगोपिपरिहृतो
भवति पूर्वंबहुवचनंपुनरेकवचनंपुनर्बहुवचनंपुनरेकवचनं इत्येवक्रमः विशेषणक्रमभंगोपिविभ्रांतोविधाणेमुहु
रितिपरिहृतोभवति एवंपुनर्पुनरेककर्तृनिर्देशालिंगक्रमभंगोपिपरिहृतः नचात्रद्वितीयचरणइवकर्तृक्रियाक्रमे-
णनियमाभावात् क्रमक्रमभंगइतिवाच्यं कर्त्रादिव्यवस्थाविधिवाच्य एवदुष्टत्वान्नानुवादवाक्ये प्रकृतस्यचा
नुवादवाक्यत्वाद्विशेषणव्यवस्थापिनदूषकत्वं तद्द्विविधमंतरंगंबहिरंगंचतत्रोपसर्गनिपातरूपमंतरंगंतेपांपा
तुनाम्नोः पूर्वपश्चाद्भावक्रमेणप्रयोगस्यनियतत्वात् तत्रनिपातरूपाणिविशेषणानियेचानंतरंप्रयुज्यंतेतेचेवविशे
षमाधातुमर्थेनान्यत्रतेनयथास्थानंनिवेशितोहितेः भीतरमनभिमतमेवस्वोपरागेणरंजयेयुः ततश्चप्रस्तुतार्थस्या
सामंजस्यप्रसंगात्तद्दूषकत्वं बहिरंगंतुव्यवहितमपिस्वांशक्तिंविशेष्येउपदधात्येवेति तदुक्तंमहिमभट्टैः विशेषणंहि
द्विविधमातरंगात्मनेवच तत्राव्यवहितं सत्यदर्थकारितदांतरं स्फरिकस्येवलाक्षादिद्वितीयमुभयात्मकं आश्रयेवस्को
तंतदपिद्विविधंमतं असमानसमानाधिकरणत्वविभेदतः विशेषोपिद्विधाहेतोर्योधातुनामार्थभेदतः साध्यत्वार्थभेदे
ननामार्थेपिद्विधामतः तत्रोपसर्गाणांप्रायोधात्वर्थेविधयोमताः चादीनांतुनिपातानांमुभयंपदिकीर्तितं केवलंतुविशे
ष्यात्स्युःपूर्वपश्चाच्चतेक्रमात् विशेषणानामन्येषांपौर्वापर्यमयंचितं अतएवव्यवहितेबुधाने छंतिचादिभिः समंपं
तेहिशक्तिंस्वांसुपदध्युरनंतराः सांतरत्वेनुतांशक्तिमन्यथोपदधत्यमी ततश्चार्थासामंजस्यादनौचित्यं प्रसज्यतइ
ति किंचरसप्रतीतिव्याहतित्वदोषस्वंनचात्रदक्षिसहृदयानांतत्प्रतीतेरव्याहतत्वात् तथात्वेचाविलंबविप्र
लंभएतत्प्रकरणव्यंग्यः तन्नृतीयानुस्मृत्यवस्थायाः कार्यानुत्साहलक्षणस्यानुभावस्यातिस्फुटत्वात् विश्राम-
मित्यपाणिनीयःपाठः विश्रांतिमितिपठनीयं प्रभवश्चितिरक्षीयःप्रभविष्णुःतस्मेगतेभुवश्चेतीष्णुच् शमेतिशमः
शांतिरेवप्रधानंयेषांतेषु अतएवतएवधनंयेषांतेषुदाहजनकंलक्षणयाहस्वभावंशीघ्रकारित्वफलंगृह्णंयुनंअ

न्यजानादृश्यंते जोऽस्मिहियस्मात्स्पर्शः अनुकूलः येषांपदाहिनाशकत्वात् ते सूर्यवत् कांता मनोहरा लतेवोत्तपस्विनः अ
न्यस्य राजादेः लतासदृशीभिरः पराभवस्तस्मात्स्त्रीयंतेजोवमंति प्रकटयंति केइव स्वशेत्यादृकाः सूर्यकांताः पा
षाणविशेषाः यथाः न्यस्य सूर्यस्यतेजसः अभितोभवतोभवनंप्राप्तिः संवंधरतियावत् तेनस्वकीयंतेजः प्रकटयंति
तथेत्यर्थः श्लेषोपमा अनुमानंकाव्यलिंगंवा धानेधनेसितेजरवि छेकरत्यनुप्रासो इंद्रवज्रोपेंद्रवज्रयोर्नबम्युपजा
तिरुक्तं अत्रबमंतीत्यस्त्रीलशंकानकार्या यत्रस्ववाच्ये वांतशब्दः प्रयुज्यतेतत्रदोषः तेनैवीतं मम श्रमीत्यत्रोद्वरणं संवं
धात् प्राकृत्यंलक्षयंस्तस्यावश्यकत्वं प्राकृत्यवोपाय सहस्रैरित्यत्र प्रतीकार्यत्वं अन्यविलक्षणत्वादिधर्मसहस्रत्वं धनति
यथाधर्मद्विरिवेक्षणेरित्यादिषु नदुक्तं काव्यादर्शे निस्त्रोद्वीर्णं वांतादिगोचरशक्तिव्यभावं भानिसुंदमन्यत्र ग्राम्यकथा
व्यगाहनदत्येतदपित्यैवोक्तेः धंसंतांते उत्साहश्चलांतः स्वनियोगंद्वारस्थितिरूपं यद्देवआज्ञापयतिकृतंभवतानिमं
सिकं जनरहित्यमित्यर्थः सांप्रतमेतस्यांपादपछायायां विरचितेनलतावितानेनवरकीवंदानपेनदर्शनीयायां आसने
निषीदतुभवान् यावदहमपिसुरवासीनोभवामि अहंतुरुद्धिनसंपिंडितेनक्षणमप्यपवेशनेनविनास्थातुंनशक्नोमि
तवोपवेशनेन विनाममतदखंतनचुचितमितिशीघ्रमुपविशतिभावः एतुभवान् राजामाढ्यानभाक्तबसुः फलोन्मीला
रभ्यतृतीयांकसमाप्तिपर्यंतं प्रतिमुखसंधिः नरइक्षणंतुसुधाकरे बीजप्रकाशनंयत्तदल्पादृश्यतयाभवेत् तत्पालं
तिमुखमिति अत्रअन्नविसोत्तएवचिंत अंतस्सअरलीसुपभादंआसीविश्रांतेनभवतासमाव्यनायासेकर्मणिसहाये
नभवितव्यमित्यनेनचबिंदूपकेनदृश्यस्यतत्सरवीभावादृश्यस्यचदशरूपके बिंदुप्रयत्नाचुगमादंगान्यस्यनयोदश
विलासः परिसर्पश्चविकृतं शर्मनर्मणी नर्मस्फूर्तिः प्रगमरसानिरोधः पर्युपासनं वज्रंपुष्पमुपन्यासोवर्णसंहार इ
त्यपरीति अंगलक्षणंतुव्याख्यानावसरेवक्ष्यामः बिंदुप्रयत्नयोर्लक्षणेयथादिभरतेपयोजनानांविछेदेचदवि
छेदकारणंयावत्समाप्तिर्बिंदुरितिसंक्षिप्तरीति यथात्रमृगयायांतेविछेदेसतिराजामाढ्यानभाक्तच २४

क्षुःफलोन्मिलितामाश्रमलतामभूतांशकुंतलामधिकृत्यब्रवीमीत्यादिनाअपश्यतः फलप्राप्तिंप्योव्यापारः फलंप्रतिपरंप्रीतिसुख
गमनंप्रयत्नः सप्रकीर्तिरतिर्यथाराजातपस्विभिः केश्चिदपिहेतोरस्मिंश्चिंतयतावत्केनापदेशेनसकृदप्याश्रमेवसा
मरतिदर्शनीयंमनोरमंनतुभवानयत्नोमेवर्तते भवंतंमुक्त्वान्यः कःसुंदरइत्यर्थः किंतुतामाश्रमलतामभूतामधिकृ
त्येतियोजनीयं लतामंप्रधानं लतामंपुच्छपुष्पादिभ्यश्चभूतोधान्यकेतुश्चित्रमरः तत्रक्षीरस्वामीप्रधानेपिप्राधान्यंव्यत्यय
तबान् अनेनसौंदर्यातिशयोध्वन्यते भवत्यस्यावसरंदर्शनावसरंनदास्ये हेबयस्यतेतापसकन्यकाः स्वार्थनीयादृश्य
ते सुरेति किमेतिप्रसिद्धोसुरयुवतिर्मेनकातत्संभवं मुन्यप्सरातातर्हिकथमित्यधतआहमुनेरितिनयाउद्भिन्नंतत्कं
सत्ततोधिगतंप्राप्तुं मुनेरप्सरसंतत्रोपमामाह नवमालिकाकुसुममिवेति अनयातिशय्येपेलवत्वं ध्वन्यते कीदृक्कस्यो
परिस्थितं अर्कस्येत्यनेन मुन्युपमानेनतदीयस्यात्यंतासंभावनीयत्वंध्वन्यते उपरीत्यनेनशंकाबीजं अधःपतितस्यशंकापि
नायातिस्थापनं हिसन्निवेशविशेषेणभवतीत्युक्तं कदाचित्काकतालीयन्यायेनच्युतस्यापिसन्निवेशवि
शेषस्यादित्यत आहशिथिलं एतेननवापिक्षुमौक्तिकगोचरत्वमेवतदीयताभङ्गोपिनभविष्यतीत्युक्तं श्रुतिरत्यनुप्रा
सोच्युतमभिनवमालिकाप्रसूनमिवेतिपठित्वाप्रयोगकमभंगः परिहरणीयः मुनिसंगादनुरूपस्वंमन्यमानस्यादि
हस्येत्युक्तिः यथाकस्यापिपिंडखर्जूरा खर्जूरविशेषाः तेनदृष्टेनित्यतितिण्यामभिलाषोभवेत् यथास्वीरत्नानि परि
भवितुंतिरस्कर्तुंनशक्यंतेयंतस्यभवतः इयमभ्यर्थना पुनःपुनरुच्यमानराजवचनेनयथार्थप्रतीत्याहतत्वलुनिश्चि
तंरमणीयं यद्भवतोपिविस्मयमुत्पादयति अपिशब्देनास्मदादीनांविस्मयोत्पादनेकिंबकर्तव्यंदृष्टिसृष्टिं किंबहुनेत्य
नेनप्रत्यंगवर्णनाकर्तुंनशक्यतेत्युक्तं चित्रेति विधिनाब्रह्मणाचित्रे आलेख्यनिवेश्यपरिकल्पितसत्त्वोद्गारुतप्राण
योगानुद्रव्यासुव्यवसायेषुसत्वमित्यमरः यावद्दुविमार्जनलेखनयोस्तत्रसंभवादित्याशयः रूपाणांसमुच्चयः समुदा
यः त्रिभुवनवर्तिरूपसमुदायः तेनोपादानकारणेनमनसाकरणेनकृतासुतु अनएवकरस्पर्शाद्यभावात्तादृशं

तिमत्वं एतादृक्सूक्ष्मत्वादिकमितिभावः अनेनत्वत्स्पर्शासहतांगेषुकोमलस्यापिवस्तुनः नःसोकुमार्यमितिसोकुमार्यं
ध्वनितंसंदेहालंकारः केचनतुशब्दस्यवितर्कार्थत्वेनाद्यपक्षंमन्यंते असंबंधेसंबंधरूपाऽभेदप्रतीतिश्चयोक्तिः कवि
द्यौढ्योक्त्येनघटितामनसाकृताविनिपातः अत्रमनसाकृताध्यातारूपोक्त्येनघटितायोक्तिर्नानुसंधेयं मनसि
२५ ध्यातायांसुरूपनिवेशनेनश्लक्ष्णत्वंतादृशकांतिमत्वादिध्वन्यतेसास्त्रीरत्नसृष्टिः रत्नस्यजनातिशयेनोपीत्यमरः
अपरजगत्स्रष्टिविलक्षणेत्यर्थेनभेदरूपातिशयोक्तिः धातुर्विधुरंसामर्थ्यंतस्यावपुश्चानुचिंत्येतिवा अप-
वर्गार्थंहेतुत्वेनयोग्यं तृतीयचतुर्थचरणयोर्व्यत्ययपाठेनसमाप्तपुनरासदोषःपरिहरणीयः केचनापरेप्यतिशयोक्तौ
अत्युत्कृष्टस्यहेतोरपिलडहत्वमितिवेत्यादावर्थस्यगम्यमानत्वाच्चतुर्थचरणश्छंदःपूरणमात्रप्रयोजनत्वेनावरक-
त्वंमन्यमानोदूरान्वयेनेतिपदाध्याहारेणवासास्त्रीरत्नसृष्टिर्मेइतिप्रतिभातिइतीतिकिंविधिनाचित्रेनिवेश्ये
त्यादिरपेक्षाद्वयंसंयोज्यतत्रोभयोरप्यसंभावनीयतायांत्यर्थंतद्वयंयथाक्रमंप्रत्येकंवाक्यसंबध्यतेउत्थापितामप
वेतिगम्योत्प्रेक्षामाहुः अत्रचित्रेवंध्यावर्ण्यतेपरस्यचित्तंकिंस्वयमेवानुबध्नातिचित्रेनिवेश्येत्यादिकश्चिदन्यस्तुरूपो
ह्यथेनेत्यादिमन्यतेममतुसास्त्रीरत्नसृष्टिरपरापरएवद्वयविलक्षणाप्रतिभातिप्रसिद्धसृष्टेराभ्यामेवनिराकरणा
दुत्प्रेक्षाद्वयस्यात्मनानिराकरणादिन्यस्याभावमाशंक्यतत्रहेतुत्वेनत्यर्थंतद्वययोजनातेनब्राह्मणोः लोकिकसा
मर्थ्यानद्वयस्यचलोकातिक्रांतत्वासत्सृष्टाभन्यएवप्रकारोभविष्यतीतिभावः काव्यलिंगमश्रुतिवत्यनुप्रासोवर्ण
तिलकाहतांयथेवंप्रत्यादेशइदानींरूपवतीनांप्रत्यादेशोनिराकृतिरित्यमरः अनाघ्रातमितिअनाघ्रातमरु
ताघ्राणंअनेनामोदसत्ताध्वन्यते करुहेर्नखैरलूनमखिलंअनाखूनंत्वंअनाविरुद्धमासमंतात्कुत्सितंस्थूल
बंधत्वंदोषायभवतिअबलानाविद्धमकुटिलंकुटिलस्यदुष्टत्वात् आविद्धंकुटिलंधुत्तमित्यमरः अनेननिर्दोष
त्वंतथाचरत्नसारसमुच्चये दृष्टंस्निग्धंसमुज्ज्वलंशुचिगुरुश्वेतंश्लक्ष्णोमतंस्वस्थांतंसममृक्ष्मवेधरुचिरा २५

स्यादिभिर्बन्धितमितितथारूपंरत्नमवर्तुलमितिनवंमधुक्षौद्रंतत्कालानीतत्वेननवस्वं अनास्वादितरसंग्रही
तास्वादंतादृक्त्वेनानुभूतरसमित्यर्थः मधुमद्योपुष्परसेक्षौद्रेपीत्यमरः अनेनतानिरूपत्वं केचनमधुशब्देन-
मद्यंव्याचक्षते तदसत् तत्रनवमितिविशेषणंविरुद्धंस्यात् जीर्णस्यैवतस्योत्तमत्वात् तथाचक्षीणंसुरासहीणइति
अस्यावेदरोपुराणस्त्रीपुंनवपदत्वंचेतिअखंडपर्णेअनेनात्यंताभिलषणीयता एतद्रूपंतद्देवेतिमालोपमाअन्यास्तुत्व
मभिन्नोगम्यः सामान्यधर्मः यद्वाअस्यानातिशयतोत्कृष्टतामनोज्ञतायाएवाभिन्नागम्यः सामान्यधर्मः तन्नरूपलक्ष
णंसुधाकरेअंगान्यभूषितान्येवप्रश्लेष्यायैवंभूषणैः येनभूषितवद्भोतितद्रूपमितिकथ्यतइति अनाघ्रातमित्यादिभि
र्विशेषणैः कन्यात्वेनस्वयोग्यतांसूचयन्पुण्यादिभिरुपमानैः क्रमेणपरिभोगयोग्यतायांतिमत्तासुरभतादूषणानभज्ञा
भिलषणीयतायांचनिंदा अथधर्मरूपमानभेदैर्ज्ञानस्यचक्षुरमनेंद्रियतर्पकत्वमपिध्वनितं पुण्यफलस्यश्रवणरूप
त्वान्नेनप्रत्यक्षालंकारोध्वन्यते विधिर्ध्रुवाद्दृढजगति अनघमदुःखंनिःपापंच अंहोदुःखंवासनेत्यमरः अन
घंमनोयंचअनघोनिर्मलःपापमनोक्षेपुंचभेदवदितिविशेषः तादृशस्येवतद्धेनुः संभवात् कंभोक्तारंउपस्थाप
तिउपसंकमित्यतिउपगमित्यतीत्यर्थः अहंनजानेस्वसदृशेरगोचरत्वाभावादेतद्रूपानुरूपतरुणसदृशेरभावादितिभा
वः उपपूर्वात्तिष्ठतेर्भेदकरणायथासंभवात्मनेपदं अनघममलमितिरूपविशेषणंवा अथवाअनघमितिमधुव्यतिरिक्तपुण्यादेर्विशेषणत्वेनयोग्येनविशेषणमकमभंगः परितोभवतिआयेमनोहंद्वितीयेअघार्यंल
क्षणयाः करणेतृतीयेः मलंपंचमेः दुरवमितियोजनीयं यद्वाः नवमितिमालोपमायामभिन्नोवाच्यः सामान्यध
र्मः नवमितिमधेष्वपिसर्वेषांविशेषणत्वेनयोज्यं फलमपिचेतिपाठेअक्षमालारूपंकंतेयंभोजस्तुपुण्यकिसल
यरत्नंमधुपुण्यफलानामनाघ्रातमित्यादिविशेषणापादितव्यतिरेकाणांप्रतीयमानसादृश्येनशकुंतलारूपेणा-
निरूपणात्व्यतिरेकवद्रूपकमित्याहस्म अत्रविशेषणविशेष्यविशेषणक्रमेणोपनिबंधात्प्रक्रमभंगः श्रुति

अत्यनुप्रासोऽशिखरिणीहत्तं एताभ्यांपद्याभ्यांगुणकीर्तनंनामचतुर्थंवस्थोक्ता तस्यलक्षणंतु सौंदर्यादिगुणश्लाघागुणकीर्तनमवहीति तेनकारणेनलघुशीघ्रंलघुक्षिप्रमरंद्रुतमित्यमरः परिव्रायसांस्त्रीयत्नेनांगीकरणमेवपरिरक्षणंएवांभवान्कस्यापितपस्विनइंगुदादीतापसतरुरूपस्यतेनमिश्रमतएवचिक्कणं शीघ्रंयस्यतस्यहृस्तेपतितंयतिनस्मादतिनिमेषंपरवतिपरावीनापरतंत्रःपरवीनः परवान्नाभवानीत्यमरः नन्वभवतीपूर्वंकामिनीरत्नभूतंतत्परपूज्यत्वंयतः परवत्वंसएवप्रतिषेद्धंनीयइत्यत आह नवेति अत्रभवंतमितिसप्तम्यर्थेद्वितीयासप्तम्यार्थेद्वितीयेत्यनेनउदाहरणंचअमरइतिअंबिथदुयोनंस्मरतिराजाविद्यर्थः तेनात्रभवतिपूर्वंअंतरेणविशेषेणकीदृशस्यादृष्टिरागः अंतरंरंध्रबकाशयोः मध्येविनार्थेतादर्थ्येविशेषेः वसरेवधाचतिहेमः अत्रांतरेणतत्रभवंतमितिद्वितीयेतितुयत्सप्तम्यंतमेवतत्स्यांतरेणेत्यत्रसूत्रेविपरिणम्यव्याख्यातंतेनार्थासंगतेः तथाहितस्मिन्सूत्रेइतिकारेणव्याख्यातं अंतरांतरेणशब्दौनिपातौसाहचर्याद्वृत्तेतत्रांतराशब्दोमध्यमाधेयप्राधान्यमाचष्टेद्वितीयसुतश्चविनार्थेचेतिउदाहृतंचअंतरात्वांचकमंडलुः अंतरेणपुरुषकारंकिंचिन्नलभ्यतेइतिप्रकृतेऐतदर्थंहृद्यमध्यसंगतमेवतथाचास्त्येवकबेर्मालविकाग्निमित्रनाटकेप्रयोगः अथरथबुन्नीयदेसअंछलिअंअणमणहंअंतरेणकीरीसीमालविएतिअज्जणदासरिकअंगणदासंघुडिदुत्तिनिसर्गादेवस्वभावादेवनिसर्गः शीलसर्गयोरितिविश्वः अभ्रगल्भः अभ्रोद्भटः यतरूपस्विकन्यानजनइत्यार्थहृत्लेखनयोग्यइतियत्पपितथापितिस्त्रीलोकेनान्वेतिअभिमुखंभवतिदक्षिणमवलोकनंसहृतं अनेनशृंगारलक्षणव्यज्यंतेअन्यनिमित्तमन्यहेतुकंयथास्यानथाकृतइत्योर्यस्यअनेनपिसेवव्यज्यंतेएतादृशंहसितं तस्यलक्षणंमानुगुप्तेविकासितकपोलातमुकुलामललोचनं किंचिदुल्लसितदंतावलिहसितं दहिरोविदुरितिअनेनास्योत्तममानायिकात्वमपिध्वनितं यदुक्तंनेवउत्तमस्यसमुद्दिष्टंस्मितंहसितमेवचेतिअनेनानुरागोध्वनितः उक्तंचउत्फुल्लगंडमंडलमुद्भसितदृगंतसूचिताकूतं नमयत्यपिमुखांबुजमुन्मिषितंरागसा

म्राज्यमिति विनयेनवारिताहरिः प्रमरोयस्यसः विनयलक्षणंपूर्वमेवोक्तं मदनोनविद्वतः ईक्षणसंहरणेनान्वितमिश्रकृतोदयेनहासितेनचानेनमुग्धानायिकात्वमुक्तंनचसंस्कृतः हेलामोद्भाविताद्यैर्भावस्यप्रकाशनादविरोधाभासोद्भत्यनुप्रासश्च द्रुतविलंबितंद्रुतंसुधाकरैतत्रकन्यालक्षणेस्थात्सलज्जापितृपालितासखीकेलिषुविश्रब्धाप्रायोमुग्धागुणान्विते त्युक्तामुग्धानवयः कामारभ्युक्तेनतनवयः कामेनमुग्धात्वं अनेनास्याः प्रथमंयौवनमपिध्वनितं सर्वासामपिनारीणां यौवनंचतुर्विधमित्युक्ताप्रथमयौवनेनांतंस्मरन्भरमुखांबुजमित्याद्युक्तं हेलालक्षणंतत्रैवगानाविकारेः सव्यक्तशृंगाराकृतिसूचकैः हावएवभवेद्भावेलेतिविश्वनः मोद्भावितलक्षणंतत्रैवस्वाभिलाषप्रकटनंमोद्भावितमितीरितमिति नखलुदृष्टमात्रस्यतवकिमंकेसमारोहतिस्वस्तिवितिज्ञासायांनिषेधवाक्यालंकारनिताम्रानुनयेस्वस्तिस्मरः प्रस्थानेगमनेशालीनतयाअधृष्टतयाप्रियकांतेकाममत्यर्थमाधिष्ठतोभावश्चित्ताभिप्रायः शालीनकोपीनेअधृष्टाकार्ययोरितिनिपातः अतएवप्रथमंकेसंस्याजघिलंब्येत्युक्तिः मिथोन्योन्यंरहस्यपीत्यमरः दर्भेतिनन्दीसाकतिचिद्देवद्विजाग्र्यवचनतुश्चितुराणीतेनोक्तंद्वातिंशद्योधनितः पदानिगत्वाअकांडेअनवसरेः कस्मात्स्थिनाकांडंचावसरेक्षणइतिधरणिः नन्दीत्वादेवगमनासहत्वंभविष्यतीत्यतआहदर्भांकुरेणचरणः क्षतइतिननुदर्भेणतस्यसत्वेभ्याजोनस्यात् अंकुरस्यादृश्यमानत्वाद्व्याजसंभवात् अतोंकुरपदेनव्याजेनविलंबितमितिध्वनितं दुमाणांशारदास्सकमपिपल्लवंविसोचयंतीविरुक्तंचदनात्स्यदृत्तिव्यक्ताविरोधाभासः हेतुश्चश्रुतिरत्यनुप्रासोरेफरणइतिदानिदनेतिछेकानुप्रासोपिधसंततिलकादत्तंयथानुरागोगीतमित्यधिरूढोक्तेः रतिविलासेविलंघसुपधिव्याजात्परात्स्यादिदर्शनमित्यादितेनहिगृहीतपाथेयोभवगृहीतपाथेयोइत्युद्योगस्याद्यश्यकर्तव्यतादीपनायथाकंचित्प्रियंप्रतिकश्चिद्वदतिपाथेयंगृह्यतांतिनद्वनूपधिसाधुपाथेयंपथ्यतिथिवसतिश्चपतेर्दंतिनिदंभूकृतंत्वयोपवनंत

योवन मितिप श्यामि उद्देश्यविधेयभावे व्यत्ययो ज्ञेयः अपदेशेन व्याजेन व्याजोपदेशो लक्ष्यं चेत्यमरः सरूढेरव स्यामि
अनेनोत्कंठातिशयो व्यज्यते कः अपरोपदेशः तुमतबरातेति तुमेतिपक्षेकवचनयुष्मदादेशः नइतिनेनुस्तुहतबतु
मेत्यादिस्त्रेणङ सितुमनुहतुमङ इतिवरुचिसूत्रं नीवारषष्ठभागमस्माकमुपहरतीति अयमेवापदेश इत्यर्थः भा
गधेयं राजयाद्योभागः भागनामरूपेभ्यो धेय इतिस्वार्थेधेयः समाधेयं मतं भाग्यं भागधेयंस्मृतोबलिरिति धरणिः
यदुत्तिष्ठतीतिवर्णोभ्रमणादिभ्योयत्फलमुत्तिष्ठत्युपचेतनं स्वयंविनाशिप्रकारसहस्रैरपिनश्यतीतिव्यज्यते
आरण्यकारुणपक्षिनोनोः स्माकमक्षय्यमविनाशितपः षड्भागंददति क्षय्यजय्योशक्यार्थइतिनिपातनात्साधुः
अक्षय्यमितिप्रयत्नसहस्रैरपिननश्यतीतिध्वन्यतेव्यतिरेकालंकारः चिंत्यतयेत्यादिनेतदंतेन विलासोनामांग
मुपक्षिप्तं तद्दक्षणंतुविलासः संगजार्थहियापारः परिकीर्तित इति हंतेतिहर्षे हंतहर्षेनुकंपायामित्यमरः सिद्धा
र्थेनिष्पन्नप्रयोजनोरासोदर्शनेनेवजयतु २ भर्त्तारंतोद्वोरुविकुमारोप्रतीहारभूमिद्वारस्थानंउपस्थितोस्मी
द्वौद्वौरं प्रतीहारइत्यमरः भूमिस्थात्स्थानमात्रकइतिविश्वः एषप्रवेशयामि इतइतोभवंतोऽहोइत्याश्चर्ये
दीप्तिमतेपितेनोयुक्तस्यापिनातिभिन्नेसदृशेनसमासः सादृश्यमेवश्लोकेनाह अपीतिअनुनाअपिशब्दात्स
र्वैरमुनिः सर्वैर्ब्रह्मचारिप्रसुखेभ्योभ्यः आश्रयणीयः सर्वेभ्यः तस्मिन्नाश्रमेगृहस्थाश्रमेवसतिर्गृहं अथा
क्रांतांगीकृतंमुनिपक्षेसर्वंबहुभिर्भोग्यः पाठार्थमाश्रयणीयः तस्मिन्नाश्रमेमठेवसतिः स्थानमंगीकृतंआ
श्रमोवतिनांमठेब्रह्मचर्यादिचतुष्कइतिवसतिः स्यादवस्थानेनिशायांमहत्यपिचेतिहेमः उक्तंच पद्मपुराणेय
थाबायुंसमाश्रित्यवर्तंतेसर्वजंतवः तथागृहस्थमाश्रित्यवर्तंतेचतुराश्रमाइतिरक्षायोगात्प्रजानांपरिपालना
त् तपःलोकोत्तरं धर्मंसंचिनोतिरक्षार्थं शरीररक्षार्थं योगोऽंगसंज्ञमिमंतपश्चांद्रायणादिसंचिनोतिकरो
तितपश्चांद्रायणेपिस्याद्धर्मंलोकोत्तरेपिचेतिविश्वः चारणानां द्वंद्वंस्त्रीपुरुषयुगुलंस्त्रीपुंसौमिथुनंद्वंद्वमि

त्यमरः तेनगीतविशेषणमनुव्रयंचारणलक्षणंरत्नाकरे किंकिणीवादवेदीवरुणोविकरनर्तकैः मर्मज्ञःसर्व
रागेषुचतुरश्चारणोमतइतिकेवलंराजपूर्वोमुनिशब्दः राजर्षिरित्यर्थः यांस्वर्गंस्पृशतियोः स्वर्गसुरवर्त्मनोरिति
विश्वः शेषः व्यतिरेकश्चबलमित्यत्रः अनेनवक्ष्यमाणविघ्नापसरणक्षमत्वंध्वन्यतेनेतइतिउद्धिश्यामसी
मामित्युक्तेएकदेशेपितसंभवात् रूढ्यामित्युक्तं नगरपदेनात्यंतदैर्घ्यं ध्वनितं परिघोरंगलः परिघोयोगभेदेस्यु
रुद्धेरंगलघातयोरितिविश्वः तद्वदंशौ बाहूयस्यसः अनेनभुजसहायेनसर्वंशोहतादृतिकारणेबलंव्यंजयति
बीजंयत्नलक्षणं कार्यमेवोक्तमितिपर्यायोक्तालंकारः सुरयुवतयइतियुवतियहणंतासामतिभीरुत्वाद्दूरादेवदा
नवुभवात् स्त्रीत्वेनयुद्धाभिमानाद्यभावाच्च प्रथमस्यधनुषोग्रहणादस्यैवप्राधान्यं ध्वन्यतेशेरुहृतेचबध्यइति
पश्चादुपदेशाद्द्रोणस्यं ध्वन्यते आशंसंतइतिशासिर्द्वयार्थस्यैवरूपं शंसस्तुतिर्हिंसनयोरित्यस्यतुशंसतीति
तथासावेवरूपेइत्याशंसेकरणेबाहोरितियत्वनुप्रासः समुच्चयालंकारः बज्रधनुषोर्द्वयोः समुच्चितत्वात् नेतद्विशेषमि
त्यर्थं प्रतिउत्तरार्धवाक्यार्थस्यहिशब्देनहेतुत्वेनोपादानात् काव्यलिंगमुपलक्ष्य उभयोर्मेदाक्रांतारतं उभयोर्युद्धवीरो ध्वन्य
ते तद्दक्षणं अविस्मयादसंमोहादधिषादाद्भयः सतांधर्मार्थविशेषेषुकार्यतत्वनिश्चयः तपश्चविनयः कीर्तिपराक्र
मणशक्तिता इत्यादयोविभावास्युरितियुद्धवीरेहर्षगर्वामर्षाद्याव्यभिचारिणः असहायेपियुद्धेज्ञासमरादविवर्तनं
भीताभयप्रदानाद्याअनुभावाः प्रकीर्तिताः उत्साहस्तत्स्थायिभावश्चधीरादिरयमपिदृष्टइति अत्रविभावादयुपनिबद्धो
व्यभिचार्यादयः स्वयमूहनीयाः आज्ञाप्यतामित्युक्ते तोत्रतिनियोगः कृतः स्यादित्याज्ञामिश्रार्थयंतेआज्ञ
मस्तइतिविभक्तिविपरिणामेनसंबध्यते तत्रभवतः पूज्यस्यकण्वस्यभगवतेतिपाठः तदंतश्चसन्निधानादिति
संबंधः एषेहानीमनुकूलाभ्यर्थनातेतथाणासनंधनुः यद्वेवआज्ञापयतिअनुकारिणीतिपूर्वेषांपुरुप्रभृतीनामनु
कारिणिसदृशेबारिश्चेयरूपेणशौर्यदानेनपात्रिश्चेयेत्यादिश्लेयं युक्तरूपमतिशयेनयुक्तं प्रशंसायांरूपप् आपन्नाः

आपन्नयुक्ताः आपन्न आपत्प्राप्तः स्यादित्यमरः तेषां यदभयं देहि तेवसमयं यत्तविशेषः तत्रदीक्षिताः कृतदीक्षइतिरूपकं अनेनाबधकर्तव्यंभवापसरणस्यध्वन्यते यत्सुयमस्मादित्यनेनपूर्वार्धप्रतिहेतुत्वात्कायलिंगमपि अनुपदंभवत्पदव्याप्तंलक्षयत्यनंतरमेवेत्यर्थः पादव्याप्तेपादनिद्राद्युपद्रवेनेपदंभवेदितिक्षीरस्वामी प्रथमंसपदीवाहमासीत्जन्यनिर्गमनमार्गवाचीपरीवाहशब्दोनिर्गमनसंबंधेनाधिक्यंलक्षयति यदधिकंभवतितन्निर्गच्छतिशीघ्रंप्रतिबंधफलं तदेवाह इदानींशापसमयस्तेनविदूषिनावशेषितः अत्रापिबिंदुशब्दोल्पत्वस्यलक्षकः एषराक्षसाद्वस्तिनोस्मिन्नोरथोभर्तुर्विजयस्थानमस्मैपेनेएषपुनर्नगराद्देवीनामंबाना आनेतिहारकः कश्चकआगतः अथकिंतद्वहतिनथेतिएषभर्तोऽपसर्पजयतुभर्तादेवीअंबाःतापयतिअगामिनिचतुर्थदिवसेप्रवृत्तपारणोमेउपवासोभविष्यतिपूर्वमुपवासवचनश्रवणमस्यदुःखदंभविष्यतीतिप्रवृत्तसपारणइतिप्रथममुपन्यस्तंतद्दीर्घायुषाश्रयंसंभावनीयेतिप्रतिविधेयंकर्तव्यं विशंकुरिवांतरालेतिस्थेत्यादिषु विदूषकवचनेपुहास्यप्रतीतिः स्फुरेवउत्कंच विदूषकस्यहास्यानुनायकेहास्यकारणं तद्दक्षणंतु भाषणाऽऽकृतिवेषाणांक्रियायाश्चविकारतः लोलादेश्चपरस्थानामेषामनुकृतेरिति विकारश्चेतसोहासइतिएतत्स्थायीहास्यइतिज्ञेयं कृत्यकोरिति कार्यचोर्मनसोद्वेधीभवनंनामैकआचार्यवसानंउपमानेतुमार्गद्वयगमनं उभेभिन्नेअपिसमानधर्मार्थमतिशयोक्त्यारूपकेनाध्यवसिते पुरोगयोश्चेतप्रतिहतमवरोधःप्राप्तंस्रोतोबहोनद्याःस्रोतइवअन्यदत्यंस्रोतः शैलाबरुद्धंतिष्ठेदेवेतिसंबोधिपदोपादानंतथापिध्वादिपदाभावेनयद्विशिष्टस्यग्रहणंतेनमहानदीस्रोतइवनिर्गतंदत्यनुप्रासउक्तानुप्रासयोःसंसृष्टिःउपमाचनखसुमारक्षोभीरुकंगणयभवतिति यथाराजानुजेनगंतव्यंतथागच्छामिआनुयात्रिकानूसहागतानूतेनहियुवराजोस्मीत्यहंमन्येइदानींमंत्रस्तःअंतःपुरेभ्यःतास्त्यक्त्वानूस्त्रीभ्यः विदूषकंप्रत्यायपितुंतापसकन्यकायामित्युक्तिःकथयमितिवयंकवयमितिस्वार्थांतरसंक्रमितवाच्यं तेनानेकराजोपचारमुक्तत्वंनानाविदग्धीकुशलत्वंचव्यज्यतेमृगशा

वैर्हरिणबालकैः समंसहेधितोरक्षिप्राप्तः अतएवपरोक्षमन्मथः दूरमुक्तमनोभवः कामकलाननिज्ञइत्यर्थः एधितपदार्थसमर्थनार्थंशाकपदंतेनाबद्धकरत्वंपरिहासेनविधेयंजल्पितंयतइत्वः शकुंतलायामनुरागकथनंपरमार्थेननगृह्यतांपुनरुक्तवदाभासः हृत्यनुप्रासः काव्यलिंगपदार्थवाक्यार्थरूपेणपूर्वार्द्धविषमश्लेषोभेदः सहोक्तिश्चेतालीयंवृत्तं अन्येत्वधर्मसमंप्रबोधितामन्यंतेराजास्वगतमित्यादिनेदंतेनसहेतिनामसंधंतरंगमुपक्षिप्तं तद्दक्षणंतु संहृतिः स्वयमुक्तस्यस्वयंग्रहादनंभवेदिति इतिश्रीशाकुंतलरीकायांअर्थशोतनिरीकायांद्वितीयोंकः २ ॥ ॥ श्रीः महानुभावः प्रभावोयस्यसः अनुभावः प्रभावेपीत्यमरः प्रविशेतितत्रभवतिपूज्ये अन्यराक्षसनिराकरणेकारणेचकृत्ये कार्यरूपकर्मरूपइतीकेः पर्यायोक्तालंकारः काकथेतिप्राणसंधाने काकथाशरसंधानंनापेक्षतइत्यर्थः सहिधनुषः न्याशब्देनैवविघ्नंदूरतोपोहतिनिराकरोतिकेनेवधनुष्कारेणवेतिएकदेशविवर्तिन्युपमातेनराज्ञोगणवत्युपमानखंगग्रहणे अथवासेन्याशब्देनैवदूरतोविघ्नापोहतिकथंभूतेनेवधनुषः धनुष्कारेणेतिसमासोक्तिर्गर्भोक्षेप्यधनुषश्चेतनत्वारोपात् अनायासेनैरपुनिर्बर्हणंध्वनितंअस्मिन्पक्षेधनुर्ज्यायाशब्दवोरर्थयोनरुक्त्यंपरिहृतंभवति आकाशइतितद्दक्षणंदशरूपके किंब्रवीष्येवमित्यादि विनापात्रंब्रवीतियत्नुश्रुतेवानुक्तमप्यत्रस्यादाकाशभाषितमितिनाट्यधर्मोयं आकर्ण्य आकर्णनमभिनीयतच्चपार्श्वानतेनशिरसाऽनमनेनेवतद्दक्षणंतु पार्श्वस्थाभिमुखंयत्सुतत्पार्श्वानतमुच्यतेप्रसुप्तमाकर्णनादोपार्श्वस्थस्यालोकनेयत्सुस्थानिश्चलपुरःस्तब्धनेत्रंप्रच्छन्नइतिशब्दविष्कंभकःतद्दक्षणंसुधाकरेतत्रविष्कंभकोभूतभाविवस्तुशंसूचकः अमुख्यपात्रचरितःसंक्षेपेकप्रयोजनः द्विधासशुद्धोमिश्रश्चमिश्रः स्यान्नीचमध्यमैः शुद्धः केवलमध्योपमेकानेककर्तोद्विधेतितदयमेककर्तृकः शुद्धः अत्रदुष्यंतस्याश्रमाभ्यासगमनंकणतपस्विकार्यखेननिराकुलत्वसुभृतिसूचनं शकुंतलायाआतपत्रंघनव्याजेनविरहावस्थाकथ

नं भविष्यसूचनमिति ज्ञेयं कामयमानः विरहीतस्येवावस्थायस्य सतथा कृचित्तामनइतिपाठः सोपिअनित्यमाग
मानुशासनमितिसाधुः तथाचवामनाचार्यसूत्रं कामनशब्दः सिद्धोनादिश्चेति तत्रराजानमभटेनव्याख्यातं अनि
त्यमागमानुशासनमिति यद्वाकामस्यायानंउद्गमनेआरोहणंयायाअवस्थाअभिलाषापरावस्थासःजानद्
वि अर्हंतपसोवीर्यंजानेप्रसत्यधर्षणीयानभवतीतिभावः प्रसत्यधर्षणीयत्वाभावकार्यप्रस्तुतेयद्प्रस्तुतंतप
सोवीर्यंजानइतिकार्यमुक्तंसाःप्रस्तुतप्रशंसातर्हिसेवागमीभविष्यतीत्यतआहसेति सावालापरवतीपरा-
धीनेत्युभयंविधेयं अयंव्याजोभविष्यतीत्यतआह मोदितंमेइतिमयाइत्यर्थेनिपातः तदुक्तंवामनाचार्यैः
तेमेशब्दोनिपातोत्यामयेत्यर्थेइतिनपुंसकेभावेक्तस्यशेषविवक्षायांचेतिबाधेषष्ठी एवंयथापितथापि
शकुंतलायाः सकाशादिदंमयासहसंवदंमांचपरित्यज्यक्षणमात्रपरिचितेआसक्तमितिनिर्हीकंहृदयंवि
निवर्तयितुंनालंसमर्थोस्मिन्निवर्तेतेमयाप्यशक्यनिवर्तनमित्यर्थः यदनक्रियायाश्चविरोधः तदाभासमनु-
रतिस्वाभाव्यान्मुग्धविरत्वमनुप्रासोमदनबाधांनिरूप्येतिलोलितेनशिरसादोलकहस्तकेनशून्यायारुक्ष्या
दिनेत्यंतरुक्षणानिनुशिरस्यालोलितंसर्वदिक्कंशिथिललोचनेरितिलंबमालोपवाकोनुश्चर्थांसोशिथिलां
गुलीदोलाभवेदसाविति समनासासपुराद्दश्यदृष्टिः शून्यविलोकिनीति अथवादोलस्थानेकर्कटंकुर्यान्त
रुक्षणंतु अन्योन्यस्यांतरेयत्रांगुल्योर्निःसृत्यहसयोः अंतर्बहिर्वादृश्यंतेकर्कटः सोशिधीयतेअंतस्थितां
गुलिः पृष्ठेवंगुलीनांहतुदधत् चिंतायामथखेदेचेति अतएवोक्तंसूचयंस्यांतरंभावंयेकराः कर्कटादव-
धिसमादिष्वपिप्रायः प्रयोज्यालेसमंनतरतिविश्वसनीयाभ्यामित्यत्रापात्तविशेष्यार्थंहतुखेनोपात्तोवर्ग
तत्यः काश्चिजनसाथोविरहिसमूहः अतिसंधीयतेवंचयते अतिसमोवंचनइतिगणपाठात् तदेवाह नवेति कु
सुमशब्देनात्यंतपेलवत्वंध्वनितं कुसुमशरस्यभावः कुसुमशरत्वं अचचूर्णिकायांचंद्रमसाचेत्युक्तेसाचेति

यत्सर्वनामपरामर्शीत्याद्योनेदुपदोपादानं तेनत्वमस्यदृश्यमितिपठनीयंअथार्थेनविपरीतार्थमित्यर्थः तदन्यतहि
रुधतदभावेषुनञ्वर्तंतइतिविरुद्धार्थेऽनञ् महिषेषुविरहिणित्यर्थः अत्रापिमयीतिविशेषेप्रस्तुतेसामान्यो क्ते
रप्रस्तुतप्रशंसा अथधातत्तेउत्तरवाक्यार्थहेतुत्वेनाहविमृजतीति यतःदुर्दृहिमंगर्भेयेपांतेः अनेनकालत्रयेपु
ष्णत्वर्कामात्रमपिनाशीतिव्यज्यते मयूखैःकिरणैरग्निंविमृजतिकिरतिअचवज्रसारान् करोषिवज्रसारीकरो
षि यद्वा वज्रवत्सारीकरोषिदृढीकरोषिकाव्यलिंगंरूपकसमुपमाच क्रमेणहिमगर्भेग्निमितियुगद्वयेरुत्तर-
द्वयोर्विशेषः विप्रलंभस्वाभाव्यादाभासत्वं चूर्णिकायांश्लोकपूर्वार्धेयथासंख्यालंकारः कुसुमेषुयद्वाशस्त्र
मारापितंतद्विरहिदुःखदत्वेनप्रकृतोपयोगितिपरिणामश्च आरोप्यमाणस्यप्रकृतोपयोगित्वेपरिणामइतितत्तु
क्षणात् त्वंत्वैतिभिदोर्भिदमितिश्लेकत्रयत्वनुप्रासोमालिनीवृत्तं उत्तरार्धेप्रक्रमभंगोविरहिणोराज्ञोवचनमि-
तिपरिहर्तव्यः त्वमिहकुसुमबाणान्वज्रसारान्विधत्सेविमृजतिसचवह्निंशीतगर्भंमयूखेरितिपाठः अत्रच
पाठेशीतपदोपादानात् उद्देश्यप्रतिनिर्देश्ययोरेकपदोपादानलक्षणोगुणः इदंदृशदानुपादानात् कथितपदहे
पाभावश्चस्वीकृतोभवतिश्लोकेचयथासंख्यालंकारः संस्थितेअवस्थितेमदभिसाधवः मदस्यासेरुपद्रष्टारः
मदस्याविधिदर्शिनइत्यमरात् कृतखलुविनोदयामीत्यन्वयः विनोदेनकौतुकेनक्लेशमपहरामीतिभावः अन्यच
कृचिदपिविनोदनाभावान्निश्चयेत्युक्तिः तत्रदीर्घत्वमुष्णत्वंविरहिणादवसेयं अन्यथेतदुक्तेरवैयर्थ्यात्तस्य
स्वभावतएवसंभवात् अन्यत्किंखलुशरणंरक्षनकिंचिदित्यर्थः शरणंगृहरक्षित्रोरित्यमरः ततः प्रविशतीत्या
दिनेतदंतेनोद्वेगोनामपंचमावस्थासूचितातद्रुक्षणंतु मनसः कंपउद्वेगः कथितस्यविक्रियाः चिन्तसंतापनि
श्वासोद्वेगः शय्यासनादिषुसंभ्रमिताश्रुवेवर्ण्यदीनत्वादयईरितइति मालिनीतिनदीसमाख्याबावदनामित्या
दिनागधामीत्यंतेनपरिसर्पेणामांगसुपक्षिप्तंतद्रुक्षणंतु दर्शनश्रानुसरणंपरिसर्पइतीरितइति अहोइति अकस्मा

द्वान्तस्पर्शसंजातसुखेनाश्चर्यं प्रकर्षो बालस्नेहेन सुभगो मनोहरः क्रमेणो भाग्यचेतनधर्मः सदृशेन संभवतीति सुख्यार्थ धा धेर्तयो मनोहरः स सुभगोभवतीति कार्यकारणसंबंधेन मनोज्ञत्वं लक्षयन् विरहितमनोविनोदनत्वादिकं धनति शब्य मिति एतादृशाऽपवनः अंतर्गतस्नेहरंगेरविरलंगाढंयथास्यादेवं आलिंगितुं शक्यं मालिनीतरंगाणामित्यनेनतरंगो त्पादनैकैर्भेदलक्षेयं अत्रपवनोगान्यालिंगतीकर्तृकर्मवद्भावबाच्ये यद्वेपरीतंकृतं तेषामतितानवमतिशयसंताप लंतस्यचतदूरीकरणेन दुःखदायित्वंव्यज्यते अत्रविषादशंकेनात्मविनोदनकार्यंमारभमाणस्यपवनोपितत्कार्यत्व सहायेनापात्तइतिसमाहितालंकारः कार्यारंभेसहायाप्तिरितितल्लक्षणात् अत्रमालिमालीतिगचतुरयस्योपादाना ल्लेकानुप्रासः श्रुत्यनुप्रासस्यत्वनेनसहैकवाचकानुप्रवेशलक्षणःसंकरः श्रुत्यनुप्रासश्च अरविंदवन्मनोज्ञः शीतल पवनःपवित्रःसरसआलिंगनेनसुखमुत्पादयतीतिसमासोक्तिरपि सुगंधोत्वमनोज्ञेचवाच्यवत्सुरभिः स्मृतइतिविशे ननुपवनस्यसर्वेंद्रीपकत्वात्तस्याविरहित्वात्पवन आलिंगितुं शक्यतइतिनस्यमनोदविनोदहेतुत्वंकथमितिचेत् इमामुद्यातपत्रेलांमालिनीतीरेपुशकुंतलागमयतीतिपूर्वसूक्तेरत्रमालिनीतरंगाणांकूणबाहीत्युक्तेनायिकासंस्पृष्ट मेघदूते त्वंव्यज्यतेतेनविनोदकारित्वमुक्तमेव अनेनेदार्द्यंचाप्युक्तं आलिंग्यंते गुणवतिमयातेनुद्यारादिवाताः पूर्वंस्पृश्यंहि लभवेदंगमेभिलषितमिति ननुशशि महोश्वेति यतिरूपते मत्संशय्यमितिरूपं तेनसहपवनस्यभिन्नलिंगस्यसामाना धिकरण्यंकुतइतिचेत् नमहाभाष्यवचनात्सिद्धिः शस्त्रेश्वमांसादिभिरपिक्षुत् प्रतिहंतुमिति तथात्वंचामनसूत्रं शक्यमितिरूपं विलिंगवचनस्यापिकर्मधारयासामान्योपक्रमादिति अभ्युन्नतेति पुरस्तात्पादाग्रभागे अभ्यु न्नताऽउन्नतत्वंचसापेक्षमितिपश्चाद्भागापेक्षयोन्नतत्वंज्ञेयं पश्चात्पार्ष्णिदेशेघनगोरत्वान्निनंबगोरत्वात्न घनंकठोरस्त्रियाःश्रोणिपुरोभागेइतिहेमः अवगाढान्निग्धाइतिस्वभावोक्तिः प्रतिबिंबतयापदपंक्तिः पदशब्देच वाक्येचपादनक्षिन्हयोरितिविश्वः पादन्यासेपादसुशासुक्षिडंतेपद्यदंभवेदितिक्षीरस्वामी अस्यवेतसलतामंडपस्य ३०

DR. BHAU DAJI

पांडुःसिकतायत्रतस्मिन् एतेनतत्प्रतिबिंबयोग्यत्वंध्वनितं पांडुशब्देनोहीपकत्वंध्वनितंयाचंद्रस्यसुज्वलंतेत्युक्तेः द्वारेदृश्यतेतत्प्रवेशसूचनार्थंद्वारग्रहणं अनेनपथालतामंडपंप्रविशेतिकारणेवक्ष्यमाणेयत्तत्कार्यंरूपपदपंक्तिवर्णनं यत्पर्यायोक्तं हेतुश्च अत्रराजालतामंडपद्वारिनगतोन्नितत्पश्चभागएवास्तितत्रपदपंक्तेर्दृष्टिःपतितापदपंक्तिश्चप्र वेशसूचिका अतएवपूर्वंपुरोभागस्यपश्चात्पश्चाद्भागस्यवर्णनवर्ण्यक्रमभंगोनाशंकनीयः भोजनेनतुप्रत्यक्षमक्षजं ज्ञानमितिप्रत्यक्षालंकारोगीकृतः उदाहृतंचवीप्सेतेस्मज्ञानकैर्नवबोधेतितेनपदपंक्तिर्दृश्यतइतिप्रत्यक्षालंकारः सदृशात्तु सदृशज्ञानमुपमानंद्वितीयेहतत् स्यादेकमनुभूतेर्थेनानुभूतेद्वितीयकमित्यनेनैवोपमालंकारउक्तः तेनात्रप्य भ्युन्नतेत्यादिविशिष्टपदपंक्तौतस्याइयमितिज्ञानंसोयमनुभूतार्थविषयउपमालंकारः अथवविशिष्टपदपंक्त्यावेत सगृहेरुन् सद्भावादनुमानालंकारोपि यदाहुः अपिचास्त्यनुमानेपिसादृश्यंलिंगलिंगिनोः पदेनत्रैयुक्तेन कुक्षपरोनु मीयतइति श्रुत्यनुप्रासश्चविटपांतरेणशाखावकाशेनअंतरभवकाशावधीत्यमरः नेत्रनिर्वाणंनयनानंदमित्यतिश योक्तिः नापिकालक्षणस्यविषयस्यनिर्णीतत्वात् मनोरथप्रियतमेतिरतेरनिर्वाहात् बिंबंभकथितानिविश्वासभाजि तानि समोबिंबंभविश्वासइत्यमरः यथोक्तव्यापारमदनबाधयाशीतालुशयनतलनिपतनादिव्यापारः अपीतिप्र श्नेसुखयतितेनलिनीपत्रवातः किंवीजयतोमांसख्योअनेनलापाधिस्थंतेनान्यविषयासंवेद्यत्वंध्वनितंविष यनिवृत्तिश्चाबस्थोक्ता अनेनविधूतेनामांगमुपक्षिपंतइत्यंशरूपके विधूतंस्यादरतिरितिविधादेनाटयिवे ति धुतेनशिरसाविधमयादृष्ट्याचेतिहेयंतल्लक्षणंतु पर्यायेणशनैर्लक्ष्यंगतमुक्तं धुतंशिरः विधादेनाक्षिप्तं हे यंमितिभारद्वाजः पतितापांगाविस्मारितपुरद्वयानिमेषण्यसतारावविषण्णासाविधादिनीतिपरस्परमबलोरूयत इतिशंकासूचकं बलवदधिकरूतमलमित्यर्थः रूतमितिनिधारणेनिषेधयोरितिभाजरूतमरस्वतीकंठाभरण इत्यमरेणेति रूतयोर्यस्सुशीतैरंनलदाम्बुलेपनंयत्रतत् अत्रतरुणीस्तनोहिमकालेउष्णोग्रीष्मकालेशीतलादि

तिकामशास्त्रमर्यादातत्काले नुनयोस्मादृशयोरपिमनयोस्तापाधिक्यं द्योतयितुं सुतन्यस्तत्युक्तिःनहरिण्यसेतिशिथिलितंशिथिलंसंजातंमृणालस्थैर्यंमुख्यंबलयंयत्रसंतापात्शुष्कत्वेनशिथिरंएकमित्यनेनबलयांतरासहत्वंध्वन्यते एकेमुख्यान्यकेवलाइत्यमरः बलयस्यकरनियमितस्थितेः प्राप्तत्वात्तदग्रहणं आसमंताच्छोषयापीडयासहवर्तमानं पीडाबाधाध्वंसेत्यमरः आड़ापीडायाः सर्वांगगतत्वंध्वन्यते पीडायुक्तेनअपितुपीडयासहवर्तमानंएतेनकतिपयकालजनितापिपीडाशरीरोत्पत्तिकालादारभ्यैववर्ततइतिध्वन्यते कीदृशप्रियायाइतिसाभिप्रायंवपुः किमपिलोकोत्तरचमत्कारिकमनीयमितिविधेयं एतादृशसंतापेसतिअतिशयशोभायुक्तमितिभावः कामस्त्यनुमत्यैनिकामानुनतोकामस्त्यमरः मनसिजनिदाघप्रसरस्यकामग्रीष्मस्यतापः समस्तुत्योयत्रपतिष्ठापिग्रीष्मस्यनिदाघस्ययुवतिष्वपरार्थतापरूपंएवंलावण्यविशेषतयापरिदृश्यमानंसुभगनतुनेवेतिव्यतिरेकःतुस्यादेवधारणइत्यमरः तेनकामकृतः परितापरतिभावः देवः शिवः युवतिस्विति सामान्यनिर्देशाद्प्रस्तुतप्रशंसाग्रीष्मश्चेतिसंबंधमात्रेणश्लिष्टा चास्तोइतिकिमकमेतिपक्षेकरत्यनुप्रासः अत्रयद्यपिकथितपददोषविधायीग्रीष्मापरनामपदेउक्तत्वेनेतथापितन्नोचितं अन्योद्देश्यविधेयभावविधयतथातद्देवदानत्वंभवेत् उद्देशसविताताम्रकाक्षएवासमेतिचेतिवत् एतद्व्यतिरिक्तविधयत्वात् कथितपदस्यदोषः अपवादविधयंपरित्यज्यैवोत्सर्गस्यप्रवृत्तेःतेनतिरोधत्वेतादृग्युवतिपुनतापस्तुसुभगइतिपठनीयं अस्मिन्पाठेपूर्वोक्तदोषोपिपरिहृतः अनमूयेतस्यराजपदेप्रथमदर्शनादारभ्यपर्युत्सुकेवशकुंतलातस्यांमिथ्यारोपधियाइदृशस्नेहोपादानं किन्नुरक्षतुस्थास्नुमिलनोयमानंकोभवेत् सखिममापीदृश्यांकाहृदयस्यममापिहृदयस्थेतिसंबंधः हृदयग्रहणेनतस्मिन्स्फुरणमात्रमुक्तं ननुतत्वतः अतएवाशंकापदं भवनुद्दश्यामितावदेनांसखिप्रश्नआसिकिमपिबलवान्खलुतेसंतापः पूर्वार्धेनेतिशरीरस्थेतिशेषः पूर्वेणेतिपाठेशरीरार्धेनेत्यर्थं किंवक्तुकामासि अनभ्यंतरात्तत्वेनाजाः खलुनिश्चितंवयं मदनगतस्यहृदयं

तस्यतस्यांमिथ्यारोपधियेवाज्ञानप्रकाशनपूर्वंप्रश्नः किंनुयादृशीइतिहासनिर्बंधेपुकामयमानांविरहिणामवस्थाश्रुयतेतादृशीमवस्थांतवपश्यामि ज्ञानेपिश्रवणमेवकारणमुक्तं ननुस्वयमन्यस्यप्रक्षतोदर्शनमवस्थायाःतस्मिन्सत्यस्यसंस्वत्वसंभावनास्यात् किंचनिरूपणेपितस्मादृश्यैवनिरूपणंतत्वेनकथयकिंनिमित्तंतेसंतापः विकारंखलुपरमार्थतोज्ञात्वा अनारंभः प्रतीकारस्योक्तंच व्याघेस्त्वत्परिज्ञानमितिदर्शनंज्ञानं बलवानधिकः खलुनिश्चितंमेःभिनिवेशआग्रहः अकथनइत्यर्थः अभिनिवेशोतियहेइतिगणपाठात् इदानीमपिएतादृक्प्रश्नसद्भावेसत्यपीत्यपिशब्दार्थः सहसाः कस्मात् अये; वर्त्स्यवक्ष्यमाणत्वात्सहसेत्युक्तिः एतयोरितिसख्योः तथापिप्रियसख्योः रहस्यभेदिन्योर्मदर्थं प्राणपरित्यागिन्योरित्यर्थीतरसंक्रमितं शक्नोमिनिरसामस्यनवेदितुं सखिशकुंतलेसुखएवाभणतिकिमात्मनआतंकमुपेक्षसेअनेनममापिप्रश्नेअभिप्रायोस्तीत्युक्तं अनुदिवसंखलुपरिहीयसंगेः पूर्वंस्वभावतोपिरूक्षाअधुनातोपीतिभावः केवलंलावण्यमपीछायास्वांनमुंचन्निति तथाकार्श्यंयथाप्रधानंलावण्यमेवदर्शनयोग्यंनावयवाइतिभावः आवितथंसत्यंयत्सुप्रियंवदतिनमसत्यंवदन्प्रियंवदासत्यपिसत्यवचनापीतिविरोधः तात्पर्यादाभासः तयाअंगैः परिहीयसइत्युक्तं अनाराधापिदेवदर्शयतितथाहीति क्षामेतिक्षामोरूशतरोपूर्वंरूशब्धुनारूशतरोकपोलोयत्रदानंमुखं उरःकाठिन्येनमुक्तोननोयत्रतत् इदमपिकार्श्यादेवपूर्वंक्षीणः रूशः अधुनाक्षीणतरोमध्यमंअंसौपूर्वमेवक्षितौअधुनाप्रकाममत्यर्थंक्षितौ पांडुरेतिविरहकार्श्यादेवशोच्याशोचनीयाचप्रियदर्शनाचत्यदर्शनाचेतिविरोधः शोच्याअनुकंपोर्हेतिनदाभासः मदनेनक्लिष्ट इतिशोच्यत्वेहेतुत्वोपादानात्कार्यलिंगं कैवमाधवीबालमेनीलतेव कीदृशीशोच्यतेनेनेतिशोधणः करणाधिकरणयोश्चेतिल्युट्तेनप्राणाःशोषकेनमारुतापश्चिमवायुनास्पृष्टासतुतस्यापिशोषकइतिक्लिष्टं माधवीदर्शनेनप्रियदर्शनत्वमुक्तंलतामात्रवर्ण्येबकार्श्यसंभवात् उपमानुप्रासोशार्दूलविक्रीडितेरत्नं पक्वंक्षामकपोलयुग्मशमुरइतिक्षीणतरंमध्यमधि

केन संदेहविरितिपाठेऽहेत्थमिर्देश्यप्रक्रमभंगः प्रकामविशदयोरर्थयोर्नकृत्वं च परिहृतं भवति संस्पृहदलशेषणेन मरुता सामाधवीवाप्रियाइतिपाठेऽप्रयोगप्रक्रमभंगः लताशब्दस्याकारत्वं परिहृतं भवति साधिकस्यवान्यस्यकथयिष्यामि आसयिवीयुवयोरिदानींभविष्यामि अतोनकथयामीत्यर्थः अतएवखलुनिर्बंधः यदेवाकथने कारणत्वेननिबन्धनंदेवकथनेहेतुत्वेनोपात्तमिति व्याघातालंकारः सोऽकार्येणकार्यंविरुद्धार्थेनवेति लक्षणात् स्निग्धजनसंविभक्तंहिदुःखं सह्यवेदनं भवतीत्यर्थान्तरन्यासः पृष्टेति जनेनाधिहेतुमनःपीडाकारणं पृच्छ्यं स्याधिर्मानसीव्यथेत्यमरः इयंबालामनोज्ञंसत्यंवक्ष्यतीतिनअपिनुवक्ष्यत्येव एतदर्थमेवनश्रद्दधेयंबालेतिकं तथानभिज्ञत्वंअन्यतेसत्यवचनेहेतुगर्भंविशेषणमाह समदुःखसुखेनेतितेनकाव्यलिंगंहिनिश्चितमनयातरत्नायतलोचनयासतृष्णंसाभिलाषंयथास्यादेवंविलक्षयपराङ्मुखंबहुशोदृष्ट्वेत्यहं अन्तरेअवसरेआस्मिन्लवसरेतद्वचः श्रवणेकातरतांभीतिंप्राप्तोस्मीतिकिंवक्ष्यतीतिभयमित्यर्थः नचानवेतिमनमतेतिकेकृत्निश्चयेनुप्रायः वसंततिलकावृत्तं साविचेतःप्रभृतिमम दर्शनपथमागतः सतपोवनरक्षितारंराजर्षिंसत आरभ्यलङ्घनाभिलाषेणैतदवस्थास्मिंसंदृश्यस्मरतियत्लापहेतुः सएवनिर्वापयितेतिविरोधाभासः वस्तुतस्तुनदृष्टः स्मरत्लापहेतुर्नापिकागतोनिर्वापयितेत्यर्थः अतएवमेप्रतिकूलंदैवंस्मरेणमांतापयतीदंयतेनैवमांनिर्वापयतीतिप्रतीतेर्व्यंग्योऽर्थापत्तालंकारः यथासाधितस्यतथैवान्येनान्यथाकरणंव्याघातालंकारइतिलक्षणात्तुतोपमाह दिवसइवेतितपात्यये निदाघात्ययेप्राङ्मुखारंभइत्यर्थः उष्णउष्णागमत्लपइत्यमरः अर्धश्यामः अर्धमेघाक्रांतत्वात्श्यामः सच्छायः पूर्वार्द्धेमातपोपरक्तसच्छायोवादिवसोजीवलोकस्यप्राणिवर्गस्यतापयितानिर्वापयितायथाभवति तथायुवयोरनुमतंदातव्यंवर्तेव्यंवाव्यंयातस्यराजर्षेरनुकंपनीयाभवामि अन्यथासिंचतमितिलोदकं अनेनशमोनामांगमुपक्षिप्तंतल्लक्षणंतुतस्योपशमनंतदुदाहर्तंइतिदूरगतमन्मथाद्यवस्थामाकालहरणस्यअन्यथा

वस्थात्रयंप्रथममेवोक्तं ततुलानंतरमेवोक्ताकिंवीजयतोमांसख्यावितिविषयनिर्देशः एतयोरग्रेभिलाषकथनादेवप्राप्तावाङ्उक्तः परिहार्यावस्थात्रयमेवाबहिष्टमिति दूरगतमन्मथत्वं तथाचकृद्ये नयनप्रीतिः प्रथमंचिन्तासंगोथसंकल्पः निद्रोद्वेगस्तनुताविषयनिवृत्तिस्त्यपानाशः उन्मादोमूर्छामतिरित्येतास्मरदशादशेद्दीप्तस्युरिति ननुपूर्वमभिलाषकथनेस्मरदशाबस्थाउक्ताः अधुनानुनयनप्रीत्यादयउक्ता इतिपूर्वापरानाकलनादितिचेन्न आचार्यमतभेदमाश्रित्यात्वात् अतएवोक्तं अभिलाषाद्यवस्थानांचेच्छुः प्रीत्यादिकास्वपिसंभवादितरथापिनासाम्यादेवमेवतत्परिहरंतनप्रसिद्ध्यानुविधिव्यवकथिताइमाइति यस्मिन्वधभावासनुशंगेवासललामभूतः प्रधानं पोरवाणांतातस्मायुक्तमस्याअभिलाषं अभिनंदितुंयुक्तमितिप्राक्तत्वात्तूलिंगविपर्ययः प्रथमायांद्वितीयाभणांसितत्तथैवेत्यर्थः दिष्ट्यादेवेनअनुरूपेणः भिनिवेशःसागरमुद्भिद्यत्लाकुवंशमहानद्याः प्रवाहः कदानीं सहकारमंतरेणातिमुक्तलतांप्रदीनीं सहतेस्वीयत्वेनपरिग्रहातीत्यर्थः मालादृष्टांतः पूर्ववचनार्थिकायाः कर्तृत्वमुक्तमुत्तरत्रनायकस्यैतिविशेषः हिरेवत्वाद्विशारदयोः हिरवयुक्तमेवेतयोरेतस्यानुमोदनमितिभावः एतदभिप्रायमेवविशेषणत्वयोर्हिरवंशीलितत्वेनस्त्रीलिंगनिर्देशश्चविज्ञायवेदसंशयंकलेरवाचाप्रस्तुतसाधनाद्प्रस्तुतप्रशंसानयाचसरयोः शकुंतलायाश्चप्रस्तुतानांयोग्यसमागमत्लेनसमालंकारोव्यज्यते कः पुनरुपायोभवेत् येनाचिलंबितंशीघ्रंनिभृतंयुवंचसख्यामनोरथंसंपादयाभावः निभृतमिति चिंतनीयंभवेत् द्रुतमिति सुकरं कथमिवनुसरामीतिः अस्योक्तिरूपयाद्रव्यासूचिताभिलाषः ---------- लक्षितः ननुतेउक्तस्यपुरुषत्वाद्विशेषतोगजत्वान्नापरिक्षयंदुर्यानइतिविषयनिवृत्तिश्चपानाशत्वलक्षणेअवस्थेएनंप्रतिनवर्णितेअधीरत्वेनानौचित्यप्रसंगात् इदमिति निर्दिशन्निर्दिशन्प्रतिरात्रं अनेनदर्शनात् प्रभृतपथायादेवदवस्थायोतिता भुजेउपधानीकृतेत्यत्लोयमपांगोनेत्रांतः तत्रप्रसर्तुंशीलंयेषांतैः अस्रप्रजागरात्रुद्ध्यांमारुतवृत्तिविवर्तनैः सत्यप्युपधानेतस्यनिष्फलत्वाद्भूतोपधानत्वमुक्तं अंतर्मापाहा

शक्तिरेव ऊर्ध्वीकरणशक्तिर्विवर्णमणियोग्यव्रततू अविवर्णमणिविवर्णमणिसंपादितं विवर्णमणीकृतं अनेनापि दीर्घकालमिय
मवस्थाव्यज्यते स्वभावनएवबलयस्य शैथिल्येकामावस्थाकृततनुनाप्रतीतिर्नभवतीतिस्य स्वभावस्थितिसूचकं ती
३३ विशेषणमाह अनुभिलुलितः अस्पृष्टः ज्याघातो कोवेनततू तदुपरिभागगाढत्वेन स्थितत्वात्तू एतादृशंकनकव
लयंकनकंतिशैत्यशोतनाय बलयमित्येकवचनेनविरहित्वात्तू सर्वाभरणपरित्यागोद्योत्यते स्वसंस्वसंवारंवार
पाणिमूलमागतं कार्श्यात्तू मणेर्बंधनमत्र मणिबंधनमुच्यते स्यपाणेश्वसंधिः तस्मान्मयाराज्ञा दृश्यतेनापिसतामुहुर्मु
हुर्नतु सकृत्प्रतिसार्यतेऊर्ध्वंनीयते स्वभावात्किः अथवप्रजागरेकृशत्वेचकारणेवक्ष्यमाणयोरश्रुविवर्णः
बंधनान्निः सार्यइत्युक्तिः सलेशः हरिणीवृत्तं मदनलेखस्तस्मेदृश्यतां इमंमदनलेखंदेववसादयदेवेण देवप्र
सादस्यापदेशेनव्याजेनसुमनोगोपितं कृत्वातस्य हस्तं प्रापयिष्यामि सुमनोगोपितं कृत्वा देवप्रसादव्याजेनहस्तेप्रा
पयिष्यामित्यन्वयः विरहिण्याः स्वावस्थासूचकोनिबंधोलेखो मदनलेखइत्युच्यते रोचतेमेसुकुमारप्रयोगः किंव
शकुंतलाएवंभणति कोनियोगआज्ञाविकल्पनेविचार्यतादानुमितिशेषः तेनत्वात्मनउपन्यासंचिंतयतावलयलिन
पद्बंधनंस्खलितंचतत्पद्बंधनंचेतिद्वंद्वेबहिश्शेषं कपुलितपुलकेषुलसितंपद्बंधनं छलितमितिपाठः छलि
तकमित्यर्थः तदुक्तंसरस्वतीकंठाभरणे यद्गतिकेकनिचयंमुद्भिन्नंबाहुकादिभिर्नर्तकैरभिनीयतेप्रेक्ष्यतेऽथवा
कादितत्तच्छास्त्रतांडवंचेवछलितमित्यादिना लास्यंछलितसंपादिप्रेक्ष्यार्थकमितिकाव्यादर्शेपि छलितल
क्षणंयथा रतिकोपोत्साहभारप्रधानंछलितंमतमिति चिंतयाम्यहं अथधीरणातिरस्कारस्तेनभीरुनर्मबंधत
हृदयंपुनर्वेपतेइतिसंबंधः क्रियायांविशेषणंहेतुत्वेनयोज्यं अयमिति हेभीरुअनेनतिरस्कारशंकासंभावना
व्यज्यते यतोयस्मान्मच्छरणाज्जनादवधीरणंतिरस्कारणं शंकसेस्यादवधीरणाशंकायांहिकेवलंमत्प्रार्थनैव ३३
त्वस्यविधेयत्वं स्वत्प्रार्थितः कथंदलुभोभविष्यामीत्याशयः पूर्वापरचरणयोर्व्यत्ययपाठेनोद्दिश्यप्रतिनिर्दे

श्य प्रकमभंगः परिहरणीयः प्रार्थयितापुरुषः श्रियंलभेतवानलभेतवाश्रियः पुनरीप्सितः प्रार्थितः कथं इ
त्यादोदुर्लभोभवेत्तू अयमर्थोनिरन्यासः व्यत्ययपठितस्य पूर्वंवाक्यस्यपूर्ववाक्यंसमर्थकं तादृगुत्तरंवाक्यांतरंसम
र्थकमितिमितिविवेकः नन्वत्र सामान्यस्यसमर्थकत्वंवक्तव्यं श्रीशब्दस्यविशेषवाचित्वादत्रकथंतन्निर्वाह
इतिचेत्तू उच्यते लक्ष्मीसरस्वतीधीर्विवर्गसंपत्तूविभूतिशोभासुउपकरणवेशरचनायुणेषुसरलरूपेवकथित
श्रीरितिव्याडिकोशादितिशयोक्त्याशोभाभारलीलक्ष्मीस्त्रीवेशादिरचितादिविभूतिर्विवर्गसंपत्तीनामेकत्वेनाध्यवसा
नात्सामान्यवाचकत्वं अतिशयोक्तेः सर्वालंकारमूलत्वमाकरेपुनरुक्तं श्रुतिवृत्तिश्छेकानुप्रासाः कथंनलभेतवर
ः श्रियार्थित इतिपठितापर्यायप्रकमभंगः परिहरणीयः वेशस्थंवरसं आत्मगुणावमानिनीतिलक्षणेरेवसंक
मितोवधीरणाशंकापिकेतिपाठः कइदानींशरीरविवाहविधीशरीरसुखदायिनींशरीरकात्संबंधिनी
मित्यतिशयेनल्हादकारित्वं धनितंज्योत्स्नापठांतेननारक्षति शकुंतलावाक्यं प्रतिदृष्टांतः नियोजिताइदानींमालि
कामलेखेइत्यर्थंविस्मृतोनिमेषोयेन तेननिर्निमेषेणत्यर्थः एतदर्थमेवबहुवचनेनोविशेष्यस्योपादानं प्रियांनस्त्रीमा
त्रंदृष्टवरीमप्यनेकशइतिशेषं यदबलोकयामितत्स्थानेयुक्तंखलु अथवास्थानेप्रदेशविशेषे उन्नमितेतिएता
दृशस्यपूर्वमदर्शनादनिमेषदर्शनंयुक्तमितिभावः पदानिसुप्तिङंतानिनिरन्वयंत्याः अस्माद्उन्नमितादृष्टिक्षेपा एका
भूलतायत्रेदंपदंदेयमिदंवेतिचिंतकैतस्याः प्रयोगात्तदानंकंटकितेनरोमांचितेनरोमहर्षेपिकंटकइत्यमरः
कपोलेनयेवैकाभूलताउन्नमितातद्दिकृत्थकपोलस्थेवरोमांचितत्वमित्येकवचनमर्थांतिन्यस्याधिकरणत्वेनध
न्यधन्यतांसुभगंमन्यतांचधनतिअनुरागंप्रीतिविशेषंप्रथयतिशंसतिअयमन्यस्मिन्नन्यधर्मोभावलक्षणःस
माधिर्नामगुणः तत्संतिरस्कृतवाच्यस्यध्वनेर्विषयः यथाहदृतिविहिनीपत्रशयनमितिउक्तंचध्वनिकृताकृताधि
यंत्रयशब्दाः स्वविषयादपिलावण्यायाः प्रयुक्तास्तेनपूर्वंतिध्वनेरितिनैरंतर्यंवक्ष्यतीअवस्थाअनुरागाः उक्तंच

सुधाकरः अंकुरपल्लवकलिकाप्रसूनफलभोगभागीयंकमशः प्रेमामानः प्रणयस्नेहरागानुरागइत्युक्तैरिति अनुरागश्च क्षणंतत्रैव रागएवस्वसंबंधरशाभाप्राप्तप्रकाशितः यावदाश्रयवृत्तिश्चेद्दनुरागइतीरितः भोगस्योत्तरदक्षिणभावित्वादपि सजातइतिमत्वा एतादृश्युक्तिः जातिरलंकारोनुप्रासश्चरोमांचितकपोलान्यथानुपपत्त्या अनुरागः प्रथमार्थापत्त्यलंकारः केचिदनुमानालंकारमाहुः साधकबाधकप्रमाणाभावादन्येसंदेहसंकरमाहुः भ्रूलतमित्युपमाच उन्मीलितस्यसाधकत्वात् भ्रूलक्षणं उक्तिश्चासंगतान्यर्थैकमेणसहान्वयात्स्त्रीणांकोपेचितर्केचदर्शनेश्रवणेनिजे भ्रूलीलाहेत्वयोश्चैवकार्यार्थिसाक्षाच्चक्षणेरितिसंगीतरत्नाकरे चिंतितंमयागीतवसुनखलुसन्निहितानिपुनर्लेखनसाधनानिएतस्मिन् शुकोदरसुकुमारेनलिनीपत्रेनखेविलिखितवर्णकुरुशृणुतमिदानींसंगतार्थनवेति अयंहितेस्वः तवजानेहृदयंममपुनः कामोरिवापिराज्ञावपिनिर्घृणनिष्कृपतापयत्यधिकं त्वयिरक्तमनोरथानीतिहेतुत्वेनयोज्यं अंगानीतिबहुवचनेनमार्दवातिशयोध्वन्यते तवहृदयमितिविशेषोपादानात्स्वस्योत्कंठातिशयस्तद्भावोध्वन्यते अथचरुक्तापयतिचेतदानजानेकिमयंयदृच्छयापितएतादृशतापेपिनद्रवतिएतदनुसंधायेवनिष्कृपेतिसंबुद्धिः साक्षेपाद्भूतमेवस्यान्नत्वभावलक्षणस्यातिदुःखात्परुषोक्तिः अर्थापत्त्यलंकारः अथचहृदयंमानसोरसोरितिविश्वः तेनतवहृदयंगोपुरकपाटायमानंरिपुदनुजनिबर्हशरशरीरप्रवेशभेद्यं एवंभूतमहंनजानेः पितुर्जाने आप्तजनवचनात् अतएवमेंगानिसर्वाणिदिवापिरात्रावपितापयतिकामः तवतुस्पर्शोमात्रमपिनतापयितुंशक्तः यदितापयेत्तदानिर्घृणनिर्मुष्यनिरपेक्षसमयशीतलतरमत्कुचपरिरंभणंयाचसे इतिविश्वः तादृशंतवस्पर्शमालिंगितुमिच्छामीत्यभिलाषोक्तिः अनुमानालंकारः अयंमदृक्षणोजनस्तवहृदयरूपरूपकंकामः पुनर्ममांगानियत्तापयतितन्नजानइतिप्रश्नंकाकुःअथेवतापयतीत्यर्थः तेप्रभुमथशक्त्येतिभावः समासोक्तिः नुएतादृशोनिःरूपः यस्तहृदयरूपामपिमानपरिभाषयेअथचायंजनस्तवहृत्कामः पुनर्ममांगानियत्तापयतितदहंनजानेः पितुर्जानेत्वत्कोति ३४

तिनइत्यर्थः तेनतवहृदयंकठोरत्वात्तापयितुंनशक्नोतस्तद्भूयासमांगानितापयतीतिभावः इतिचादृक्षिः प्रत्यनीकालंकारः प्रतिपक्षप्रतीकारशक्तोतीर्यतिरस्कारः प्रत्यनीकमितितल्लक्षणात् खंतीतादृशोनिर्घृणोयत्स्वहृदयार्थंपीड्यमानामपिमांनरक्षसि अथचत्वयिविषयेदृशाजातामनोरथायेषांतानिआलिंगनंभुजयोर्मनोरथः त्वत्कोतिश्चरप्रकाशरूपानंतुचक्षुषोः स्वदृक्चनामृतसरसीनिमज्जनंचक्षुषः श्रवणयोः स्वन्मुखसरोजश्वासाघ्राणनंनसोः शशांककोमलस्वदेहकारोहणंनितंबस्यत्वत्करतलमर्दनकुचयोरित्यादि एवंभूतमनोरथानिमांगानिकामोधिकंतापयतिखंस्वनिःरूपः यत्त्वंभक्तान्येवंपरेणताप्यमानान्यापिसहसेतन्नवहृदयमहंनजानेपरेपीड्यमानंस्वकीयःपरिभाषयेस्वभक्तंनुमुरामित्युषासंभ्रः कामोममांगान्यत्यर्थमधिकंतापयतिनवपुनर्हृदयमत्यर्थंतापयतीत्यहंजाने यदस्मिंदिवसेनिःरूपःलोकाधिभयादेवंराजावपिनिःरूपोसियदगिरसरणंनाकार्षीरितिचोपालंभः अथचत्वंतुकेनाभिप्रायेणव्यवहरसीतिनवहृदयंस्वलक्षणयाहृदंयाभिप्रायंनजानेकामः पुनर्ममसुहरितिभावः यत्त्वयिरक्तमनोरथानितानितापयतिकिमितितास्मिन्नीदृशेपाठेअनुरक्तासीतितापदुःखंदत्वाशिक्षयतीतिचोपालंभः एवंमत्कृतार्थरतिंप्रीतिएतादृशोपालंभादानादुन्मादावस्थायुक्ता अथचनिश्चयेनरूपायस्यतस्यभावेधर्मेहेरूपालोपात्त्वमंगुलीयंकंदत्वासख्याः सकाशान्मांमोचितवानसितस्यतवहृदयमहंनजानेअपितुजानेअस्यंतदयाशीलयुक्तमितिनिर्निश्चयनिषेधयोरित्यमरः ममपुनर्ममदीयंहृदयंनजानेतत्त्वयिवर्ततेतदभावाद्दृढयन्नाहवर्तइतिभावः केवलंतदेवत्वयिगतमितिनापितुअंगान्यपित्वयिजातमनोरथानिकेवलमंगान्येवनापितुकामोभिलाषोपित्वयिविषयेदिनेराज्ञावप्यधिकंतापनिवर्धतेतत्क्षणयाकामस्मरोभिलाषश्चेतिविश्वः इत्यनुनयोक्तिः तेनमदीयंहृदयंबाह्यमाभ्यंतरंनकिंचिदपिमत्संबद्धमितिशीघ्रमागच्छेतिभावः श्लेषानुप्रासोरूपकंचेत्यनयोरंगांगिभावेनसंकरः तदागन्तुमितीत्यर्थः कालाध्वनोरत्यंतसंयोगइतिद्वितीयाणिजेत्यनेनवर्ज्यांगमुपक्षिप्तंविरूपत्वचनंयत्तुवर्ज्यमित्यभिधीयतइतिभरतोक्तेः लेखनामकसंध्यंगमुपक्षिप्तंतद्दक्षणंतुविषक्षिप्तार्थकलि

तापविकालेख उच्यतेइति तपनीतिनतूनिरूशानिगात्राणियस्याःतस्याःसंबोधनमदनरूखांतपतितत्राथहितुःसंबो
धनपदार्थःरूशगात्रत्वंस्थौल्यंचेतिकाव्यलिंगं ननुगात्रीतिपुनरूक्तवदाभासश्च मांमुनःपुनःपुरुषंकठिनशरीरम
निशंसर्वदाःथचनिशाव्यतिरिक्तसमयेपिदहत्येवकिमितिनावशेष्यार्थः क्रमणतुलेनबोध्यःदृष्टांतोनुप्रासश्चमद
तीतिमदनोहर्षदःमरूअंतपतितदहतीतिविरोधाभासश्च स्वागतमविलंबिनोमनोरथस्येतिरूपकलक्षणविषयस्य
निगरणादतिशयोक्तिःअलमत्रमितिहिरूक्तिरादरातिशयंध्वनतिसंसृष्टेतियतोगुरूःमहान्परितःसर्वतस्तापः
संतापोयेषुतानि अतोविशेषणद्वयंविशिष्टानितेनबगात्राणिअवयवाउपचारेयंत्तत्योग्यव्यवहारकरणेनार्हंति
गात्रमंगंकलेपरेइतिविश्वः दृष्टंलक्ष्यंकेवलंनापितुमस्यगूढंकेवलंकुसुमेनअपितुकुसुमशयनीयंयेषुतानिगात्रा
णामुत्थापनेऊतेकर्तव्येकुसुमशय्याध्यंगलत्वोक्तिश्चतीतिभावः आशरशीघ्रंकूंतोबिसभंगरूढत्वेनवासुरशीणिचा
रूणिशीघ्रत्वंचभंगापेक्षयातेनतात्कालिकःकूंतत्वमुक्तंकाव्यलिंगपरिकरानुप्रासाःपक्षेउपमाचभंगःक्रियातस्याःक
थंकूंतत्वमितिनाशंकनीयंक्रियायतद्व्यापदार्थलिक्ष्यतेश्वेत्येवंविधस्यप्रयोजनमुल्लेखंइतःशिलातलेकदेशमलंकारोतु
वयस्यःदूयोर्नलयुवयोरन्योन्यानुरागःप्रत्यक्षःसखीस्नेहोमांपुनरूक्तवादिनींकरोतिआपन्नस्यापरप्राप्तस्यविषयंनिवासि
नोजनस्यार्तिहरेणपीडाहरेणराज्ञाभवितव्यमित्येषयुष्माकंधर्मःआपन्नआपत्प्राप्तःस्यात् देशविषयोत्पवर्तनं
आर्तिःपीडाधनुःकोखोरितिचामरःतेनहिनोस्माकंप्रियसखीत्वायुष्टियेवंसमवस्थांतरंभगवतामदनेनारोपितंतदर्ह
स्युपपत्याःयुक्तेनजीवितंतस्याअवलंबितुंअथाभ्युपपत्तिरनुग्रहइतिशाश्वतःसाधारणआवयोःसमानःप्रण
योयाभ्यर्थनाभवतीभिरितदर्थमहमभ्यर्थ्यएवंमयाप्येतदनुग्रहार्थंभवत्योरार्थनीयइत्यर्थः प्रणयःप्रेम्णिविश्वं
भेयाच्चात्रत्वंचयोरपीतिशाश्वतः अंतःपुरविरहपर्युत्सुकस्यराजर्षेरुपरोधनकिंअनेनात्मनोतिशयितंसोभाग्यं
धनितं इदंमितिइदंजनमप्रभृतियेनसहस्थितंतमपिपरित्यज्यदर्शनात्प्रभृतित्वमनुरक्तं अनन्यनिबंधकत्वंत्व ३५

न्निष्ठमित्यर्थःतत्रत्वन्निष्ठमितिवक्तव्येयन्निषेधमुखेनोक्तिःसान्यनिषेधेबोधयंतीशब्दशक्त्याव्यंजनयाविधित्वेनप
र्यवस्यतितेनममापिपरित्यज्यत्वयिस्थितमितिध्वन्यतेममहृदयेनैवंविधेनैकचित्तस्यहृदयंहेहृदयसन्निहितमयासर्वदाध्यात
इतिसाधिप्रायंयोयत्सन्निहितःसतत्सर्वतत्वंजानातित्वंचतमयासन्निहितासाचेत्वमन्यथान्यतिषंयदिममार्थवशेकस्यचि
त्सिद्धादरादृष्टिःतस्यारक्षणमिवेक्षणमवलोकनंयस्यात्तत्संबुद्धिः सप्तम्युपमानपूर्वोत्तरपदस्थेतिसमासःमरिरादृष्टि
लक्षणमारिभरतेआपूर्णमध्यायक्षानाचावितंततारकादृष्टिर्विकसितापोगामदिगतरूणेमदइतिमदनस्यकामस्यबा
णेहेलोविद्धेपिपुनरस्यंतंहतोस्मिविरुध्यमानःप्रवृत्तिर्जातोस्मीत्यर्थःमम्मानसंत्वन्निष्ठंतदपिचेत्वमन्यथाशंकसेतर्हि
तस्यविषमांतराभावात्प्रवृत्तिनिरोधोजातएवेतिभावःमनोहतःप्रतिहतःप्रतिबंधोहतश्चसइत्यमरःउपमाहृद
येतिहेतोहतरतिलालानुप्रासःद्रुतविलंबितंवृत्तं अनेनसामेतिसंधंतरंगमुपलक्षितंतदरक्षणंतु तत्रसामप्रियंवक्तृ
सानुवृत्तिप्रकाशकमितिवयस्यबहुवल्लभाराजानःश्रूयंतेयथानोन्माकंप्रियसखीबंधुजनशोचनीयानभवतिथा
निवर्तयकिंबहुनाउक्तेनेतिशेषःपरीतिपरियहबहुत्वेपिस्त्रीबहुत्वेपिपरियहःपरिग्रहनेपत्न्यांस्त्रीकारमूलयोरितिवि-
श्वः मेममकुलस्यप्रतिष्ठेप्रतिष्ठाहेतूइतिसारंपालक्षणशब्दाकार्यकारणभावसंबंधात्उक्तंचसारंपाल्यानुवर्त्यो
क्तिविषयीविषयस्यतेतिअन्यथेलक्षणेनप्रतिष्ठाकारित्वंव्यंग्यंपरियहबहुत्वेपीतिव्यंग्यंचकारादानीयतत्रोक्तप्रति
ष्ठाहेतुगौरिवहेतुःचनुरुदधिमेखलायास्तस्याआचंद्रार्कंतद्गोत्रेणशासितृत्वीयत्वात्सखीप्रतिष्ठाहेतुःस्थितिहेतुरस्या
महाचक्रवर्तिवंशोत्पादकपुत्रोत्पादहारितेहेअपिप्रतिष्ठेअतिशयोक्त्यासर्वकलत्वाध्यवसितेइत्येवंधेयंप्रतिष्ठागौरवे
स्थितावितिहेमःकेहेइत्यत्रआहसमुद्रएववसनंपरिधानंमयस्यविकारेणमयस्याःसाउर्वीमहीमुदंप्रीतिंरातिददाति इ
तिमुदंचतद्वसनंचमुदवसनंतेनसहवर्तमानेतिसखीविशेषणंवसनेपरिधानेएकइतिविश्वः इयंलोकातिकांतसौ
दर्यागणितगुणगणाधिराभाश्रिजगत्सुलाभभूतानुत्यबोगिलाउभयोःप्रकृतत्वात् अनयाचपृथिव्याअनया

युत्सारेण स्वास्थ्यमिवास्याः बंधुवियोगदुःखापाकरणेनानंदयुक्तवात्सोभाग्यातिशयोच्यते रूपकानुप्रासो निरन्तरमुच्चिनस्यः मरथोत्सवदर्शनागतमित्यादिना एतदंतेनप्रगयणं नामांगमुपक्षिप्तंतल्लक्षणं उत्तरोत्तरबाल्यंतु भवत्प्रगयणं पुनरितियथा एवउद्दीपनरद्धिरुक्तमुकोमृगशोतकोमातुरमाविष्यति मार्गयते एहिसंखेजयावरणं निर्गमनव्याजजनमिदं अशरणास्मिएकाकिन्यस्मीत्यर्थः अन्यतरावांयुवयोरागनुपृथिव्यांयः शरणंरक्षकः मनपसमीपवर्तते कथंगतेएव आवेगनसंभ्रमणाकुलत्वेनत्यर्थः किंशीतलेरिति नलिनेपद्मंविद्यतेयस्याः सानलिनीतस्याइदानिकमलिनी पत्राशानिनाल्येवतालवृंतानिव्यजनानितैः नलिनीपदेनसोगंध्यं सूचितं अतएवनलिनीत्यादिपदेबहुवचनेनप्रतिक्षणंभिन्नस्योपादीयमानतयादत्तविशेषणद्वयेनयोग्यतासूचिता एकस्यबहुकालंस्थितस्यतोग्यत्वाभावाद् व्यजनंतालवृंतकमित्यमरः आर्द्रवातान् शीतलतरवातान् आर्द्रत्वेनशैत्यलक्षयतेतदतिशयः कुले मम्यकूमंदंमंदंरचयामिकरोमि ननुचः किमिति प्रश्नेकीदृशैः शीतलैः शीतलस्पर्शैः यातिस्वयंशीतलानिनज्ञत्वाद्वायुः सुतरांशीतलइत्यर्थः यदर्थमस्यहेतुत्वेनयोज्यं पुनः कीदृशैः कूमंविशेषेणनुदंतिते कूंतिहरेः यानिदृष्टानिस्पृशंति आघ्रातानिस्वर्गे कूमंडितिज्ञत्वाद्वायुः सुतरां कूमंडितिभावः उतेतिविकल्पेमणिर्वेधादाकरनिबंधकरस्यकरणाहिः तद्दूरेपरस्परमत्यंतबोधनेअन्योन्यसूचनंकामलत्वादयः सामान्यधर्माः तेषुप्रतापोकुशेशयालोहितोपरिमातीतिपद्मंतेनसहसाम्यंनास्तीतिताम्रत्वमारुणसाम्यं अतएवनारविंदादिपदोपादानं करभोरुरूपद्मतामातिपदाभ्यांचरणयोः संवाहनयोग्यत्वं ध्वनितं चरणौअंकेनिधायेत्यनेनतस्याः सौभाग्यसर्वंकषत्वंध्वन्यते स्वस्यधर्मरतत्वंचसूचितं यथासुरतमित्यनेनचस्वस्यसंवाहनकलाकौशलं ध्वनितं संबाहयामिसंवाहनेनखेदमपनयामीत्यर्थः नलिनीदलस्यतलएतत्वारोपेआरोप्यमाणस्य प्रकृतोपयोगित्वे परिणामालंकारः पूर्वोत्तरार्धयोर्विकल्पालंकारः तुल्यबलविरोधेविकल्पइतिलक्षणात् काव्यलिंगपरिकरोपमारूपानुप्रासश्च वसंततिलकावृत्तं अनेनोपन्यासोनामांगमुपक्षिप्तंतल्लक्षणंदशरूपके प्रसादनमुपन्यासइति अनेनमा

लानामभूषणंतल्लक्षणंदशरूपके प्रसादनमुपन्यासइति अनेनमालानामभूषणमुपक्षिप्तं तल्लक्षणंतु मालास्यादभीष्टार्थप्रकाशनमिति नमानसीवेष्वासानमपराधयिष्ये सुंदरीति एतादृगवस्थायामपिसोंदर्यस्यपरित्यागोनमर्षीतिभावः अनिर्वाणोपरिणतः उत्सृज्येतिपरितोबाधापीडायस्याः सापीडाबाधाध्येत्यमरः केलयेः कोमलेरंगेरुपलक्षिता इदंपरिबाधेत्यत्रार्थहेतुत्वेनयोज्यं अथवाशब्दहेतुत्वेनयोज्यं केलयेरंगेर्हेतुभिरितिकुसुमशयनमुत्सृज्य नलिनीदलकल्पितंस्तनावरणमुत्सृज्येत्यनेनतापातिशयोद्योत्यते अतःआतपेधर्मकथंगमिष्यसि स्वस्थाधिरूढावरणारित्या भातपेगंतुमसमर्थात्वंतुस्वभावतः कुसुमास्तरगीतत्रापिपीडायुक्ता तत्रापीदृगवस्था तत्रापिकुसुमशयननलिनीदलादिहित्वासुतरांगंतुमशक्तेतिकथंशब्दार्थः काव्यलिंगंहेतुर्वाक्यत्वेनुप्रासस्त्वनुप्रासयोः पूर्वार्धेएकवाक्यतानुप्रवेशात्संकरः उत्तरार्धेनुश्लत्वेनुप्रासयोरेवसंसृष्टिः इत्यानामोष्ठ्यानांचबहूनांसंनिधानात् तत्रपेलवैरितिवर्षायंपदित्वाव्रीडाश्लीलदोषःपरिहर्तव्यः अनेनोपन्यासोनामांगमुपक्षिप्तं तल्लक्षणमादिभरतेउपपत्तिरूपोयोर्थउपन्यासस्तुमस्मृतइतिपोरवरक्षअधिवर्यंरक्षेरनिर्वाहयोरवेतिसंवृद्धिः मदनसंतापिनरवस्यात्मनः प्रभवामिस्वेछायांसत्यामपिगुरुजनपराधीनत्वात्सामर्थ्येछासुमदनसंतापेत्यनेनोक्ता कचिदुपक्रमेमअणबाहिआअबिकण्णाआअत्तेणेव्यवहंतीतिपाठः मदनबाधिताअपिकन्याकार्यप्रस्तुतप्रशंसादृष्ट्या अर्थांतरेनवतत्रभरपरिग्रहेनत्रभरानुकूलपतिः पूज्यः कण्वोदोषंनग्रहीष्यति यतोविदितधर्माश्रुतिस्मृत्याचारइत्यर्थः धर्मादिनिच् केवलाद्वित्यनिच् गंधार्णवेति गंधर्वः समयाग्निहोत्रइतिस्मरणात् अयंगांधर्वोविवाहः अनोनोपरिएंनामभूषणमुक्तं तल्लक्षणंतु प्रतिपक्षस्य शास्त्रार्थंयद्वाक्यमभिधीयते विद्वान्मनोहरंचेत मुपक्षिप्तंदुच्यतइति मुंचतानलनालंभूयापि मरद्वीजनमनुमानयिष्ये अपरिक्षितेतिसुंदरीतिव्याख्यातचरंनविचारेपरिक्षतंयस्यसचासौकोमलअथवाअपरिक्षितंभ्रमराद्यनाचरितकोमलंचतस्यनवस्यप्रथमस्यास्यअथचाविकसितस्यकुसुमस्यवतस्यसुखास्ते

३७

रस्य मत्सुकृतोपचयलभ्यस्याधरस्यपिपासतापानुमिश्रतापदृष्टेनाश्रभरेणेव मया सर्वदा एतच्छिन्नापुनाधरव
रेणसदयं यावद्ग्रहोग्रहीयते अधरपानंक्रियत इतियावदित्यवधीतदनंतरंमास्तां प्रीतिरितिभावः सदयमित्यनेनबाला
लालनकौशलं ध्वनितं श्लेषवाच्योपमास्येइतिसदसदितिश्लेषकरूपानुप्रासाः मालभारिणीवृत्तंतल्लक्षणंतु विषमे
सरसजनगगनगोनाविषमस्त्रेणनुमालभारिणीयमिति समुन्नयितुमिति त्रिपताकस्थानाभ्यांमध्यमातर्जनीभ्यांचिबु
कदेशगताभ्यामितिज्ञेयं नाट्येनेतिपरावर्तनेनशिरसाविनिगृह्यतेनाधरेणतल्लक्षणंतुपराङ्मुखीकृतंशीर्षंपराङ्मुख-
मुदीरितंतत्कार्यंकोपलक्षणार्थंकृतेवक्त्रापसारणेमुखांतर्निहितप्राणसाध्यपुनिनिगृहितः रोषस्त्रीयाश्चबनारीणांबालां
चुंबतियत्सुभ्रुतिअनेनमुग्धाव्यवहारोप्युक्तः मुग्धानवयवः कामारतोवामेतिचक्रवाकबधूः आमंत्रयस्वआपृच्छ
स्वसहचरंउपस्थितारजनीइयमप्रस्तुतप्रशंसातेनशकुंतलेप्रियमापृच्छस्वेतिश्रद्धेतागम्योर्थः अतएवशकुंतलासंस
भ्रममित्यादि अनेनद्वितीयंपताकास्थानकमुक्तंतच्चदृक्षणंदशरूपके प्रस्तुतगंतु भावस्यवस्तुनोन्योक्तिःसूचकंपताका
स्थानंतत्सुत्यंसविधानंविशेषणमितिरत्निकारेणच्यारव्यातमन्योक्तिःसामान्योक्तिर्भेदादिति तत्रान्योक्तापिसंभ
धोनविद्यतेअन्योक्तिलक्षणंरुद्रटेअसमानविशेषणमप्रियवचसमानेविवक्षितमुपमेयंउक्तेनगम्यतेपरमुपमानेति
सासमासोक्तिरितिएषांस्थानमप्युक्तंमानुगुप्ताचार्यैः मुखेप्रतिमुखेगर्भेविमर्शेचनुर्ष्वपिभेदाः संधिषुकर्तव्याःपताका
स्थानकस्यात्रेति संसंभ्रमंसभयं घोरवासंशयं ममशरीरकृतौतौपत्नीभार्यायागोत्रमीइतएवागच्छतिउपलंभस्वनुभ
वइत्यमरः यावद्विटपांतरितोभवदेहंव्याजमितिराज्ञामनसिस्यात्नन्विवारणाया संशयमित्युक्तिः तेननिरोधेनामां
गमुपक्षिप्तंतल्लक्षणंवातुव्यसनंप्राप्तिर्निरोधः मतुकीर्तनइति अत्रस्वाभीच्युतिरेवव्यसनं इतइतआर्यागोत्रमी ३७
जातेपुत्रिअयीतिप्रश्नेलपुःस्वरूपः संतापोयेषुतानिसंतापानि आस्मिन्विशेषः अनेनदर्भेदकेनदर्भसहितेनोदकेनवे
तानोदकेनेत्यर्थः अनिराबाधंपीडारहितमेवतेशरीरंभविष्यति वत्सेपरिणतोहियसः एहिउरजमेवगच्छामःपर्ण

शालोटमोत्सियामित्यमरः हृदयग्रथममेवसुखोपनतेमनोरथेकातरभावेनचुंबनेएवकारोभिन्नक्रमः नैवचुंब
सीतिमनोरथेविषयस्यनिगीर्णत्वादतिशयोक्तिः सानुशयदिधृक्षतस्यसपश्चात्तापंचतद्विदित्वेवनस्यअधानुशयो
दीर्घइधातुरपयोरित्यमरः कथंतेसांप्रतंसंतापः यत्संगमेकातरतातत्संगमाभावेनदभावएवोचितोनानुतापइतिक
थंशब्दार्थः लतालयलतागृहसंतापहारकेति अथचलतागृहेसंतापहारकेतिएकश्लोकस्थादुष्यंतलतागृहयोः संबोधनं
बलयशब्देनाद्यकलसाधर्म्येणगृह्यंलक्षबलयुक्तत्वंमनोहरत्वादिध्वनितं आमंत्रयेत्यंभूयोपिपरिभोगायसुखा
यसंभोगायचअनेनमनोरथोनामभूषणमुपक्षिप्तं तल्लक्षणंतु मनोरथस्तुसख्यानेनविवक्षितनिवेदनमितिमुहुरिति
मुहुर्वारंवारं अंशुःस्यात्तर्जनीसंज्ञआक्षारितोधरोष्ठोयत्रतत् प्रतिपदाक्षराणिमामालभेत्यादीनिनेपांयद्देवस्कु
टमनुच्चारणंतेनाभिप्रायंविकूजशब्दोधर्मपरः अनेविवर्तितुंशीलंयस्यतत् वलितेपक्ष्मले अक्षिणीयस्याःसापक्ष्म
लाक्षीतस्यामुखंअनेनचुंबनार्थमुन्नमनयोग्यतादर्शिता कथमपिमहताकष्टेनउन्नमितंचुंबनार्थंऊर्ध्वीकृतंनचुंबि
तंतुपश्चात्तापेतेनतावन्मात्रंचुंबनलाभेनापिकृतकृत्यस्यादिति ध्वन्यते स्वभावोक्तिः श्रुतिसुख्यनुप्रासो कथमपीत्यस्या
र्थंप्रतिविशेषणत्रयंवार्थस्यहेतुलोपादानाल्लाक्षणिकंलिंगं कृतमनंतरोक्तं तस्याइति तस्याः पुरइवपरिवर्तमायाः पुष्पम
यीनवपल्लवमयीतेषांतनोपिमृदुत्वात्तेनतस्याः कोमलताध्वनते शरीरेणसंतप्तदेहेनत्वुलिताइतस्ततः क्षिप्ताशरीर
स्यसंतप्तत्वंप्रकरणलभ्यमितिनोक्तं शीतानामियंशय्येतियथादृष्टोक्तिः क्लांतएवमेषइदमित्यत्रापिअन्येपशब्दः
समीपतरत्वंवदन् मदनलेखस्यस्वाहेतोनप्रियालिखितस्वेनचेदृत्यर्थंध्वनति अतएवनेदमेतदाः प्रकृतभंगःशंक
नीयः उक्तंचप्रत्यक्षगतंसमीपतरवर्तिचेतोरूपमिति एवमुपायविशेषेणोक्तं अत्रनुनलिनीपत्रेनखैरर्पितइतियथा
यथंपंचानामपिमुपयोगादक्षरबाहुल्याद्धानरवेरितिबहुवचनं विलापभरणंक्लांतमित्येवइत्यमुनाप्रकारेण यंस्त-
नन्यस्तोमृणालभरः क्लांतइतिप्रकारशब्दार्थः मधुरीपकालंकारः आममंतात्सज्जमानेस्वयमेवसंबध्यमानेस्वय-

ईक्षणेयस्यसः शत्वादपितयाविरहितादपिवेनसगृहात्सहसाकस्मान्निर्गंतुंनशक्नोमि तत्यक्त्वान्यद्युपभोगचिन्हान्यत्यंतं ममममनोरमयंति तत्रभाविमुबक्त्वेतिभावः हेत्वनुप्रासो अत्रनिर्गमनकारणेशत्यत्वेसतियसद्भावःसाविशेषोक्तिः अथचतत्सद्भावस्यकारणस्याभावेनिगमनाभावस्तत्कार्यमुक्तमितिविभावना अत्रचकारणाभावस्यहिरुद्वोक्तिः साधकबाधकप्रमाणाभावात्संदेहालंकारः शार्दूलविक्रीडितंवृत्तं अस्यानुयंचरणेनपुण्यनामांगमुपक्षिप्तंतच्छ्रुत्वेक्षणंदशरूपकेपुण्यबाच्यंविशेषवदिति सायंतनइति सायंतनेकाये कालीनसायंचिरेत्यादिनाप्युनुद्गमश्चसबनकर्मणियज्ञनकर्मणि सवनंयज्ञनेस्नानइतिविश्वः सम्यक्प्रस्नेनत्यादावबहुताज्ञानबलीवर्दैःपरितःप्रथसाःइतस्ततोविक्षिप्ताः कचित्स्कीर्णइतिपाठः संध्यापयोदवत्सायंकालीनमेघवत्कपिशाःपिंगलाःभयसादचलाःपिंडिताज्ञातानांरक्षसांछायाःपंक्तयःबहुधाअनेकधारंचरंतिगतागतंकुर्वंतिछायास्वरूपाज्ञानंभावःस्वरूपंहिपुंसस्तेविदुरितिविश्वः परिप्रेक्षितविशेषणेशीतिश्लोकस्तुतिरलंकारः स्वनुप्रासाः उपमाचसंतविलकारंनअन्नापिभावनाक्षोरसः उक्तंचभवेत्तुबहुनाघोरदर्शनश्रवणादिभिः चेतस्यतीवचांचल्यंतत्रायोनीचमध्ययोरितद्वयंस्थापिभावः पिंडितानांज्ञानच्छायावलोकनंविभावः पश्यस्थभयशब्देनजन्यसलक्षणोव्यभिचारीउद्दीपनविभावादिकंस्वयमूह्यम् अत्रप्रतिमुखसंधौनर्मनर्मद्युत्युपासनाख्यांगानिनोक्तानिकानिचिद्भाव्यंयेनाप्युक्तानितत्कथमितिनवाच्यंभरतादिभिरेवतथोक्तेः तत्रादिभरतेकविभिः काव्यकुशलैरसभावमपेक्ष्यतुसर्वांगानिकदाचिन्नुद्विद्वद्भिर्नानिधानिपुनःव्युत्क्रमेणापिकार्याणीतिरत्नावलीसुधाकरेपिकेचिदेवांगानांचैकत्यंकेचिद्दूरेरत्यादि इत्यर्थद्योतनिकायांशाकुंतलटीकायांद्वितीयोंकःसमाप्तः २ अथचतुर्थादिपंचमसंधेयथाक्रमंकरोतीत्यंतेनगर्भसंधिरुक्तः तत्रक्षणादिभरतेउद्देशस्यबीजस्यप्राप्तिरप्राप्तिरेवच पुनश्चान्वेषणंयत्रसकीर्तितपरिकीर्तितइतिपूर्वसंध्युपक्षिप्तप्राप्तिः दुर्वाससःशापादप्राप्तिः पुनस्तस्यप्रसादेनाभिज्ञानदर्शनेनपुनःप्राप्तिरितिअन्नाप्याशंकता

कानुरोधेनांगानिकल्पयेत् अभूतार्थमार्गोरूपोदाहरणेऊहः संयहश्चानुमानंचतोटकादिबलेनआउद्वेगसंभ्रमाक्षेपाद्भादशेतिएषांमंगानांव्याख्यानावसरेतत्रतत्रलक्षणंवक्ष्यामः तत्रपताकायाअनित्यत्वात् अत्रपताकायालिंगदुष्टनिरूक्तापताकास्थानकथास्यात्प्राप्तिसंभवइति प्राप्याशायानियतत्वमुक्तंसुधाकरेपिपताकायास्तत्रस्थांचरितेनेतिप्राप्याशालक्षणमेवलिख्यतेतदुक्षणंसुधाकरेशाख्याज्ञानुमहार्थस्यसिद्धिः सद्भावभावनेनिअन्नापिदुर्वासःप्रसादेनमहार्थस्यशकुंतलारूपस्यरत्नस्यप्राप्तिसज्ञानर्नतिलेयं कुसुमावचयंनाट्यंत्वात्तिलकमहस्तेनोन्नामनकलेनदक्षिणेनपुरःपार्श्वादिस्थितेनओत्सुक्याच्युतसंयुक्तेनहंसास्येनतदुक्षणंयथातर्जन्यादिध्वंगुलीषुप्राज्ञाःप्राज्ञापरापराःदूरस्थोर्ध्वमनाबकाधनुर्बकातर्जनीअंगुष्ठःकुंचितोयत्रतमरालंप्रवक्षतइतिलक्ष्यालक्षणेसंस्थानात्तर्जन्यं अंगुष्ठमध्यमाः शेषेयत्रोर्ध्वविरलमहंसास्थोविधीयतेओत्सुक्याच्युतसंयुक्तकुसुमावचयादितिहस्तादानेचेत्यलंपल्लवितेनबध्नायइतिभाव्यंतथाचभामनसूत्रं अवतारात्रबोधायशब्दयोर्दीर्घव्यत्ययोबालानामितिअन्नोच्यतेहस्तादानग्रहणेप्रत्यासन्नादेयस्यलक्ष्यइतिवृत्तिकारेणव्याख्यातंहस्तादानइतिकिंहस्तेश्वरेपुष्पप्रचयंकरोतीतिप्रत्युदाहृतंइदंचपदमंजरीकारेणव्याख्यातं आरुह्यहस्तादानेपिआदेयस्यप्रत्यासत्यभावात्पदभावः एवमन्नापिनासोत्थालत्वात् आदेयस्यप्रत्यासत्यभावात् पदभावइतिवयंतुदेवयाऽपिगौर्वेणविधिनानिर्वर्तनकल्याणाजातमंगलाकल्याणंमंगलंपिचेतिविश्वः शकुंतलाअनुरूपभर्तृगामिनीमंहनेतिमेनिर्वृतंसुस्थितंहृदयेनथाप्येतावद्रक्षितंनीयंकथमिवराजर्षिरिमंपरिसमाप्यप्रहितऋषिभिर्विसर्जितः आत्मनोनगरंप्रविश्यअंतःपुरस्त्रीसमाजेमिलितःइतागतंनोनंतंस्मरतियानआ अनेनवक्ष्यमाणेनदुर्वाससः शापेनराज्ञोनायिकाविस्मरणकारणंसूचितंविस्रब्धाभवविश्वासयुक्ताभवनतारशाआकृतिविशेषागुणविरोधिनोभवंतियत्राऽतिलब्धगुणावसंतीत्युक्तेःतेनतस्मिन्दुष्यंतेवंचनाविस्मरणादिकंनसंभाव्यतइतिभावः तातइदानींइमंवृत्तांतंश्रुत्वाजानेकिंप्रतिपक्षयन्नरतियथाहंपशामि

अन्वर्थ शिष्टानार्थः यथाशब्दोयोग्यतायां योग्यतया अर्हतानामित स्यानुमतं भवदिति यथाशब्दोयोग्यतायामिप्रायोत्पादनेन तिरस्कारात् शब्दोधिक्दंडनाथः कथमिव गुणवतेकन्यका प्रतिपादनीयेति अर्थतावत्प्रथमा मुख्यः संकल्पः मानसंकर्मत यदिदं मेवसंपादयति नन्वबधारणेअप्रसायेनप्रयासाभावेन कृतार्थेगुरुजनः साक्षिअवचितानियलिकर्मपूजाक र्मतत्सर्वोत्तानि कुसुमानि ननुपरमतापेक्षे सख्याः शकुंतलायासोभाग्यदेवतार्चनीयायुज्यते तदेवकुसुमावचयलक्ष णमेवसखि अतिथीनामिवनिवेदितभावेकः नुसंबोधने उरजसन्निहिता शकुंतलाअथपुनर्हृदयेनासंनिहिता दुष्यंतगतहृदयेत्यर्थः भवतु अस्यमेतावद्धिः कुसुमैः विचिंतयंतीति अनन्यमानसात्वंमां दुर्वासस उपस्थितमागतंतपो धनंत्रयंविधेयंनवेत्तिसत्वात्स्वयंस्मरिष्यतेच परंतु बोधितोप्यापितोपिनस्मरिष्यतीत्यपिशब्दार्थः कः कामिवप्रक र्षणमत्तः प्रथमंपूर्वकृतांकथामिवगोत्रस्खलितांमिवसराजाकीदृशःप्रमत्तः अवधानरहितः प्रमादेनवधानंतेत्यमरः ते नासमर्थदोषः परिहृतः स्वांकीदृशीं पूर्वकृतामंगीकृतां काव्यलिंगोपमाश्लेषाः तयंतीयेतिमनमानेतिनसंबंधिप्रत्य तिरिक्तंकृत्यनुप्रासाः वंशस्थंवृत्तं हाधिकृ अप्रियमेवसंवृत्तं कस्मिंश्चिदपिपूजार्हे पदार्थान्यहृदयानवगतवस्तुयस्मिन् अपिएषदुर्वासाः सुलभकोपोमहर्षिः तथाशापावेगबलोत्कुद्धयादुर्वारयागत्याप्रतिनिर्हृतः कोन्याहुतवहादर्थं प्रभव तिरस्कांतालंकारः गच्छपादेषुप्रणम्यनिवर्त्तयेनं पादेक्षितिद्वितीयार्थेसप्तमीभावदहमर्घादिकमुपकल्पयामितथेति निष्क्रांता अधोइतिदुःखे अपोसुवंचनादुःखसंभावणेत्यादिसूत्रेणनिपातः आवेगस्खलितयासंभ्रमस्खलितया गत्या प्रभ्रष्टं ममाग्रहस्तात्पुण्यभाजनं अनेनापशकुनेनदुर्वासोसोनिर्हतिः सूचिता अन्वायः सचासोहस्तश्चेतिसमासा धिकरणेविशेषणसमासे अन्वयव्यतिरेकसंबंधेनलक्षणाउत्कंचनमनेनहस्तायहस्तादयोगुणागुणिनोभेदाभेदा भ्यामिति अन्येत्वन्यहस्तइत्यखंडएवायंप्रयोगः हस्तायवाचकइत्याहुः अपरेतुहस्तस्यार्यमित्येवविग्रहेत्यादशब्द स्यहितार्यादिपाठात्पूर्वनिपातमाहुः इतरेतुप्राकृतेपूर्वनिपातनियमाभावात्हस्तायशब्दमेवाहुः पुण्योज्ञयं ३०

रूपवतीतिपूर्ववत् सस्निग्धकृतिवक्त्रः सकृत्स्यानुनयं प्रतिगृह्णाति किंचित्पुनः सानुक्रोशः सकृपः कृपः कृपादयानु कंपास्यादनुक्रोशोपीत्यमरः तस्मिन्बद्धेतदपिकथयतयत्रानिवर्तितुंनेगच्छतितावित्तापीतोमयाप्रथममितिप्रेक्ष्यवि चार्यं अत्रक्रोपः कर्तुंनेतिनिश्चार्येत्यर्थः अविज्ञाततपः प्रभावस्यदुर्हृदोजनस्यभगवत्याक्रोपराधोनर्धितव्यइति अयम र्थः यथासाकण्वदुहितावेत्तूक्तवदुहितायातिका अतएवाविज्ञाततपः प्रभावाअतोस्याः प्रथमंक्रोपराधःक्षंतव्यः ततोमेवचनमन्यथाभावितुंनार्हतिकिंत्वभिज्ञानाभरणदर्शनेनशापोनिवर्तिष्यत इतिसंप्रधार्यतूस्वयंतंहितं शब्द मिदानीं आश्वासितुं अस्खलितेनराजर्षिणासंप्रस्थितेनस्वनामधेयांकितमंगुलीयकंस्मरणीयमितिस्वयंपरिधापितमस्तीत्य न्वयः तस्मिन्स्वाधीनोपायाशकुंतलाभविष्यतिदेवकार्यतावन्निवर्तेथाः विलोक्येतिशकुंतलामितिशेषः अनसूयेप श्यतावद्दामहस्तोपहितवदना अन्वयामहस्तयहणं स्त्रीस्वभावात् आलिख्यतेवेत्युत्प्रेक्षा अतिनिश्चलत्वं मारुद्यंगम्यं प्रियसखी शकुंतलाभर्तृगतया चिंतयाआत्मानमपिनेपाविभावयति जानातिकांहं कुत्रकिंकरोमि कुतोत्रागमिष्यामि इत्यपा आत्मविषयकमपिज्ञानंनास्तीत्यर्थः किंपुनरागंतुकंविभावयतीत्यनुपज्यतेतत् स्तानंदूरापास्तमित्यर्थः द्वयोरेवतु अनुमतोआवयोर्मुखएवसूचांतानिस्थितेः प्राप्तकालतेत्यर्थः रक्षितव्याग्रबलुप्रस्तुतिपेलसप्रियसखीपूर्ववा क्यंप्रत्याहेतुः कोनामेष्णोदकेनसमधिकांसिंचतिवेधर्म्यरक्षांनः द्वयोरित्यादिनाएतदंतेनशकुंतलांप्रतिशाप कथनंछद्मनाअभूताहरणमंगमुपक्षिप्तं तत्क्षणंतु रूपपराश्रयंयद्वाक्यमभूताहरणंविदुरितिविघ्नभयक्षणंपूर्व मेवोक्तं अयमपिरुद्धविघ्नभः केवलंप्राकृतेनरूक्षत्वात् वेलोपलक्षणार्थंसमयशब्दार्थं वेलाकालतेवजनधर्मसीरनी रविकारयोरितिविश्वः यातीति ओपधीनांपतिश्चंद्रः अतिदुःसहमरणादिविपत्तिसहस्रंविनाशकाभोगधयः ता सांपतिरप्यस्तशिखरंयातीति इममर्थमभियोतयितुं एतत्पदव्यपदेशः शिखरपदेनात्युच्चैः पतनायेतिसूचितं अ रुणः अनूरुः पुरःसरोयस्यसतादृशीर्कः एकनः पूर्वतः आविष्कृतः प्रकटीभूतः तेजोद्वयस्यचंद्रसूर्यरूपस्ययुगपदे

करा एकसमयोभयदर्शनेनैवनियमः कर्तुं शक्यते ननुक्रमिकदर्शनेनेति युगपदित्युक्तिः स्वव्यसनोदयाभ्यामत्यन्तसमयोदयाभ्यां विपरसंपर्शाच्चहेतुभ्यां व्यसनविपदि भवंशइत्यमरः उदयः संपदुत्सवोः पूर्वशैलेसमुन्नतादित्यनयः लोकोऽजनः आत्मदर्शनेषु स्वदशाविशेषेषु अंतरशब्दोविशेषवचीनियमयतइत्येत्युत्प्रेक्षा स्वस्वविपत्तिदशाकेनापिदुःसहर्षेणैकार्यावितिभावः अत्रपूर्वार्द्धेयः कश्चिदतिसमृत्पन्नभृत्योपिनाशंयाति अन्योवंकंचनासमर्थंसदाश्रितमुदयेवस्वबन्धुदयं गच्छति सत्पुरुषइत्यव्यवहारसमारोपात्समासोक्तिः उत्तरार्धेचानियमयतइतितत्सर्वाचरणे प्रयोगात्सेवहेतुसंबंधसामर्थ्यात् बिंबप्रतिबिंबकलनरूपानिदर्शनायोक्त्युत्प्रेक्षयावाक्यार्थत्वात् बाष्पनिदर्शनायथा चूडामणिपदधत्तेयोदंदरविमागतं सतांकार्यातिथेर्यतिबोधयन्नहमधिनइति अत्रप्रभातवर्णनेप्रकृतेउभयोरपिप्राकरणिकत्वादक्रमेणपुरःसरत्वस्यसमानतयातुल्ययोगितापि तेजोद्वयस्यव्यवसेनादयाभ्यामितियथासंख्यमपिहेतुश्चकतोकतोरितिद्वयद्योतिकेकृत्यनुप्रासोवसंततिलकावृत्तं उद्देश्यप्रतिनिर्देश्ययोरेकरूपदोषादानियमेसत्यपि अत्रोत्थापितपत्यर्कशब्दोद्वयस्यापि सर्वनामधर्मत्वेनोद्देश्यस्य प्रतिनिर्देशेपितद्व्रतयोरपितेनोरूपस्मरणान्नगत्थितिकारकस्यतेनाद्वयस्येदृशीगतिरन्यस्यकिमुवक्तव्यमित्यर्थस्मरणाच्चसहृदयानामर्थापत्तिरूपेणचमत्कारमेवावहतीति एतादृशस्थलेन दोषावकाशइतिज्ञेयं अंतरिति शशिनिवेंद्रैःतर्हिनेव्यवहितेअनंतर्यव्यवधेरयमरः यतःससशयुक्तःकलंकीअतस्मात्संतर्धानमुचितमितिभावः यापूर्वंविकसितकुसुमामकेलोपहारकारिणीसेवनआपियाकाचनभवति अपितुपृथिवीहर्षकारिणीमेतापसविधयादिविकेकश्चयस्यसस्यहृष्टेनंदयतिनहर्षयतितत्रार्थेहेतुः कीदृशींसंस्मरणीयाः दृशाशोभायाःसाइष्टःप्रियस्यसत्यत्रासोदेशांतरस्थितितेनजनितानिदुःखानिअबलाजनस्येतिसुदुःसहत्वेनोक्तं अन्यथास्त्रीजनस्येत्येवब्रूयात् जनशब्देनातिमात्रग्रहणं नूनंनिश्चितमतिमात्रमत्यर्थंसुदुःसहानि अतिमात्रसुशब्दोसुदुःसहस्याव्यशक्यानुष्ठानेवोधयतः अत्रपूर्वार्धेनायकेअंतर्हितेनायिकारहिनंदयतिरतिनायकयोर्व्यवहार ४०

रमारोपात्समासोक्तिः उत्तरार्धेनसामान्येनस्वविशेष्यस्यसमर्थनादर्थांतरन्यासः दृष्टेतिजनजनेदिमतिमात्रेतिछेकश्चयनुप्रासाः काव्यलिंगंच वृत्तमनंतरोक्तमेव अत्रचकोपृथिव्यांमुहुर्तीहर्षयुक्तासेवपूर्वंरहशकुंतलाशशिनीतिदुर्यंतेविषयनिगरणात्तद्भोक्तृत्वाद्वा अंतर्हितेअसन्निहितेइत्यादिपूर्वार्धेसर्वथोक्तं तेनास्थानाद्गृहंप्रतिप्रस्थानसूचकंनृतीयंपताकास्थानमुपक्षिप्तंतद्दक्षणमुक्तंमातुर्गुप्तान्वार्थेः अथोपक्षेपणंयत्रार्थेक्षेपणप्रवेशकःनगूढंसविनयंवेतू श्लिष्टप्रत्युत्तरोपेतंतृतीयंजनमंतयंयेति शिष्योक्तार्थांतरन्यासश्रवणानंतरंप्रबुधःसख्या अनसूयायाः अपरक्षेपणप्रवेशः नासूचितस्थानस्यप्रवेशोनिर्गमोपिचेत्युक्तेः अपरीजनिकाअपरीकाउदपरीकाअतिसीरजनिकातिरस्कारिणीचेतिहलायुधः ययापिएवमपिनामविषयपराङ्मुखस्यापिजनस्यापिएतन्निवेदितमपिनविदितमेवेतियोज्यं अपेरवधारणार्थत्वात्तथापितेनराज्ञाशकुंतलायामनार्यमाचरितंहोमनिवेदनार्थंगतोज्ञेयं अस्यासन्नश्रवसंभाव्यादिकर्तुं अथापिएवप्रबोधकालइतियदति प्रतिबुध्याउत्थितापिकिंकरिष्येनमेउचितेष्वपिनिजकार्येपुहृत्सहपादंप्रसरतिकामइदानींसकामोभवतु अयमर्थःसर्वदाकः अनार्येष्वेवप्रवर्ततेइति साभिलाषोभवतुतस्याभिलाषः पूर्यतामिति येनकामेनसंख्यसंपेऽसत्यप्रतिज्ञेसंधाप्रतिज्ञामर्यादेत्यमरः जनेशून्यहृदयासरसीपदंस्थानंकारिताशून्यहृदयपदंहेतुर्लोपात्तेससः कोषएवविकारयतिअन्यथाकारयतिवेणसिहर्षाअन्यथात्वपरिणामोक्तिरितिगणपाठात् अन्यथाकथंसराजर्षिरितिसाभिज्ञायंतादृशानिमंत्रयित्वाएतावत्कालस्यलेशमात्रमपिनविसृजतितदितः अभिज्ञानंयुतीयंकंतस्यविसृजावः दुःखशीलेतपस्विजनेकः अभ्यर्थनेनवर्गंतुमितिशेषः ननुसखीगामिदोषइतिव्यवसितापिज्ञातव्यसायाविनश्यामिप्रभासप्रतिनिवृत्तस्यतातकश्यस्यदुर्व्यंतपरिणतामापन्नसत्यांगुर्विणीं आपन्नसत्त्वास्त्रीदुर्विज्ञेयंतर्वत्नीलोकगर्भिणीत्यमरः शकुंतलांनिवेदयितुंसंपादयितुंसखीगामीदोषइतिनिवेदयितुंनपारयामीतिसंबंधः अनेनदेवधाप्यास्याअंतर्वत्नीत्वंश्रावयिष्यतइतिसूचितंरथंगतेस्माभिः किंकरणीयंसविस्तरंस्वशकुंतलायाःप्रस्थानेश्रमनसम-

येकोतुकंपारंपर्यागतंमंगलंनिबर्तयितुंसंपादयितुं कौतुकंनिर्मणी छायामुत्सवेकुतुकेमुदि पारंपर्यागतस्थाथ मंगलोढाहसू
त्रयोरितिहेमः कथमतत् शृण्वृ इदानींसुखशयनपृच्छिकाशकुंतलायाः सकाशंगमिताम्मि प्राप्तंगतारा श्रोतव सुखशयनंजा
तमिति यापृच्छति सासुखशयनपृच्छिके त्युच्यते तेनप्रातः सुखशयनंप्रष्टुं गतात्मीत्यर्थः ततोयावदेनांलज्जाननमुखीं
परिष्वज्यतातकश्यपेमेवमभिनंदितं दिष्ट्यादेवेन धूमाकुलितदृक्षेरपि यजमानस्यपावकएवाहुतिः पतिता अनेनदृष्टां
तेनस्वस्यकृतकृत्यताध्वनिता ममायासंविनेवांछितस्थले संबंधोजात इत्यर्थः वत्सेशिष्ये परिदत्तावियोग अशोच-
नीयासंवृत्ता अनेनतस्याः कृतकृत्यताध्वनिता अथैवऋषिरक्षितांस्वांभर्तुः सकाशंविसर्जयामीतिवर्तमानसामीप्यप्रति
पुरुष अथकेनसूचितः कथितस्तातकश्यपस्यसंतः अग्नयेहोत्रशरणमग्निहोत्रगृहं शरणंगृहरक्षिन्नेत्यमरः प्रविष्ट
स्यशरीरंविनाअशरीरिण्याकंठोमय्याबाण्यासूचित इत्येवसंस्कृतमाश्रित्येति उक्तंचमातृगुप्ताचार्यैः योत्यंविदूषक
स्यतत्तबालतापसयोग्रितांनीचानांपंडकानांचनीचगृहविकारिणांविदूषिः प्राकृतंकार्यकारणात्संस्कृतंक्वचिदिति अव
चाशरीरिणीवाण्यनुद्घाटएवकारणं यथास्थितस्येवानुवादः सचसंस्कृतमनतरेणनसंभवतीतिसंस्कृताश्रयणं दुष्यं
तेनेतिनामानुकीर्तनेनसोमवंशोद्भवत्वेनकिमप्याभिजात्यंऔदार्यधैर्यविनयादिगुणसंपन्नत्वंचव्यज्यते भुवःभूतले
श्वर्यायेतिअनेनतस्यभाविचक्रवर्तित्वं ध्वन्यते आहितंनिधिरिक्तंतेजोदधानांतेजइतिविषयनिगरणेनातिशयाक्तिः
तेनतेजस्विनंतयरूपत्वंगर्भस्यध्वनितं तनयामवेहिजानीहि अग्निगर्भाशमीमिवेतिसहजभूतत्वंध्वनितं उपमानुप्रासो
अनेनमार्गलक्षणमुंगसुपक्षिप्तं तदुक्षणंतु भूतार्थवचनंवेषमार्गइत्यभिधीयते इति अशरीरिण्यावाचासत्यार्थक
थनात्तयाशानुगमत्वं प्रियंमेतेनोलंठापरितोषश्चेभयमपि अनुभवामीत्यर्थः वयंतावदुत्कंठांविनोदयिष्यामःप
रिहरिष्यामः स्नातपत्नीनुकंपार्हानिरुक्तासुरक्षितांभवतु तपस्वीचानुकंपार्हइत्यमरः तेनैतस्मिन्भूतशाखावलंबि
तेनालिकेरस्यससुद्रसंपुटकेनन्निमित्तमेवकालांतररक्षितानिमयाकेसरमालिकाबकुलमालातदिमांहरतसन्निहि-

तांकुरुगृहाणेत्यर्थः बाबदूहमपितस्येतदर्थतादर्थ्येङेचेतिविकल्पेनतथर्षीविधानात् मृगरोचनांगोरोचनां मृगःपशोकुरं
गेचेतिविश्वः तीर्थमृत्तिकांदूर्वांकिसलयानिदूर्वीकुरादति एतद्रूपाणिमंगलसमालंभनानि मंगलालंकरणानिविरचया
मिएकत्रकरोमीत्यर्थः समालंभनमालेपनिलकेलंकृताबपीतियादवप्रकाशः तथाक्रियतांत्वरस्वएतेस्वसुहृत्सखिनापु
रगामिनोऋषयआकार्यंतेमाविएहिगच्छावः एषासूर्योदयएवाहिस्नानमत्रितातस्नानंकारितां अथंगस्नानंकारितेतिया
वत् प्रतीक्षागृहीतानीवारायैरेवं भूताहस्नाचा सांताभिः शून्यहस्नानामागमनमनुचितमितिनीवारेत्याद्युक्तिः स्वस्तिवाच-
काभिः पारंपर्येणस्वस्तिवाचनाधिकारिणीभिः तापसीभिस्तपस्विसुवासिनीभिः आशीर्भिरनुगृह्यमाणाशकुंतलातिष्ठति
उपसर्पाएनांजातेपुत्रिभर्तुर्बहुमानःसूचकंमहादेवीशब्दंलभस्व वत्सेवीरप्रसविनीभव वत्सेभर्तुर्बहुमताभव सुख
मज्जनंसुस्नानंतेभवतु त्वागतंमेसख्योः इतोनिषीदतं सज्जाभवयावन्मंगलसमालंभनंविरचायावः इदमपिबतुमं
तव्यं दुर्लभमिदानींमेस्वस्तिमंउनंभविष्यतीति उचितंनमेमंगलकालेरोदितुं अनेनभविष्यद्वियोगः सूचितः अश्रूणिवि
मृज्येति विपताकानामिकयानेबद्धेशगतयाविपताकालक्षणमुक्तंप्राक् नात्येनेतिविपताकानामिकयातिलकंपार्श्वमुखम
र्दशमुभयकरस्थाभ्यांमालाभ्रमराभ्यांतालपत्रद्वयंकर्णपूरद्वयमित्यादि तदुक्षणानितु अरालांगुष्ठतर्जन्योर्लग्नयोर्नि
म्नतांगतः किंचिच्छेननमध्यस्यात्तदासंदंशउच्यते सव्येपास्यादयजश्चमुखजः पार्श्वजःक्रमात् प्राङ्मुखःपार्श्वमुखवृत्त्य
स्यलक्षणमिति अराललक्षणमुक्तंप्राक् अंगुष्ठमध्यमांगुल्योर्भिन्नयोर्नतयोर्मध्येविरलेशेमकरोभ्रमरोभवत्
कर्णपूरेतालपत्रेकंटकोद्धरणादिभिति आभरणोचितंरूपं आश्रमसुलभैः प्रसाधनैर्विप्रकार्यतेविकृतंक्रियतइत्यर्थः आभ
रणोचितमित्यनेनसूचितमाभरणंतद्वागतदानयनकर्तृणामपिसूचनमार्थमिति ऋषिकुमारयोः प्रवेशःविस्मिताइति
अकस्मादलंकारदर्शनेननेत्रांचातिरमणीयलदर्शनेनवत्सहारीदकुतएतत् किमानसीसिद्धिः नस्यादुइति पूर्वस्यानंतर
पंभिन्नंवाक्यं क्षौममिति केनचिन्नरुणाईदुपरागेणशुभेनमंगलकर्मणि साधुमंगल्यं अनुपहतदर्शनोरोचनाविचित्रि

तपर्यंतं युगलं चेत्यर्थः अतएवाग्रेपरिधेहि खेमद्दुकूलं आविष्कृतं दनं केनचित्कृणोत्यनुषङ्गते चरणेरुप भोगोरंजनादिसत्यसुलभोयोग्यः अनेनविशेषणेनानेकप्रयत्नतनिचरणालेपनयोग्यता यत्नसिद्धतिध्वनितं साक्षार सोलक्ष्यवः निष्पन्नः दत्तः पूर्वोक्तरीत्याबाध्यशीलपरिहारः अन्येभ्योद्वेषेभ्यः किसलयोद्वेदादृद्धिरागमान परस्परबालक्षण यारक्ततरत्वकोमलत्वादियोग्यं तत्सनिर्दृद्धिभितत्रति स्पर्धिभिः तादृशीरितियावत् पूर्वभागंमर्यादीकृत्यो त्थितैर्नखदे वताकरतलेशभरणादिहानीत्यन्वयः अत्रवनदेवताकरतलदानाभरणेनतस्या आत्मानंबध्नसोभाग्ये आभरणाना मनर्घत्वादिचक्ष्यते तत्किमत्रयेति विशेषणावकाशदानायतत्रयहणं आपर्वनिविशेषणवनदेवताना मदृश्यत्वंसूच यता करतलभागस्यैवदृश्यत्वंयदतातासामेवकरणत्वमस्तुतत्पल्लवतलेरितिशंकानिरस्ता स्वभावोक्तिपर्यवसितेन त त्किसलयेतितद्विशेषणेनतेषूद्देदयोग्यताध्वनिता उपमयोः संसृष्टिः श्रुतिरत्यनुप्रासो अर्थात्तिहेतुश्च शार्दूलविक्रीडि तंवृत्तं अन्येस्तेरितिपठित्वाकर्तृप्रक्रमभंगः परिहर्तव्यः करतलेरित्यस्य करणत्वात्कथनाच्चसमादधते पूर्वार्धेरक्षणा सेवासूचनमुत्तरश्लोकनदेवतानामितितत्कर्तृकत्वमेवोचितमितितन्नसम्यक् करणत्वेनापितदुपपत्तेः अन्यथापूर्वार्धव तू करणानुपादानेपितत्संभवात् किंचपूर्वश्लोकनस्पतिभिः पुष्पाण्याहरन्तीति उभरश्लोकाश्चपाद्यवनस्पतिसंबंधिनिवेदयाव इतिशिष्यबोधार्थमेवविरोधःस्यात् अतःपूर्वोक्तमेवजायाः शब्दानुपादानेएकपदमात्रप्रस्तुतस्यानुभागशब्दोपादानेपि नुपपत्तेश्चयमपिप्रतीयतइतिनावक्तव्यंतेनविनासंभवादोपम्यासंगतेश्च अनयाअभ्युपपत्त्यानुपहेण सूचिताभवंतं हे अनुभवितश्चाराजलक्ष्मीरितिप्रतिश्येपायनं हस्तेत्यादिनेतदंतेनोदाहरणेनामांगमुपक्षिप्तं तत्रलक्षणंतु यत्पुसा तिशयंवाक्यंतदुदाहरणंस्मृतमितिकृक्षणांचेतनवद्दनदेवताहस्तेरलंकारदानवचनात्सातिशयत्वप्राप्तावनुश गमत्वंप्रकरमेवअनुपयुक्तभूषणः अभूतालंकारः अयंजनःचित्रकर्मपरिचयेनांगेषाभरणानिविनियोगंकुर्वः नानेवानेपुण्यंनास्तेनेतिकर्तरिमुखेनालक्तकेनपादरंजनंहंसास्येनच्युतसंदंशेनकूर्मिकापरिधापनंएवमन्य

ब्रह्मदेश भाऊदाजी लायब्ररी MEMORIAL OF BHAU DAJI

दप्यनुसंधेयं कर्तरीमुखलक्षणंयथा आश्लिष्यमध्यमापृष्ठेसंस्थितानर्तनीयदा त्रिपताकस्यहस्तस्यतदास्यात्कर्त रीमुखः अलक्तकादिनापादरंजनइति हंसास्यलक्षणमुक्तंप्राक् पास्यतीति अथापुनाशकुंतलायास्तिनंनुयातानु पियातिअपिनुयास्यतीति मनसिकृतमात्रएवेतिभावः इतिकृत्वाहृदयमुत्कंठयासंस्पृष्टंसमातिशयोत्पत्तेअन्योद्दे श्यप्रतिनिर्देश्यप्रक्रमभंगद्विषाणं स्वविषयायाहृदत्वंचहृदयपदोपादानंतरणनस्फुरतिइतिपत्रदोपादानंतेनार्थ पौनरुक्त्यं संभिनायाबाध्यस्यरक्तिःप्रत्यलिशरंभइतियावत् तयाकलुषः स्वरभंगवान्कंठःस्खलितत्वकारणंपुरुष गतधैर्यतेननिर्हेतुत्वेनशंक्यं हेत्वलंकारस्यगम्यत्वं प्रकृतस्यस्खलंभयितुमशक्यत्वाद्धेतिपदोपादानंतेनस्फुटंवाच्योप्रत्य क्षिपर्वनिता दर्शनंतन्नदिंद्रियजंज्ञानं चिंतयाजडं स्वस्वविषयाग्राहकं मनसंचिंतयायस्मात् तेनविनातदग्राहक त्वंतेषां ममतावद्भावेदृशमनिर्वचनीयमिदमनुभूयमानं स्नेहात् प्रीतिभावात् वैकूव्यंविक्लवतां कीदृशस्यममभर ण्यवासिनः अनेनतद्योग्यतोक्तासंभावनीयेतिव्यज्यते गृहिणोगृहनिवासिनः तदुक्तंभिज्ञाइति भावः नवेः प्रथमोत्प न्नेः द्वितीयश्चारोद्गेपूर्वानुभूतत्वान्नतथा दुःखमितिभावः गृहिणइतिव्यतिरेकः दृत्यनुप्रासछेकानुप्रासो इतिज्ञशेषा दानात्सेनुरपिअनंतरोक्तमेवदत्तं दृष्टिर्जडाचिंतयेतिपठित्वाउद्देश्यप्रतिनिर्देश्यप्रक्रमभंगः परिहर्तव्यः दृष्टिर्ज्ञोभवनुभू तानेनदोषप्रत्यापनेनेत्यर्थः यदिपरमार्थनः परपरिग्रहशंकिनात्वयाएवंवक्तुंप्रवृत्तं तातर्हीभिज्ञानेनमुद्रिकाकरपचिन्हेनतवा शंकामपनेष्यामि उदारःकल्पः मुख्योन्यायः कल्पस्यात्प्रत्ययेन्यायइतिविश्वः महान्हिश्वासोकहाधिकः अंगुलीयकशून्यमेंगुलिः नूनंतेशंकावनारभ्यंतरेशचीतीर्थेसंलिलंवेदमानायाः प्रभवंमंगुलीयकं प्रत्युत्पन्नमपिस्त्रैणंस्त्रीमयमूहइतियज्ञगतिप्रसिद्धं तद्दि दंपरिदृश्यमानं तात्कालिकीमुत्पत्तिं भाप्रत्युत्पन्नमितिस्मृतेति प्रत्युत्पन्नलक्षणंसुधाकरे अत्रनावद्दिधिनादर्शितंप्रभुत्वं अ परंतेकथयिष्यामि श्रोतव्यमिदानींसंस्तूयतामितिभवतीभिः कल्पनासहस्रंविधायालीकवचनोपन्यासः कर्तव्यः सचेत्प्रवान श्रोतव्योममार्थेवणापराधस्तवस्याद्दितिप्रयोजनाभावेपिश्रवणमात्रेविधिरितिसंस्तूयतइत्युक्तं तच्चैकस्मिन्दिवसेनव

The Doctrine implied in the Verse from Act V.

N. B. Godbole
Sir Parashurambhau High School, Poona

मालिकामंडपेनलिनीपत्रभाजनंगतमुदकंतवहस्तेसन्निहितमासीत् तत्क्षणेसमेपुनरकृतकोदीर्घापांगोनाममृगपो
तकउपस्थितः त्वयायंतावत् प्रथमंपिबत्वमित्यनुकंपिनाउपदंशार्थंतउदकेननपुनस्नेपरिचयाद्भ्रमाभ्यांशमु
पगतःपश्चात्तस्मिन्नेवमयागृहीतेमलिले।नेनकृतःप्रणयःप्रीतिःतदात्वमिमंप्रहसितोस्मि सर्वःसर्गधेपुस्वयूथेषुवि
श्वमितिद्वावप्यारण्यकाविति आत्मकार्यस्यनिर्वर्तिनीनांसंपादिकानांललनानांविशेषणादेवविशेष्यप्रतिपत्तेःअचा
नृतमपबाङ्मधुभिरित्येकदेशविवर्तिरूपकंतेनतासांलतात्वंविषयिणांकामुकानांभ्रमरत्वंरूप्यतइतितेयंमहाभागना
र्हमिएवंमंत्रयितुंवक्तुंपोवनसंबद्धितोयंजनःकेतवस्यस्त्रीणामितिस्त्रीणांप्रेमानुषीषुमानुषप्रायनिरिक्ता
सुवंचकरागादिव्यवहारहितास्वपीतिभावः तास्वप्यशिक्षितपटुत्वमनुपरिदृष्टंकौशलं अर्थाद्वचनसंसम्यक्कृतश्चेतनेनेति
स्वभावतिज्ञाननिरासः याःप्रतिबोधवत्योरागादिव्यवहारकुशलाताः किमुवक्तव्यासासामनुपरिदृष्टवंचकत्वंकौशल्यंकि
मुक्तंभवतिसर्वथाः स्वलुसर्वेपरभृतइतिप्रायंकोकिलाःवनप्रियः परभृतइत्यमरः अंतरिक्षगमनादाकाशगमनाद्वृ
यनाप्राक् स्वंस्वीयमपत्यजातमभीकसमूहं जातंजातोधनन्नासितिविश्वः अन्येहिजेःपक्षिभिःअसितध्वाक्षैःपरि
तःसर्वप्रकारेणशेषयति अत्रशकुंतलालक्षणेविशेषेप्रस्तुतेस्त्रीसामान्यस्योक्तत्वादप्रस्तुतप्रशंसालंकारः किंनुइ
त्थंनेनव्यतिरेकः अर्थांतरन्यासोपितथात्वइतिप्रतीयमानेनेतिचेत्कइदानीमन्यः धर्मकंचुकप्रवेशिनःतृणच्छन्नकूपोपमस्य
तवानुरूपतिपत्स्यतेकोन्यइतिसंबंधः मयीतिअतिरुषाःधिक्कोधयाधिक्कोधेनवाअतएवातिलोहितादृश्या
अत्यारक्तनयनयाविगतंस्मरणंयस्यतदएवदारुणंचित्तंतेनवृत्तिर्वर्तनंयस्यतस्मिन् अतएवरहः एकांतेवृत्तं ४३

संपन्नंप्रणयंस्नेहंअप्रतिपद्यमानेःनानाप्रेमण्येवेत्येवकारेणकोपस्यतात्त्विकत्वंध्वनितं कुरिलयोर्वक्रयोर्भ्रुयोर्भेदान्
भ्रूभंगःस्मरस्यशरासनंकंदर्पस्यधनुर्भ्रमिवेत्युत्प्रेक्षा अनयाचतास्याःकोपोयथोपायशतैरप्यनुनीयमानाकोपं
नमुंचेत्तावत् कामस्यशरासनभंगमेवव्यर्थत्वमेतदनुनयाभावेहेतिनात्त्विकःकोपरतिवस्तुध्वन्यते अनेनचस्थायिन्या
रतेरनुसंधानंकाव्यलिंगंरणरणेतिहृत्तोद्धतमितिप्रत्यभिज्ञास्मरस्येतिचेत्कानुप्रासोहृत्यनुप्रासश्चहृत्तेतयोर्वर्णसंततिल
क्षं शकुंतलासरोषमित्यादिनेतदंतेनसंकरेणनामांगमुपक्षिप्तं तल्लक्षणं रोषप्रथितवाक्यैनुसंकरः परिकीर्तितइति इ
दंवंचकत्वं सुष्ठुतावदत्रस्वच्छंदचारिणीरूपतास्मिन्नाहमस्यगुरुर्वंशेप्रत्ययोविश्वासेनमुखमधीर्हृदयस्थितविषयस्यत
त्रसलंधोतयितुंस्थितपदं विषयस्येत्यनेनकोपस्यनिगरणातिशयोक्तिः हस्ताभ्यांशंकरसमीपमुपगतावित्यत्रश्लेष
तिरस्कृतस्वभावत्वंध्वनितं आत्मकर्तृकचापलंकदाचिद्देवानुकूल्येनसम्यक्कृतयापरिणमतिपरिहृतंकेनचिद्दुर्लक्षंहृतंहरति
अतइति अतःकारणात्संगतंमेत्र्यंपरीक्ष्यकर्तव्यंरहः एकांतेसंगतंविशेषात्परीक्ष्यकर्तव्यंइत्यनुषज्यते अत्रशकुंतला
दुष्यंतयोःसंगतस्यकर्तव्येविशेषेप्रस्तुतेयत्सामान्यसंगतमात्रस्याप्रस्तुतस्यवचनंसाःप्रस्तुतप्रशंसा अन्यातहृदयपु
ष्यवहारादिनाःज्ञातचित्तेषुसौहृदंमैत्रीवैरीभवति अर्थेवैधर्म्येणार्थांतरन्यासः अभ्यभवतीत्यत्यात् पूज्याविश्वासात्
भवत्पितुर्यंपूज्यात्एवतद्वचनविश्वासादित्यर्थः एवकारेणयुक्त्यंतरनिरासः अस्मानितिपुरुवंशोत्पन्नान् सर्वधर्म
निष्ठान् इद्वारिभिरप्युपचारेणगृहीतानित्यारि धर्मशतंव्यनक्तिसम्यक्कृतंक्षीणत् पुनःसंपृक्तःननुस्पृष्टः दोषायेधुतानि
अक्षराणियेधुवचनेपुतैर्वंचनेरितिविश्वथमुनेयं क्षिणुथहिंस्थ अपरंहीनंचतदुत्तरंचापरोत्तरंस्वदोषात्तानाहति
भावः अधरमधस्तात्प्रथमंमिदमुत्तरंऊर्ध्वंनकिं वदिष्यतीतिनज्ञायतइतिभावः अधरोहंतवमनेःनूर्ध्वेहीनेधरो
न्यवरितिविश्वः आजन्मनइतियोजनआजन्मनआरभ्यशाठ्यंधौर्त्यंशिक्षितःस्वेनान्येनवेत्यर्थः तस्यजनस्यवचनं
मप्रमाणंयेनेनेःपरातिसंधानंपरवंचनंवियेतिविधारूपत्वेनविधायथासद्वोः यत्संप्रदायात्सुदिनेमंगलपूर्वकं

अनध्यायनिवृत्तिपूर्वकं नियतात्साधिः तद्वदियमप्यधीयतेनतुशिक्ष्यतेते आप्तवाचः सत्यवचनाः किलेति संभावनायां किलशब्दस्तुयार्तायांसंभाव्यानुनयार्थेवारितिविश्वः अत्रशकुंतलावचनं सत्यंदुष्यंतवचनमसत्यमितिविशेषे प्रस्तुतेयत्सामान्यवचनंसाधर्म्येणाप्रस्तुतप्रशंसा अथवाअप्रमाणमपिनुते आप्तवाचः पिनुनातिकालेसाधर्म्येणैवाप्रस्तुतप्रशंसारूपकानुप्रासोऽयंचतुर्थाऽपजातिः शकुंतलामुद्दिश्यैतदेतेनदुष्यंतेनामांगमुपस्थितं तत्क्षणंतु गुरुव्यतिक्रमोयमुद्दिश्योथद्रवस्तुसइति सत्यवादिन्निति सोऽहं अतिसंधायवंचयित्वा राजाभोः सत्यवादिन्नित्यादिनाऽश्रद्धेयमित्यंतेनाक्षमानामनात्मालंकारोनिरुक्तः तत्क्षणं अक्षमासापरिभवः स्वल्पापिनविपक्षतइमं तरिति तरित्युपसंहारे एवाभवतः कांताएनांत्यजबाग्रहणवा अर्थांतरन्यासमाह युष्पेति सर्वंतोमुखीत्यागेतादृक्षीकारदाने इत्यारितेनलंघयथेकुर्वतीतिभावः कथमनेनकितवेनधूर्तेनविप्रलब्धास्मि यूयमपिमांत्यजथतत्कथमितिसंबंधः वत्सशार्ङ्गरवअनुगच्छतिइयंस्वसुस्मानुकरुणापरिदेविनीशकुंतलाप्रत्यादेशपरुषेणाक्रोशतिनिष्ठुरेप्रत्यादेशेनिराकरोतिक्रियामरः भर्तरिकिंवामेपुत्रिकाकरोतु पुरोभागीशब्दश्चीदोषेकरकपुरोभागीत्यमरः यदीति क्षितिपोराजायथावदतितथात्वमसिउत्कुलयाअतिक्रांतकुलमर्यादयात्वयापितुःकिंप्रयोजनमित्यर्थः तुःपूर्वतोव्यतिरेकेअथात्मनः शुचिपवित्रंव्रतनियमंवेत्सियदिनदापतिकुलेभर्तृगृहेतवह्यस्यमपिक्षमंसमीचीनं हेत्वनुप्रासोद्रुतविलंबितंवृत्तं कुमुदानीतिनापराणीत्युभयत्रैवकारात्सार्थः हिनिश्चितंवशिनांजितेंद्रियाणां वृत्तिर्वर्तनं परस्यान्यस्यपरिग्रहः आर्यांतंवस्तुकलत्रंवतस्याश्चेषः संपर्कः तस्मात्सम्यगतिशयेन पराङ्मुखीनिवर्तनशीलापरकलत्रपराङ्मुखीत्येनाधिनुतसंपर्कपराङ्मुखंतदपितन्मात्रेनापिनुसत्यमितितेनसंशब्दः पराङ्मुखविशेषणतयायोज्यः परिग्रहःपरिजनेपत्यामितिविश्वः अत्रदुष्यंतस्यशकुंतलानंगीकारेविशेषेप्रस्तुतसामान्यवचनेनाप्रस्तुतप्रशंसापूर्वार्धेधर्म्येणमालादृष्टांतालंकारः अत्रपूर्वमुपमेयंपश्चात्तत्प्रतिबिंबत्वेनोपमानंनिबध्यध्यमितिन्यायेनियमः दृष्टांतःपु

नरेनेषांसर्वेषांप्रतिबिंबनमितिलक्षणात्तु उदाहृतंवरुचकेन अखिलंपितएवबानरभरेः किंत्वस्यगंभीरतामापातलनिमग्नपीवरमनुजानातिमंथाचलः देवीयंवाचमुपासतेहिबहवः सारंतुसारस्वतंजानीतेनितरामसोयुरुकुलकृष्णोमुरारिः कविरिति अत्रज्ञानस्यधर्मेणोपमेयंकिंतुबिंबभावेनेतिरूपित्वालंकारिकः पूर्वार्धेधर्म्येणमालाप्रस्तुतप्रशंसाउत्तरार्धेतत्समर्थनरूपोर्थांतरन्यासइत्यवदन्नन्वयतोव्यभ्रस्तुतोविशेषःसामान्यंवोभयेहितिपक्षंतत्रप्रस्तुतस्यविशेषरूपत्वादेवनापितयोः कार्यकारणभावइतिनाप्यत्रतादृक्षांसारूप्यंधर्माभावात्कुमुदानीतिपंकजानीतिनपुंसकोपादानात्तेनपूर्वोक्तमेवसाधुतनुतवापिकथंबिंबंप्रतिबिंबभावइतिचेदुच्यते वाशिनःशशांकसविताराप्रतिबिंबखेनोपात्तोपरपरिग्रहस्यकुमुदपंकजेपराङ्मुखत्वंयेधर्म्येणविफलइतिसर्वंसमंजसं अंकांकेनिधेयेनेतिपरपतीतिपेकरत्यनुप्रासोएतद्दृष्टिप्रायेणैवशार्ङ्गरवस्यवचनं यदार्त्तिति अन्यस्यात्मनोदिकस्यशापस्यसंगःसक्तिःसाध्वःतस्मादव्यवस्थासुमत्यादेयाः प्रसंगादथरा व्यस्थालोकोत्तरायाराजलक्ष्याः संगादित्यादियोत्यंविस्मृतंविधत्तेयत्स्वस्तविस्मृतः आर्ज्ञादित्वादचूविस्मरणयुक्तइत्यर्थः अनेनोत्त्रासनामानाटयालंकारोदर्शितः तत्क्षणंतु उत्त्रासनंतूपहासोयोसाधुमानिति मूढइति अहोइतिपक्षांतरे पांसुलःपुंश्चलइतिविश्वः राजाभोःसत्यवादिन्नित्यादिनेतदंतेनविरोधनामकमंगमुपस्थितंउत्तरोत्तरवाक्यंतुविरोधइतिसंज्ञितइति अनुशास्तुशिक्षयतुशब्धांतमंतः पुरंभगवतिवसुधेदेहिमेविवरंदिदृक्षवेशयेत्यर्थः शापव्यवहितस्मृतिरितिकविवचनमनुबाहेनभूतंसविदतीतियतोबालाः अतएवबाहुत्क्षेपंपश्यास्यान्यथाकरितुमशक्तेः इदंनामवेतिराजापृच्छतिकिंचिदस्त्रीसंस्थानंललनाकारंतेजोरूपत्वेनस्पृशमदृश्यमानं अतएवसंस्थानशब्दप्रयोगः दहनीलाप्यिशास्त्रीकारणेवेतिपरपुरुषासंस्पृशित्वंज्ञानितं एकंकेवलंज्योतिरेनामारादुत्क्षिप्यापरस्त्रीत्यशनीतीर्थंजगामतिसंबंधः क्रियायोगसमुच्चितत्वात्समुच्चयालंकारः हेतुत्वनुप्रासोऽयंशालिनीवृत्तंनपथइत्यादिनेतदेतेनशक्तिनीमांगमुपस्थितं तत्क

क्षणंतु विरोधप्रशमोपयस्युसा शक्तिरितिकीर्तिते ति अत्रेनद्भुतरसोध्वनितः तद्दक्षणं दुर्लभाभीष्टसंप्राप्तिः रव चराणां विलोकनं एतेयत्रविभावाः स्युर्भावाः संचारिणस्त्रयी संभ्रः स्वेदोरोमांचः प्रलयोगद्गदंवचः आवेगसं भ्रमोजाड्य मितियत्राथविस्मयः स्थायीतमद्भुतं प्राहेति पर्याकुलत्वंशापावसानस्यनेकदापात् इतइतोहेवः कामपी ति काममतिशयेन प्रत्यादिशंतिराक्षतांमुनेस्तनयांपरिग्रहंपत्नीनस्मरास्त्रिषु पुनःबलवदधिकं दृश्यमानंपरीक्ष्य मानंमेममहृदयं प्रत्ययतिविश्वासमुत्पादयतीवेत्युत्प्रेक्षा अनयास्थाविन्यारतेरनुसंधानंभवितं पीडाबाः क रणस्यस्मरणस्याभावेपिपीडेतिविभावनालंकारः अनुभानालंकारोपि तत्प्रत्यायनस्यसाधत्वंहृदयंपरीक्षतुत्वा तू अनुमानंतदुक्तंयत्साध्यसाधनयोर्वचस्तितत्तद्दक्षणात् अनेनप्रसंगनामांगमुपक्षिप्तं तद्दक्षणं प्रसंगश्चै वविज्ञेयोयुरूणांकीर्तनंहियदिति अत्रमुनेस्तनयेतियुरुकीर्तनं इत्यभिज्ञानशाकुंतलीयटीकायां अर्थशोत निकारव्यायांपंचमोंकः समाप्तः ५ ॥ नागरिकोनगररक्षाधिकृतः श्यालोराजश्यालः कोढपालइतिख्याव बत् अलेअरेकुंभीलकुंभीरकचोर कुंभीरकोगंडपदस्तस्करश्चमलिम्लुचइतिनामाला अज्झक्खेइतिमागध्यांव रुचिसूत्रेण संबुत्थाथाकारादेशः कथंबकुत्रत्यथाएशेएतत् मणिबंधनोक्षीणनामधेयं मणेर्बंधनं सुवर्णेप्रत्युती करणंतत्रोत्कीर्णंव्यक्तीकृतंनामधेयंतत्रतथाला अकीलएराजकीयं अंगुलीअए अंगुलीयकं शमासादिएसमासादे तं मागधीरक्षसादेः स्यादितिभरतोक्तेः आदिग्रहणेनशकारधीवरीनानापियहणादनेषांमागध्युक्तिःतत्रर सोर्लशेतिसूत्रेणरेफस्यलः दैत्यस्यतालध्यः अनएतस्यारित्यनेनप्रथमस्येकवचनस्येकारः प्रसीदंतुभाव मिश्राः मान्योभावस्तुवक्तव्यइत्युक्तेर्भावेतिसंबोधनं अस्योनीचः सुतरांग्रामीणइतितेनमिश्रपदंगौरवार्थमुक्तं अ गेअहंवयमोहंगरहितिसूत्रेणअहमित्यस्यहगेआदेशः नईदृशकर्मकारीकिंशब्दोब्राह्मणइतिकलयित्वात्तावा रज्ञाराज्ञाप्रतियहोदत्तइतिसोपहासंमागध्यांव्यन्यत्तसांजइतिसूत्रेणजः सुणधदाणिं शृणुतेदानीं इहबोहेस्य ४५

तिधः इदाणीमादाणमितिदाणमादेशः अहंशक्रावतारोध्वंतरधासीधीवरः शक्रावतारइतितीर्थनामतत्संबंधा त् ग्रामनामाध्येतदेवपूर्वाकेशचौरीर्थशब्देनोक्तं पाटच्चरः चोरः दस्युः पाटच्चरस्तेनइतिहेमः किमस्माभिर्नातिः दृ श्यसूचकेतिरक्षिणीरेकवरस्यनामकथयतुसर्वमनुकूलेनमाएवं अंतरेमध्येप्रतिबंधयतु आवुत्तः आणवेदिआ ज्ञापयतिहिविवेदोरितिदिः भगिनीपतिरावुत्तस्त्र्यमरः कथयअहंके अहंअहमर्थेअकेकृगेप्रयुक्तेः आलोट्टालादिभि र्मत्स्यबंधनोपायः कुटुंबभरणंकरोमिजालमानायः उद्धसोबडिअसमिअइतिदेशीकोशेविरुद्धइदानीमाजीवः सहजंकिलयाहिनिंदितंनखलुतत्कर्मविवर्जनीयं धीवरस्यमत्स्यानीवेविशेषेप्रस्तुते सामान्यमुक्तमित्यप्रस्तुतप्र शंसा अनुकंपाकरूपातयामृदुरेवश्रोत्रियः दारुणंपरुषमारणंकर्मविवर्जयतियथातथामत्सहजंविवर्जनीयंन भवतीतिवेधर्मदृष्टांतः क्षुद्रबार्धतदोपमायथाश्रोत्रियस्तोदसोवेदिकंदारुणंपरुषमारणकर्मापियज्ञादौदानवि वर्जयतिकनुहिंसायाविहितत्वात् सहजंविनिंदितमितिबौद्धादिभिः एकस्मिन्दिवसेखंडशेरोहितमत्स्यःरोहि तइतिमत्स्यसंज्ञामयाकण्विदेकस्मिंतः खंडितः कर्तव्यनंकर्तनंकूत्तावितिविश्वः याबत्तस्योदराभ्यंतरेदृढंरत्नभा सुरमंगुलीयं दृष्ट्वाभक्षंतंतस्यविक्रयायदर्शयत् गृहीतोभावोमेभवे मारयतमामुंचतमा अयमस्यांगुलीयस्याग मः प्राप्तिसदृशांतः जानुकेतिद्वितीयपुरुषनामविक्रयायेतिचमुर्ध्वः षष्ठीतिषष्ठ्यानियमेनप्राप्तोतादर्थ्येतिविक ल्पेनचतुर्थ्यर्थेषष्ठीवचनंविस्मरंधिविस्मरागमेधियदित्यमरः गोधाहीगोधाशानः मत्स्यबंधोधीवरएवदनिः संशयं अंगुलीयकदर्शनमत्स्यविमर्शयितव्यंराजकुलमेवगच्छामःतहितथागच्छअन्येगच्छेत्यर्थः अन्येगंडभेदकचोरस्त्व कश्चमंगोपुरद्वारंपुरद्वारंगोपुरमित्यमरः तत्रागतोसावधानोप्रतिपालवतैरक्षतंयावदिमंअंगुलीयकंपत्यागम नंभर्तुरितिचतुर्थ्यर्थेषष्ठीनेनभर्त्रेनिवेदयततः शासनमाज्ञांप्रतीक्ष्यगृहीत्वानिःक्रामामिप्रविशत्यावुत्तः स्वामि प्रसादायजानुकचिरायनेखल्वावुत्तः तत्वबसरोपसर्पणीयाराजानः पुरुषंतिष्ठस्कुरंतिममहत्सा अस्यबहःसव

धार्थं सुमनसः कुसुमानि पिनष्टुं परिधापयितुं आमुक्तः प्रतिमुक्तश्च पिनष्टश्चापिनष्टश्च वदित्यमरः चतुर्थ्यां पञ्चमी तदर्थेजिह्यनुबर्तमानेवधाडाद्यश्चेतिसूत्रेण चतुर्थ्यर्थेकवचनस्य षष्ठ्येकवचनं तेनबहवेसेतिसिः पंचम्यस्यध्यस्येत्यसांश्रदायिकः पाठः नार्हतिभावः अकारणभारणं भावयितुं प्रापयितुं ततः प्रविशतीत्यादिगद्यदंतेनविद्युन्नामकमंगमुपक्षिप्तं तल्लक्षणंतु वधबंधादिकोयरुद्विद्वः प्रकीर्तितइतिएवअस्माकं स्वामीपत्रहरंराजशासनंप्रतीक्ष्यइतोमुखंदृश्यतेगच्छयलिर्भविष्यसिशकुनोमुखंद्रक्ष्यसिरासुचसमुच्यतामेषजालोपजीवीउपपन्नःखलुबंगुलीयस्यागमः यथाआवुत्तोभणतिएषयमसमनंप्रविश्यप्रतिनिवृत्तः अथकीदृशोसेआर्जवः एषभर्त्रीयुलीयकमृत्यसंमितः प्रसादोपादापितः मोचनमपिशब्दः समुच्चिनोति स्वधनंस्वास्थ्यंधनइत्यमरः भर्तरनुग्रहीतोस्मिएषजनआनुयहोयत्कृतादबतार्थेहासिस्कंधेप्रतिष्ठापितः परितोषंकथयसमृध्यादिदानात्तेनअंगुलीयकेनभर्तुःसंमतेनभवितव्यंनतस्मिन्महार्हेनतइतुर्बहुमतमितिनकथामितस्यदर्शनेनभनुरभिमतोजनःस्मारितःमुहूर्तंप्रकृतिगर्भीरापिपरुत्सुकनयनआत्मीनूमेवितंनामआवुत्तेनमेआदर्शितेत्यर्थः नवुभणअस्यकृतेमासिकभर्तुःमस्येनजीवंतीतिमात्स्किकाःतेषांभर्तुरस्यपुरुषस्यकृतेसंवितंधनप्राप्तिस्तेवनन्विछतिसेवनमेतदर्थमेवजातमितिभावः अतएवास्मयायापश्यतीतिभट्टारकइतिः अर्घंयुष्माकंसुमनोमूल्यंभवतुसुमनोमूल्यंपुष्पमितिविनियोक्तिः एतावदुच्यतेप्रियवयस्यकइदानींसंदृष्टःकादंबरीमदिरातत्सारिवंएकत्रपाने नास्माकंप्रथशोणितंअथवाकतूर्वैनजातमित्यर्थते तच्छौंडिकापणमेवगच्छामः प्रवेशकइति प्रवेशकलक्षणंतु सुधाकरेयत्नीचैःकेवलंपात्रैः भाविभूतार्थसूचकं अंकयोरुभयोर्मध्येसविज्ञेयःप्रवेशकइति अंकयोरुभयोर्मध्यइत्येनप्रथमांकनिषेधः क्वचिद्पुस्तकेतृतीयःप्रवेशकइतिपाठः तत्रविष्कंभकइदंतृतीयंचतुर्थयोरंकयोःपष्ठेतृतीयःप्रवेशकइत्यर्थः निवर्तितंमयापर्यायनिवर्तनीयं अप्सरस्तीर्थमाश्रित्यायावत्साधुजनस्याभिषेककालइतिपर्यायेबसरेकमङ्

त्यमरः तत्रगंगायामप्सरस्तीर्थनामतीर्थमस्तितत्रयावत्सजनःस्नानकालमेकेकस्मिन्दिवसेएकैकयाप्सरसासन्निहितयास्थातव्यमितिनियमः तस्मिंदिवसेसानुमत्यातत्कार्यंकृतमित्यर्थः सांप्रतमस्यराजर्षेरुदंतंवार्तीगोत्रमवहितैर्ज्ञातउदंतःस्यादित्यमरः प्रत्यक्षीकरिष्यामिमेनकासंबंधेनशरीरभृतामशकुंतलातथाचदुहितुर्मिलनमाशिष्यपूर्वास्मिंकिंतुखलुकृतूत्सवारंभेविघ्नरूपत्वारंभमविराजकुलंदृश्यतेअस्मिंमेविभवः सामर्थ्यंप्राणिधानेनसर्वंपरिज्ञातुंकिंनुसख्यामेमेनकायाआदरोमयासमानयितव्यः भवत्वनयोरेवउद्यानपालिकयोस्तिरस्करिणीप्रतिच्छन्नाअंतर्धानविद्यापरिच्छन्नापार्श्ववर्तिनीभूत्वाउपरिस्थेनाट्येनेतिगंगावतरणेनतल्लक्षणंतु अंभेरुत्क्षेपनिक्षेपावनुत्रोन्नतसंनतानुभजेतोविपताकोचेदेवशिरसदागंगावतरणमितिणिच्यचिरमित्यादेतंतेनसानुमत्यात्मनश्चापायाकृतत्वाद्विचलनंनामांगमुपक्षिप्तं तल्लक्षणंदशरूपके विकत्थनाविचलनमितितत्रप्रविशतीतिउद्यानपालिकयोरितिसूचितत्वात्तयोः प्रवेशकः आतामस्हरितपांडुरजीवितसत्यवसंतमासयोः दृष्टेसिचूतकोरकेनुमंगलत्वांप्रसारयामिअत्रप्रथमसंबोधनेनस्वभावोक्तिः सत्यमितिशपथेसत्यंवशपथेतथइतिविश्वः वसंतमासयोर्जीवितेतिरूपकं सत्स्वप्यन्येषुप्रसूनेषुतदंकुरेणकृतोत्सुकासिकस्मात्वमेवगम्यतेइतिरूपणं ऋचिजीवितसर्वस्वमितिपाठः तदाप्राकृतेपूर्वनिपातानियमात्सर्वंजीवितेतिअन्यत्रवसंतमाससजीवितसर्वस्वमितिपाठः जीवितरूपंसर्वस्वमित्यर्थः अत्रजीवितपदेनयावत्तावद्गीवितेतिसूत्रेणविकारस्यलोपेजीवइतिरूपं सत्स्वपीतरेषुपुष्पेषुपुष्पमेवोत्कृष्टतममितिभावः ऋतुमंगलेत्यपिरूपकं प्रथमपरिदृश्यमानत्वाद्तोमंगलसर्वत्रमंगलेषुप्रथमपरिगृह्यमाणत्वाद्तोमंगलसर्वेषुवसंतस्योत्कृष्टत्वंलक्षयेवकृतमितिऋतुश्चासोमंगलश्चेतिकार्यकारणयोरभेदोपचाराद्परभृतिकाया: कोकिलायाश्चूतांकुरप्रसादनंयुक्तमेवअत्रऋतुमितिप्राप्तेःशमादिकः पंचमगणस्यपंचमादिकलोपनेःद्वितीयैकवचनादेशेतुहेतिपाठेचिरान्मेर्थेपंचमकेकेसुखलाभयतिरूपकासाविहन्येतत्तस्मात्तुमितिपाठोन्याय्यः तंनुनुमनुधंतुह

तुमेनुए अमा अनेन सूत्रेण सप्तादेशाअभिधियंते परभृतिकेकिमेकाकिनीमंत्रयसेमधुकरिकेचूतकलिकांदृष्ट्वा उन्मत्ता परभृतिकाभवतिलोकेकिलेत्यर्थः कथमुपस्थितेमधुमासेमधुकरिकेतवेदानींकालएषमदविभ्रमगीतानांछलेन तूष्णमसीत्यर्थः सखिअविलंबस्वमौनावधूयपादस्थितामृत्वाकामदेवार्चनंकरोमियदिममापिस्वल्पंचर्चनंफलस्य अकथितेयोतत्संपद्यतेयतएकमेवनोजीवितंहिधास्थितंशरीरं अये अप्रतिबुद्धकोमलापिचूतप्रसवः एत्थअम्बअवसंतारंभेएसोइतिपाठेएषः बंधनेचलभंगः तत्रमुरभिर्भवतिसंदानेचतथाहंतेमायायांबंधनेस्मृतमितिरुद्रकोपेतहसकमितितद्रक्षणंमंगीतरत्नाकरे कयोतोमोकरोयत्रस्थिरमृत्वाग्रपार्श्वेकोकणामेयुरुसंभाषतिस्वमसिचूतंकुरदृनः कामायगृहीतधनुषेगृहीतधनुषइत्यनेनसर्वदासज्जितंधनितंपथिकजनजनयुवतित्यस्यः पंचाभ्यधिकः शराभवअत्रपंचाभ्यधिकत्वेशरस्यअसंबंधेसंबंधरूपलक्षणातिशयोक्तिः अपरीक्षेपणेतिरस्कारिणीतिरस्कारेणत्यर्थः नासूचितस्यप्रवेशोनिर्गमोपिवेत्युक्तत्रकंचुकिनः सूचनाभावादपरीक्षेपणत्रवेशः अत्रकुपितत्वेहेतुः कंचुकिलक्षणंपूर्वमुक्तं मातावरितिभिन्नंबाल्यनिषेधेअनात्मज्ञेस्वभावज्ञभिक्षेदेवःप्रकरणाद्राजादृष्ट्यंतेनकिमारंभसेकिमर्थमारंभंकरोषिस्वयाव्यधुनारंभएवकथितेसोपिकिमर्थमितिभावः इदमेवकाव्यकारणंप्रसीदत्यर्थः अगृहीतार्थेगृहीतनिषेधस्वरूपेआवांवासनिकैरेतत्कालोद्गतपुष्पेसरुधिरपिचेतनेनेत्युक्तमेवअचेतनेनरीत्यपिशब्दार्थः शासनमाज्ञाशासनंनरपदेशोक्तौशास्त्रातालेखशासिखितिहेमःप्रमाणीकृतमितिगम्यतेक्षयवस्यमाणांबस्तुस्वभाव्यादेवतथात्वात् अथवासंबंधेसंबंधरूपातिशयोक्तिश्चराजाज्ञायाअनृतेसंबंधात् नथाहीतिचूतानामितिचूतानांकलिकामंजरीतिजात्यभिप्रायेणद्वचनंकलिकाशब्दोवाधिकमुख्यार्थोभिन्नशब्दोद्वतसाधर्म्यात्मंजरींलक्षयते अविकाशितत्वंचफलहेतोयं चिरनिर्गतापिशिरांसत्वोद्भिन्नापिस्वंस्वीयमात्मीयमितियावत् अत्रवक्तृत्वंचनितंरजः परागंनचभ्रांतिनदृष्टंकरोतीत्यर्थः यथाकाचनबालाः प्रोद्वतयारतोदर्शनेनयानीतिसमासोक्तिः

पि सन्नद्धमपिइंताद्वहिर्निर्गतमपिसन्नद्धशब्दोवाधिनसुरत्यर्थः सन्नद्धः सन्नद्धः सयुद्धायबहिर्निर्गछतीतिबहिर्निर्गमनसामान्यस्थितिशोभावर्त्वधनतियकुरबकंशोणकुरंटकपुष्पमितिजातावेकवचनं तत्रशोणेकुरबकस्यमरःअंकोरकावस्थायास्थितं अत्रकोरकत्वेनजहातीतिकार्याभावेबकृत्वेतद्धिरुत्पत्तेरुक्तिः गतेपिशिशिरेवसंतसमयेघुंस्कोकिलानांरुतंशब्दितंकंठेषुस्खलितंतथास्फुरः कोकिलस्त्रीनोजातइत्यर्थः अत्रचचिरनिर्गतादेःकारणस्योक्तेः कार्यस्यपरागादेर्निषेधाभासाविशेषोक्तिः नन्वत्रविरोधवाचकापिशब्दश्रवणाद्विरोधाभासएवास्त्विति चेन्नकर्पूरइवदग्धोपिशक्तिमानुद्योजनेहरतापितुंयस्यशंभुनानहुतंबलमित्यादौसत्यपिशब्देविशेषोक्तेर्दर्शनात् उक्तंचराजानकरुचकेनकार्याभावेनेहोपपत्तेरत्वात् बलवताकारणमसतायाएवबाध्यमानत्वेननुतथाकार्याभावस्यनिअन्योन्याधानुप्राणनाद्विरोधालंकारादूरेइतिनचुदग्धस्यशक्तिमत्त्वेशक्तिमत्त्वस्यविषयंपरित्यज्यैवोत्सर्गस्यदग्धत्वेतनुहरणत्वस्यबलहरत्वेतस्यतनुहरणतामित्थंयोन्याधाधकत्वंप्रतीयतएवेतिचेन् सत्येतर्हियथाविरोधेसत्यपिभिन्नविषयैवेनासंगतेनविरोधाभासत्वंएवंकारणाभावेकारणाभावेकार्यसत्वेतत्वंचसतिदहनरूपेविषयेदग्धपरित्यागेनैवतत्स्यविषयइतिज्ञेयं अपवादविषयंपरित्यज्यैवोत्सर्गस्यप्रवृत्तेः दृश्यतेचेनद्यतिरिक्तविषयंतेवास्यडयत्तिचतापंचकुरुतेविशालेरपिभूरिशालैः कुपत्तिमपिकलत्रवद्दुर्भगमित्यादावितिसर्वंनिरवद्यं स्वभावोक्तिश्चकिंतोभीतः स्मरोपिनूणार्पकंदर्पनिष्काशितंशरंसंहरति शंकटइतिश्रेस्यं कामस्यसूनशरत्वात्वसंतपुष्पाणामसकलोत्पत्त्याहियमुत्प्रेक्षा अस्यांचपूर्वाभ्यामन्वयेहेतुत्वेनयोन्यंकाव्यलिंगं स्थिरभ्रेतिकुरबकेरितेर्घुरोपीतिश्रुतिदत्तनुप्रासः शार्दूलविक्रीडितंवृत्तं नास्मिंमदेहोमहाप्रभावोगजरिः तयोस्मीत्यायथाश्रुताहिनयायकप्रभावातिशयनरायिताचएवमुत्तरं आर्यकतिदिवमानयाव्योः मिश्रावसुनारात्रिशेषणभृंगीपादमूलंप्रविशतयोः कतिचिद्दिनानीत्यन्वयः इदंचनोप्रमदवनस्यपालनकर्मस्वामार्पितं तदागंतुकामयाश्रुतपूर्वआर्याभ्यामेवदर्शनंनः भवतुयज्ञातंतज्ज्ञातमित्यर्थः

आर्यकोनूहलनोदयत्वेनजनेनश्रोतव्यंअस्यश्रवणयोग्यमित्यर्थः तत्कथयतु अयंकिंनिमित्तंभर्तावंसंतत्संबन्धितिशेषः उत्सवप्रियाः खलुमनुष्याः गुरुणाकारणेनभवितव्यं प्रत्याहदेशोनिराकृतिः स्यात्कोलीनंलोकवादइत्यमरः श्रुतंराज्ञाऽयमुत्था बहंगुलीयकदर्शनंमेस्मृतिमथातथाचवामनः तेमेशैशेनिशातोऽयंमयेत्यंहृतिमदेवस्मृतंदेवेनतदाप्रभृतीत्यन्वयः रम्यमितिरम्यंसकुंचंदनबंदपादादिकंहेचिच्चक्षुषापिनपश्यतीत्यर्थः याबद्भस्मुत्वंचेत्युक्तेः प्रकृतिभिरमात्यैः पुरापूर्वंयथातथानसेव्यतेपूर्वंनुकार्यापेक्षितया अधुनात्ववसरापेक्षमित्यर्थः पूर्वंप्रहृत्यमधुनानयथापूर्वंनप्रत्यहंभवंविधेयंशय्यानेनशय्यायाः प्रांतेपुमधोयानिविधतेनानिपरिलुंठनानिनस्वापसेरुविद्रागतनिद्रएवेतिपूर्वंहेतुत्वेनयोज्यं क्षपाविशाः ननुनिशांविगमयतीतिविरुद्धंयथास्यात्तथाः निबाहयतिननुगच्छतियदोनः पुरुषोदेशीयोदाक्षिण्येनौत्पत्तानुशयेनदाक्षिण्यंनामचिंबोधिचैविकानांकुलव्रतमित्युक्तेः एतेनात्यावश्यकत्वंउचितामित्यवधार्येक्षणीयत्वंध्वनितं ईदृशीवाचंददातितदागोवेश्यानामसुगोत्रेनुनामन्निचेत्यमरः स्वलितः अन्यनामग्रहेऽतान्यनामग्रहः सनूचिरमतिकालंप्रीडयालज्जयाविलक्षोविस्मयान्वितआभरतिविलक्षोविस्मयान्वितइत्यमरः अहंगतादुर्व्यंतःममाप्येतादृशीअवस्थेतिमनस्येवविस्मितइत्यर्थः अत्रपश्चात्तापादिकेकारणेवक्तव्येतत्कार्यस्यरम्यदेवादेर्वर्णनंतत्पर्यायोक्तं काव्यलिंगंचपुरात्रेतिप्रत्रेतिक्षत्क्षीतिछेकवत्यनुप्रासोऽतमनंतरोक्तंप्रियंतेअस्माद्धेमनस्यादितिव्युत्पत्तिकरणेपंचम्योअस्मात्कारणात्प्रभवतःसमर्थात्अधिकादीत्यर्थः वेमनस्यादुद्वेगात्युज्यतेत्रविश्यपरात्क्षेपेणेत्यादिएतद्दंतेनसुतिनामकमंगमुपक्षिप्तंतदुक्षणंतुदशरूपकेतर्जनोद्भेजनेसुतिरिति एतद्भवान्तद्वृद्धतितथेतिप्रतीहारीलक्षणमुक्तंप्राक् अहोआश्चर्येसर्वावस्थास्विति अर्थांतरन्यासः एवमित्यादेरुत्तरवाक्यार्थस्यसमर्थकः सर्वासुदशास्वेषाशोभाऽपस्थितातासुनाद्भुत्वेणरमणीयत्वमित्यर्थः उत्सुकः उत्कंठितः विरसपीत्यर्थः एतदवस्थायाअन्यत्रप्रियदर्शनेसुमपिशब्दोक्तंअतएवार्थांतरन्यासेविशेषपदंनथाहीत्युभयपरामर्शः मएवपश्ये

DR. BHAU DAJI MEMORIAL

वाचेनपूर्वांशस्योर्थंस्यनोत्तरांशस्यतिज्ञेवंप्रत्यादिदेशेतिप्रत्यादेशोनिराकृतिः विशेषमंडनस्यप्रक्षेप्यस्यांगुलीयकस्य मुद्रादेर्विधिर्धारणविधिर्येनसः अनेनअंगान्यभूषितान्येवप्रक्षेप्यापार्थेविभूषणैः येनभूषितवद्भूतिनद्रूपमिहकथंतइतिरूपंध्वनितं धामस्यप्रकोष्ठस्यमणिबंधोर्ध्वभागस्यार्पितंदत्तं प्रकोष्ठेविस्मृतकरेतूपकक्षांतरेपिकूर्परेचापीतिविश्वः कांचनमेवेत्यादिनासंस्पृष्टत्वेनातिशीतलत्वंध्वनितं वलयमित्येकवचनंद्वितीयस्यवेदुमात्मर्थात् बिभ्रत् अभ्यस्तत्वात्पुनःग्रामग्रहणेनविरुद्धार्थमवश्यंधारणमुक्तं अतएवैकमुख्यंसर्वेषामित्यनूएकमुख्यान्यकेवलाइत्यमरः अतएवधामप्रकोष्ठस्यार्पितंदत्तमितिभूतत्वंचतत्रार्पणेनविशेषोध्वनितः श्वासेनविरहित्वादुष्णेनअपरक्तः पाटलोनतुरूक्षः अधरोमस्यसःतारशब्देपशोभायुक्तत्वंध्वनितं चिंतायाशून्यंकृतलागतयाजागरणंतेनप्रकर्षेणतांतस्यानेनयनयस्यसः जागरणेनरक्तांतत्वंतेनचशोभातिशयोगित्वंचध्वनितं एषुत्वभावोक्तिः परिकरालंकारश्चआत्मनश्चेतोगुणाहीत्तिलक्षणात् क्षीणोपिक्षीणत्वेनालक्ष्यतेकइवसंस्कारार्थं संपृक्तोमहामणिरिवमहाशब्देनजात्यत्वं सर्वगुणविशिष्टत्वंमहत्त्वंचध्वनितं यथाशाणोल्लिखितोमहामणिः स्वतेज साक्षीणोनदृश्यतेतद्वदित्युपमानेनमहामण्युपमानेनास्यक्षीणत्वेनापिअंतःसारत्वं सर्वदादृश्यत्वेमानत्वेव्यक्तिनूनताध्वनिता प्रत्रेतिछेकितानुप्रासः अथचिंतेतिसंकल्पः जागरेतिनिद्राछेदः क्षीणइतिनुतात्प्रत्यादिदेतिविषयनिरूक्तिरितिकामावस्थाअपिसूचिताः रतमनंतरोक्तं अथचानेनाधिकाक्षिकगुणेषुमाधुर्येनामायुणउपक्षिप्तः तदुक्षणंतुतन्माधुर्यंयत्रबलवत्स्यात्तदेः स्पृहणीयतासर्वावस्थायुसर्वत्रेति अन्येआचार्याः प्रथासविप्रलंभेअन्येषामदशाआहुः अंगेष्वसोढबंधेबंधोदुताकशताकशतारुचिः अरुचिर्यत्रुबैराग्यमितियुक्तेः दाक्षिण्येत्यादिनाः धृतिः सर्वत्रागतिनाधृतिरितियुक्तेः स्थानेयुक्तंखलुप्रत्यादेशेननिराकरणेनविमानितापिअन्यरूपेशकुंतलाकाम्यतीतिनतुस्थानेइत्यन्वयः ध्यानालंबमित्यनेनानालंबनोनोक्तः अनालंबनतायापिशून्यता

मनसस्मृतेत्युक्तेः प्रथममिति मारंगोहरिणस्तस्यैक्षणेइवेक्षणेयस्यासया अनेनतद्दर्शनमात्रेणप्रतिबोधउचित इतिभन्यते तत्रापिचिरव्यात्यैतद्दृश्यशाकुंतलयाप्रतिबोध्यमानमपिस्वतएवप्रतिबोधउचितः सनालिंगनादिनापिप्रतिबोध्यमानंसुप्तंमोहमुपागतं अतएवहृतहृदयंदुष्टहृदयंसंप्रति अधुनाअनुशयदुःखायपश्चात्तापदुःखायविबुध्यंअत्रपूर्वार्धेविशेषोक्तिः अत्रप्रतिबोधाभावस्यहिरुक्तेनसुप्तपदेनोक्तः उत्तरार्द्धविभावनाउपमानुप्रासोच नन्वीदृशानीतिरोक्तानुवादः तपस्विन्या अनुकंपार्होबाभाग्यंधानिभाग्यानि तपस्वीनानुकंपार्हत्वमरः लंघितएवक्षयोपिशकुंतलायाव्याधिनाशकुंतलायाः सकाशाद्योव्याधिस्तेन अथवारूपकं शकुंतलेवव्याधिरुद्गदायित्वात् नजानेकथंविकिरितव्योभविष्यतीति प्रत्यवेक्षितइतिराज्ञोनिःशंकसंचारार्थंप्रत्यवेक्षणमितिनीतिः विशेषंप्रमदवनंनृपस्तुयस्मिन्शकुंतलेसहरमतेपुरोपकंठमितिहभायुधः चिरकालेनप्रबोधनात्जागरणात्यदृष्टआत्मापथतीतिधातायनेतिकंचुकिनामनियोगमधिकारं कृतंभवतानिर्मलंकांप्रतंशीलितंपरमणीयंनाट्यत्वंविशिरंनाट्यातपः अस्मिन्प्रमदवनोद्देशेआत्मानंरमयिष्यामिरंभोपनिपातिनः चिद्वेष्यनर्थाबद्धुलीभवंतीत्युक्तेः मुनीतिमुनिसुतायांशकुंतलायांराज्ञोमुनिसुतात्वेनप्रत्यभिज्ञानान्नथोक्तिः यःप्रणयः प्रेमनमस्मृतिः तस्यारोधिनातमसामोहेनइदंममममनः मुक्तंग्रहीष्यतामनसिजेनकंदर्पेणधनुषिचूतशरोनिवेशितश्च ममतद्वियोगः वसंतकाश्चप्रादुरभूत्इत्यर्थः चावेककालद्योतयः समुच्चयालंकारः भोजेनतु अदृष्टादिस्मारणेस्मरणालंकारइत्युक्तानदंलंकारइदमुदाहरणं अनुप्रासश्चद्रुतविलंबितंहंसविलसितादनेनदंडकाख्येनकंदर्पव्याधिनाशयामिकंदर्पकूपोव्याधिर्यस्मादितिकंदर्पव्याधिशब्देनचूतांकुरइतिहेयंनन्वासन्नापरिचारिकानुरिकाभवतासंदिशपरिचारिकालक्षणमुक्तंमानुयुक्तार्यैः संबाहनेचगंधेचतथाचैवप्रसाधनेतथाभरणसंयोगमात्यसंग्रथनेपुचविशेषानामतः सानुनृपतेः परिचारिकेति माधवीमंडपेइमांवेलामतिवाहयिष्यंतत्रमेचित्रफलकगतांसहसखिभिर्लिखितांतत्रभवत्याः शकुंतलायाः प्रतिरू

तिमानयेति इदंहृदयविनोदनस्थानमितिभ्रः तत्तस्मात्तमेवमार्गंमाधवीलतामंडपमार्गमादेशयइतइतोभवान् एषमणिशिलापट्टकसनाथोमाधवीलतामंडपः उपहारः पुष्पोपहारः तेनरमणीयतातयानिःसंशयंत्वागतेनेवभोस्मान्प्रतीयतितत्रविश्रमनिधीहनुभवान् लतासंश्रितांइत्यामितवत्सख्याः प्रतिरूपंततस्यास्याभर्तुर्बहुमुखमनेकप्रकारंअनुरागंनिवेदयिष्यामिइदानींशकुंतलायाः सर्वंप्रथमरत्नांतंस्मरामीतिसंबंधः प्रस्तावदेशवेलावानिरूकरणसमयेनविस्मरामिकिंनुसर्वंकथयित्वावसानेपुनः परिहासविकत्थनएषः नभूतार्थः सत्यार्थइतिरत्नेक्षारत्नेभूतमित्यमरः आरब्धांतमवापिमृषिंडबुधिनानधैर्यगृहीतं अथवाभवितव्यतावलवलवती एवमेवैतत्भोः किमेतत् अनौचित्यमित्यर्थः अनुपपन्नंखलीदृशंखयिसर्वदाधीरेराश्रितस्वबंदुर्व्यंतेकदापिसत्पुरुषाः शोकवक्रव्यानभवंतिशोकेजातेः त्रेनवक्रव्यानभवंतीत्यर्थः अप्रस्तुतप्रशंसा तत्रदृष्टांतमाहननुप्रवातेष्वतिशयंवातेपिनिःकंपागिरयः विकृतायाविह्वलायाः बलवदधिकं अवुगंतुंव्यवसिताप्रयत्नंकुर्वाणामुहुरनंतरमुच्चैःस्निग्धेतियुरोः पितुः शिष्यस्तस्मिंगुरुसमेकण्वसमेवदतिसति पुनरनंतरं बाष्पस्याश्रुणःप्रसरआधिक्यंतेनकलुषामाविलांदृष्टिं क्रूरकर्मनिंदन्निदंवक्ष्यमाणंवाक्यंशरदानायययातद्वेहनतभित्तिमंदरमित्यादोमणिर्घृणहृदयेपरोपकारानिरतेनादृशनिरुपाधिरंचके वीक्षधर्मकंचुकइत्यर्थांतरसंक्रमितवाच्यं अर्पितवतीवस्तुनांदहति अत्रदेर्दीहकत्वासंभवान् मुख्यार्थबाधेकार्यकारणसंबंधात्तापंलक्षणंस्वदतिशयंव्यंजयतीतिदहतिपदमर्थंतिरस्कृतवाच्यं किमिवसविषंशस्यमिवविषाक्तः शल्यं शल्केशरेचशकविकायांचनोमरइतिविश्वः उपमानुप्रासोनादशरदेस्मादशेषंणान् समंच गुरुशिष्येगुरुसमइत्यत्रकथितपदत्वंनशंकनीयं तात्पर्यभेदेनलाटानुप्रासार्थमवतथाप्रयुक्तत्वात् उत्तरत्रपदेचनस्याकारित्वभयकारणत्वद्योतनादितात्पर्यमवगंतव्यं शिवत्वरिणीयत्नं अस्महे आश्चर्येईदृशीस्वकार्यपरतेत्यर्थांतरन्यासः अस्यसंतापेनाहंरमामिममसंतोपइत्यर्थः संतापेसंतापइतिविषमएवद्वयर्थमर्पकः पूर्वोक्तोर्थांतरन्यासः यथायथास्यतपस्यथातथाशकुंतलानयनोपायंप्रतियत्नवानूभविष्यतीत्याशयः आस्तेमेनकः केनापितत्रभवतीआकाशचारिणीनीतेति

पतिदेवतां पतिव्रतांपरामङ्गुष्ठस्थङ्गुलन्मस्तिष्कजन्मस्थानं प्रतिष्ठास्थानमात्रकरुनिधिश्च संमोहः खलुविस्मरणीयं अस्व भावस्थान्नप्रतिबोधः स्वाभाव्यात्तस्येत्यर्थः यद्येवमासिरखलु समागमः कालेनजन्मचर्याः पूर्व्याया नरवलुमालापितरो भर्तृवियोगदुःखितांद्वयुंशरायनः शकुंतः नखवत्तिसंबंधः स्वप्नदृति तत्खकुंतस्यालक्षणं वस्तु अस्तत्तिरूपे पुनर्निवर्तना भावाय अनेनोल्लंघातिशयोव्यज्यते अतीतंगतं तत्र स्वप्नादिभिश्चनुर्भिर्वितर्कैरस्यं तासंभवनीयदर्शनीयत्वंव्यज्यते तवहृद मध्यर्थमदृष्टंवैभवात्करोतिसुप्तिजनदर्शनातिधिमित्युक्तेः स्वप्नेसंभाव्यतएतदितिस्वप्नोत्तिपूर्ववितर्कः प्रत्यक्षवत्जाग्र दवस्थायांनानुभूयेतेत्यत आह मायामंवर्तत्राभ्यामतः प्रकरनंमायातस्याः कपटघटित्वात् विषयसत्यद्विषयसद्भावं यातिभावः स्यादेवंयदिभ्रवहारकत्वेनस्यादत आह तावत्फलंअतएवक्लिष्टंपुण्यंइतियावान्व्यवहारः संभाषणादिर्मानः तावद्देयफलंयस्य तत्क्लिष्टमत्यल्पंतादृशः कश्चिदत्युत्कृष्टोधर्मः पूर्वजननेत्यत्रएवान्वितः यस्यतादृगल्पंफलमित्यर्थः ससंदेहालंकारःअ तःपरमेतत्त्वयोच्यमानमथवा आशंस्यमानमनोरथानामेत्यत्रोक्तेः लीकामनोरथाइत्यर्थः तेनतद्प्रवाहइतिभिन्नरूपकं यथावर्षासमयेगंगादेसदाओघपेनपीड्यमाना अहमिकायाएतवंति एकःपततिदुष्पर्यन्तसदुपरीतरः एवंमनोरथा नामेकेविलीयंते येउत्तरपंक्तेतेपिविलीयंतेननारिनरेउत्तरंतइत्यर्थः प्रातस्वननतोभृगुरितिकोशात् पुनरूक्तदाभासः नुमानुमेतनमतेतिढेकत्यनुप्रासो द्वादस्पृशजातिरिंद्रवज्रोपेंद्रवज्रयोः मैवंमनसंगुलीयकमेवनिदर्शनमुदाहरणं अव श्यंभावीअचिंतनीयः समागमोभवतीतिविदूषकजडत्वमित्यादिनाएतदंतेनारोचनमानोगमुपस्थितं तल्लक्षणंदशरूप केसिद्धमंत्रणतोभाविदर्शकास्यात्प्रत्यक्षवचनेति नेसुलभमसुलभंतच्चमनस्थानंचतत्स्मात् भंशस्यास्खलितःशकुंतलांयुषि प्रसीत्यर्थः अतएवशोचनीयं तवेति अंगुलीयनूनंनिश्चितंतवसुचरितंपुण्यं ममेवप्रतनत्वंविभाव्यतेनायते अतीदृ यस्यधर्मस्यप्रतनुत्वंकथंतानुशंस्यतइत्यतआह फलेनेतिअत्यल्पफलेनहेतुनेत्यर्थः ममेवेतिसहोपमातेनममापि

पुण्यमल्पंतथापीत्यर्थः तस्यस्यात्पुण्यलेहेतुः पूर्ववदर्शितः अस्यात्पुण्यलेहेतुमाह अरुणेति यस्मात्तस्याविजितविभु वनसुदर्थामधिदिव्यौजनमनुरक्तायाः पुरपरिस्फुरंत्याइवांगुलीयुपुरुषांगुलीयस्यस्थूलत्वात्करादविरुद्धनिधिकायांतत्रावेशि लंबदन्यांगुलौतत्रापितथाविधमितरांगुल्यामितिबहुवचनाभिप्रायाः प्रमातिदायेतवासर्वांगंस्पृष्टंवेससर्वांगुलीषुनि क्षेपः यद्वाविरहातिकृशतयासुकुमारीकतासुपंचस्वंगुलीषुदिव्यासाद्वहुवचनोपपत्तिः तथाचाभियुक्ताः तस्याः किंचिदुप गतदभ्रत्वानंस्वद्वियोगायेनाकस्माद्वलयपदवींमंगुलीयंप्रयातीति लब्धपदंमहतामाद्योदयेनयथाकथंचित्प्राप्तस्थि त्युपिसत्च्युतमसि कीदृशंगुलीषु अरुणनखाः प्रशस्ताः नखेतिनलस्यायुपलक्षणं ताश्चतासनोहरश्चनातिरक्तास्तनचरुशाअपिअवक्राः सरसाः रक्तनखरक्तलाअपिकोमलाः सितद्विद्वादशाः भंगुरादीप्तिमन्नखाः तारंगुल्योयस्याः साभरेद्राजधर्मुभेति अनुमानकाव्यलिंगानुप्रासाः ननुमनेवेतिवत् कमलमिवमुखंमनोज्ञमेतदित्यादावपिसहोपमा किंस्यादितिचेदुच्यते प्रकृतसुपमेयमप्रकृतसुपमानमितिसाधारणीस्थितिः यत्रोभयमपिप्रकृतमिवशब्दश्चअत्र योगश्चनत्रसहोपमेतिरहस्यं यथा आदायशोणमणिभंगुराक्षामित्यादौउभयस्यापिप्रकृतत्वेन विधेयत्वात् अन्यत्व नु अतिशयायकत्वेनाप्रकृतस्योपमानत्वाच्चात्र दृश्यंचसाधारणधर्मस्यवाच्यत्वं एवंसंभवतीत्यपिहेवं पुष्पितायाः वृत्तं यत्रान्यहृल्लगतंभवेत् सत्यंशोचनीयंभवेत् दृश्यंनाममुद्राकेनाहृतेन केनोपकरणेनउद्गानः कथ्यते धीरैःस्वस्ति तेसमुपकरमइतिधरणिः तत्रभवत्याः शकुंतलायाः हस्ताभ्यांशोभनेकर्मणि प्रापितात्सखातस्यैकिमर्थंदंतेतिवचने अ नौचित्यप्रसंगादेनेदृयुक्तिः ममापिकोनुहस्तेनाकारितएषः आकारितइवेतिगम्योत्प्रेक्षामाह्यत्तद्भूषणेकोनुहस्तासी त्तदेवानेनपृष्टमितिभावः कियद्भिरेणकियताविलंबेनप्रतिपत्तिर्वार्तामितियावान् प्रतिपत्तिः प्रकरोत्यादितिधरणिः एकैकमिति अत्रमुद्रिकायादिवसेरिवसेमदीयैमेकैकंनामाक्षरंगणयतावद्दिनंसमाप्तिरित्यर्थः त्रिचतुरेरितिभावः हेप्रियेममाधरोधगृहमंतःपुरंतत्रप्रवेशः तंनेताप्रापयितानजनस्यसमीपमुपेष्यतीतिममापिप्रत्यक्षतिहेतेसंबंधः उ

कस्त्यनुप्रासोकाव्यलिंगंचवसंततिलकंवृत्तं मयाविस्मृतताद शस्नेहदुर्जनधुरंधरेणेत्यादिव्यञ्जने दारुणात्सनेतिनादृश
व्यंग्यावकाशदानाय रमाणीयः स्वस्वधर्मविधिनादेवेनशापफलक्षणेनचप्रियंनादितः कथंधीरकल्पितस्यकेवर्तसंदितस्य
रोहितमत्स्यस्योदराभ्यंतरेआसीत् शचीतीर्थमितिगंगायाशकावतारपरपर्यायस्तीर्थविशेषउच्यत युक्तंन अतएवांयु
ष्मदीयकादशेतादेवतपास्त्रिन्याअनुकंपायाहायाः शकुंतलायाः अधमेभीरोदस्यराजयः पाणयेसंदेह आसीत् अथवेद
शेनुरागेअभिज्ञानमपेक्षते कथमिवेनत् शापाज्ञाभादस्याईदृशयुक्तिः उपालप्ये अस्योपालंभंकरिष्ये अनेनोन्मा
दः गृहीतेनेन पथाउन्मत्तानांकथमिति त्रिवितिप्रश्नेबंधुराः सुंदराः कोमलाः अंगुलयोयत्रतांबंधूरबंधुरैरग्रेइतिश
वः एतद्विशेषप्रयोजनमेतन् पूर्वतरपत्रेमिरूपितांतरक्लोपलब्धिमतिमदुलंमयावारंवारंत्वहृदयंन्यस्तंएनातिप्रीत्या
तवधारणंकृतंपुरएवपरिस्फुरंतंकरंविहायत्वत्तोअनेनबुद्धिपूर्वकंस्यागउक्तोनतोहान्यभेदः कथंमभमिनिमन्नम
सिखेखलंकर्णतेननवदृश्यमेवप्रयोजनंतत्करस्थमपिदृश्यमेवस्थितंसयदंशस्तिनिरोमन्थमदृश्यत्वंगतमितिकथं
एवंतत्करस्यागमूलापिअदृश्यत्वगनमित्युपालंभदूर्य अत्रचेतनव्यवहारारोपात्समासोक्तिः साचयुरुत्साहभावि
कोजलपातस्तत्कर्तृलेनोच्यतइतिस्वाभाविकस्वाभाविकरूपिमयोरभेदाध्यवसायादातिशयोक्तिगर्भा अथावेतिवितर्के
पालंकारः नामेतिप्रसिद्धौ अचेतनंकर्तृगुणं सोदर्यादिकंप्रेमादिकंनचल ---रित्यर्थांतरन्यासः स्वभावचेतनत्वादिदं छ
तंमयातुस्वचेतनेनापिअत्यनुचितकारिणात्वांप्रतिकिंवक्तव्यंमयेवेसेवशश्यर्थः कस्मादकारणमित्यर्थः स्त्रीमात्रेन
भवत्यपिनुप्रियाअवधीरिताततिरस्कृतानतुत्यक्तात्मकायाः पुनरुपादानेमहापुरुषस्यानौचित्यप्रसंगात् अवधीर
णाकारणाभावेतदुत्तरंविभावनाश्रुत्यनुप्रासयोः संकरः वंशस्थंवृत्तं कथंवुभुक्षितयावादितयोस्मि अस्मान्नुन्म
त्ते अनएवविषयांतरसंचाराभावान्मम्मटोजनार्थंगंनुमशक्यमितिभावः अथचाहंयथा बुभुक्षाभाषितव्यः यथा
यथायमपितयाभाषितव्यमध्यर्थः प्रकरणबला हुबुभुक्षितस्त्रिलिंगनिर्देशाश्च कस्मादवधीरितप्रियेत्यवप्रियात्मरणा

संकल्पोपनीतांप्रत्याह अकारणेति अकारणं आरणरहितेनयः परित्यागस्तेनानुशयः पश्चात्तापः तेननत्ररत्यंय
स्यसः अत्रपरित्यागश्चेत्कथं परित्याग इतिविरोधोनाशंकनीयः अत्रकारणशब्देनात्रासद्भूतापिकापराधगृहीतंतदे
वत्यागकारणंदृश्यंचपरमिति अनेनचित्रफलकहस्तायाश्चतुरिकायाःसूचनं सूचितायाएवापदीक्षेपेणप्रवेशो
तिचरासूचनायअपदीनवतिकाअपदीकांडप्रतीकाप्रतिसीरजवनिकातिरस्करणीतिहलायुधः इयंचित्रग
तामहादेवीस्त्रीनेनयज्ञासापुनर्दर्शनंयाचितंतदनयाभंग्याकविनासंपादितं अतएवस्वाश्चित्रफलकंदर्शयतीतिउक्तिः
साधुयस्येतिलिंगेनाभ्यंबंधुरंसुंदरंस्वदवस्थानमात्मतिलशादर्शनीयोहृद्यः भावस्यानुप्रवेशोभंगतरीकरणं
सुंदराकारतयाभावविभोरभ्यतइत्यर्थः स्खलनीवरश्लिष्टोल्लतप्रदेशेषु अनेनमुराकृतित्वमेवोक्तंयथा
प्रत्यक्षदृशामात्मतोनिम्नोन्नतेषुदृष्टिस्खलति तथाचित्रेपीतिमहदाश्चर्यं कौशलमितिभावः किंबहुनासत्यानु
प्रवेशंकृत्वाताल्पार्थंकोनूहलमेज्ञनयति एतदेवानुसंधायाहसानुमती अहोइति अहोआश्चर्ये एषाजर्जरे नि
पुणताअहंजानेसखीशकुंतलाभयतोमेवर्तत इतिजानेइतिसंबंधः यदितिचित्रंयत्सापुनस्यानंतरंदृश्यधारि
यतेयत्पार्थितधारितस्यालावण्यंकिंचिदनिर्वचनीयंवारेखायाचित्रार्थेतूलिकाविहितया अथवशोभयान्वितमितिवि
शेषाभासः लावण्यलक्षणमुक्तंभाकूरेखालक्षणंसंगीतरत्नाकरे शिरोनेत्रकरादीनामंगानांमेलनेसति कायस्थि
तिर्यतोनेत्रहरारेखाप्रकीर्तितेति सरश्मेमनूपश्चात्तापिनयुरोरधिकस्यप्राप्तस्यैवधिक्कंत्वंस्नेहस्यानवस्थेपस्यपि
देहिस्यस्वाभाविकेत्यर्थः इदानीमित्यस्यभवंत्योदृश्यंतेसर्वेश्वदुर्जनीयाः कतमातासांमध्येतवभवतीशकुंतलाअनभिज्ञः
स्वस्वीदृशस्यमोहरहस्यमुग्धदृशिरयंजनः तर्कयामियेषाशिथिलिनकेशबंधनोबांतकुसुमेनकेशांतेनउद्भिन्नस्वेदबिंदुनावदनेना
विशेषतोअधिकमपसृताभ्यांबाहुभ्यांभुजाभ्यांअवसेकस्मिन्धनरुणपरुषस्यनूतशरदस्यशेषेईषत्परिश्रांतेवअपूर्वनूतनी
यांतत्रयंहेतुत्वेनयोज्यं आलिखितासाशकुंतलाइतरेसोल्लेखोभावेनसात्विकभावेनकृतंविकारविशेषंमध्यमपदलोपीसमा

स: तावच्चिन्हमिति पादेसुबोधमेव सिन्नेति सिन्नाया: अंगुलय: सात्विकभावानासांनिवेश: स्थिरीरेखाग्रांतेपुनर्न्यैकरचितपरस्सं प्रयोगान्मालिनीदृश्यते मलिनत्वंस्वेदादेवचिरपरोत्पर्षणात् कपोलपतितंलिखितात्कृतिकपोलप्राप्तमश्रुममसात्विकभावेनोत्प न्नंचेरंवर्तिकाचिरपरेलेपक्षिप्तेरोद: तस्योष्णसउष्णतौनेनस्मात् पटलेपेपक्षिप्तेदेतूलिकायांचवर्तिकेत्यजय: अनुमानानुत्रासौ अने नहेतुलक्षणंभूषणंउपक्षिप्तंनरुक्षणंनुसहेतुरितिनिर्दिष्टोयत्साध्यार्थप्रसाधकमिति वर्तिकांतूलिकां आर्यमाद्यंतिविदूषकसं ज्ञा अवलंबस्वचिरफलकंयावदागच्छामिसाहितिपूर्वमन्वहितसमयेननुकालांतरे अन्यायोपगतामितिप्रकृतिप्रत्ययार्थेनार्थ पोनरुक्त्यंस्यात् केवलंनारीमात्रंनापितुप्रियासाक्षात्प्रत्यक्षेण मासात्प्रत्यक्षंतुत्यत्योरित्यमर: उपसमीपेगतांप्राप्तांनत्वाभासमा त्रेण नखश्रुतागमश्च अथचप्रत्यक्षेणप्रियामितिज्ञाता अपहायावगण्यननुत्कृत्यकस्यपुनरुपादानेमहापुरुषस्यामोचित्य प्रसंगात् पुनरनंतरंचिरार्पितांलिखितामिमांपुरतोदृश्यमानांबहुमन्यमान: आदरेणावलोकमान: पथिमार्गेनिकामजलांसंपू र्णेदिक्स्त्रोतोवहानदीं अथचयत्तोनिकामजलां अत:स्रोतोवहाश्रवाहरूपामितिचयोज्यं अनीत्याद्यंकस्य मृगतृष्णिकायांमरुमरीचि कायांप्रणयबाधूप्रीतियुक्तोजात: हेतुनिदर्शनात् श्रुतिरत्यनुप्रास: मुखमपेतिमन्यमानइतिछेकानुप्रासोपिअपहाय बहुमन्य मानइत्यनयोर्निहेतुकत्वंनाशंकनीयं शापस्यतन्मोक्षणविरहस्यप्रकरणलभ्यत्वात् वसंततिलकावृत्तं एषोवन्नवालनदीमालिक्य मृगतृष्णिकांसंक्रांत: अयमेतस्या: कथंनिवर्तनीयोभविष्यतीत्याशय: पूर्वमुन्मत्तानांपश्चात्तानेनगृहीतइत्युक्ते: भोअपरंकिमत्र लिखितव्यंयोय: प्रदेश: सख्या: संबंधीमेअतिरूप: सुंदरस्तंतुमालिखतुकामोभवेत् कार्येति अनेनपरोनाश्रमस्थंपूर्वानुभूतंतदानीं ननुभूतिपनंविभावगणंस्मरतितेनस्मृता: संभ्रमत्रासहेतुकंविरहमेवपोषयंति सैकतेलीनहंससमिथुनंयस्या: सा अनेनोद्दीपकं स्वातिशयोद्यत्यते मालिनीनान्नास्त्रोतोवहानदीकार्यास्त्रोतोवहत्यनेनजलबाहित्वंतेनस्वभावापरित्यागस्तेनरमणीयत्वंतेनचो द्दीपकत्वंव्यज्यते मालिनी मणितइत्यपिपाठोयोगेद्वितीया गौरीगुरोर्हिमवत: अनेनकन्यापितृत्वेनतद्दु खानुभावत्वपरेशो अवि घ्नितमेकेतत्वं योत्स्यते निषण्णहरिणाइत्यनेनानंतं विधिरूपंतेनचसुरतक्षमत्वं ध्वन्यते पावनाइत्यनेनशरीरेनरम्यत्वेनपर्यवसा

नं पादा: प्रत्यंतपर्वता: कार्याइत्यनुपज्यते शास्त्रास्त्रालंबितानिवल्कलानिरक्तत्वचोयस्य अनेनाश्रमपदानतिदूरत्वेनतस्या: शा लिनीत्वंध्वनंतस्यतरोर्ध: कृष्णमृगस्य कृष्णसारस्यशृंगेबामनयनामितिस्त्रीस्वभावादुकंडयमानांमृगींनिर्मातुमिच्छामि अत्रकंडूयनंशृंगारानुभावमूचकंपर्षणमार्गं अनेनाप्युद्दीपकत्वंध्वनितं पूर्वंकाचेत्युक्तानिर्मातुमिच्छामीत्युक्तिरूत्पर्षणस्यत्वे स्वनोयोगात् तेनेतदपिदूषणमिवस्तुत: कर्तव्यमितिभाव: स्वभावोक्ति: लीनलीनीतिगौरीगुरोरितिमृगमृगीमितिमनसानानि तिछेकत्वंव्यज्यतेनुप्रास: गौरीगुरोरितिप्रसंगोपादानादुदात्तालंकारश्च शार्दूलविक्रीडितंवृत्तं यथाहं पश्यामिपूरितव्यमनेनत्वंब कूर्चानांतापसानांकदंबकै: समूहै: प्रसाधनमलंकरणं अभिप्रेतमभिमतं किमिवचनवासस्येत्यनेनपुष्पादिकंसौकुमार्यस्यचे त्यनेन कुसुमानामप्रियत्वेकोमलतरंतदेकाहूविधारणंवचिनयस्यचेत्यनेनशोभयतादित्यावर्तनंव्यज्यतेयत्सहशंभविष्यतिरूपमिति अत्रकर्णशब्देनस्वस्यतेनभूषणत्वंबोधयतानेकत्वात् कर्णशिरोरोगतालदेशोलक्ष्यतेनेनपरस्परोपकारणात् अन्योन्यालं कारोव्यंग्य: तवार्पितमारोपितं बंधनंस्थितंयस्यतत् गंडमर्यादीकृत्यविलंबित: कमरायस्यतत् एकंनकेवलंकर्णेनभूषयति अ पितुगंडमपितुबाध ---शिरीषकर्णेनमध्यमेतत्वत्स्थेयसमावेशयोग्यत्वात् एतेननत्वत्तनयोरनिष्टीवरतयापरस्यशरीरंत्वं तेनालिंगनयोग्यत्वंतेनचतदप्रात्यत्वस्थाधन्यत्वादिव्यज्यते रचितंनचेतिसंबंध: अत्रप्यन्योन्यशोभाहेतुत्वेनान्योन्यालंकारो व्यंग्य: क्रिययो: समुच्चितत्वात्समुच्चयालंकार: एकाधिकरणत्वेनापितयोरुक्तत्वात् उपमानश्रुतिरत्यनुप्रासयो: संकर: शिरासरे निरश्वरीतीत्रतरेइतिछेकानुप्रासोपिश्लेषानुप्रासयमकचित्रेषुपुंसशयोर्नभिरित्यायुक्ते: वंशस्थंवृत्तंकिंतुतत्रवतीरकुव लयस्यपल्लवं पत्रंतद्वोछिनायद्वारकोकुवलयपल्लवोतद्वोछिनायहस्तेनमुखमपनार्थचकितचकितेवस्थिताकिन्निति संबंध: एषशस्या: पुत्र: कुसुमनसपादपानांपुष्पमपचोर: अनेनैवापराधनदंड्य: अपराधांतरंचसुतरांदंड्यमीयइतिव्यज्यते यस्या: कस्याश्चिन्नापितुअत्रभवत्या: पूज्यायावदनमखिलंयतिमधुकरइतिसाभिज्ञायंरागस्तुतदेशएवनिष्ठामीतियु ध्यानलिंगयायुक्ति: विदूषकस्तुचिन्तागतस्यवारयितुशक्यत्वादिसोढुंस्वभावोक्तिमाह भवानेवदीनानांशरणिता अस्य

वारणेप्रभविष्यति राजानुतारकूस्वबुध्येवप्रत्युत्तरयतियुत्पन्नइति कुसुमयहणंलुतायासङ्गवसूचनार्थंकुसुमयुक्तलता कुसुमलतेतिमध्यमपदलोपीसमासः तस्याअपिप्रियोतिथिर्नतुयः कश्चित् अतिथिस्तस्यसंबोधनं यत्रतुसातादृशीलतातत्र परिपतनमुचितं अनुमतिनाश्रतिथिलं —— निष्प्रियातिथिलं परिपतनरूपएवसेदः तमनुभवसिनतुमधुलवलाभोपीतिभाव: चित्रलिखितायांनतपुष्पेभ्रमर्यपिलिखितातामुद्देश्येप्रेत्युक्तिः कुसुमनिषण्णेत्यनेनतथायत्नमाधेयस्थानमितिभावः अनुरक्तेत्यनेनतवतथोचितंगमनमितिध्वन्यतेतृप्तिताअभिलाषत्यपिमधुकरीस्वाभाव्यात्सतीतिविशेषणानपतिव्रतात्वमधुकरी भवंतंप्रतिपालयतीतिप्रेमातिशयः खयाविनामधुनापिबंतिअत्रचिन्त्यस्यायाः स्वाभाविकस्यपानाभावस्यत्वयाविनेतिकृतिमस्यधात्वर्थाश्रयसायादतिशयोक्तिः अथवामाधवीलतायांतादृशींमधुकरींदृष्ट्वेत्युक्तिः अत्रतृषितत्वंकुसुमोपर्युपवेशनादेवनायिकानायकव्यवहारसमारोपात्समासोक्तिः सतीपतिव्रतामधुकरीतिभिन्नरूपेणएकदेशविवर्तिरूपकमपिमधुमक्षिकेतिश्लेषानुप्राणितं अथअधुनाअभिज्ञातन्यायेनयथास्वादेवंस्वलेषधारितः अभिज्ञालोस्थितोन्यायइतिविश्वः प्रतिपित्सुरपिवामेषाजातिरितिविदूषकवचनंसौकुंठमेवराज्ञोपिपूर्वदेवशासनेआज्ञायांआकूतेइति अकूतः केनापिनमृतः बालोनूतनस्तरोः पल्लवस्तल्लक्षणोभनीयंसुंदरं अबलास्त्रीत्वंतुरूपस्तेषांदानं यद्वाबालोयः तरुस्तस्यपल्लवः अकूतश्वासोबालतरुपल्लवश्चेतिएतेनकोमलत्वलोहितत्वादिशयोव्यज्यते प्रियायाबिंबाधरं बिंबसदृशंअधरंमिनिमध्यमपदलोपीसमासः तथाचबालमनः बिंबाधरइतिरतोत्सवेपुनर्यासहचरं नमुत्सवरूपमित्यर्थः तेषुमध्योत्कंगतिशयवतापिसदयस्यादंस्वादंचपीतेननुनिर्दयंतेदृष्टेनेतिकोमलत्वंध्वनितं अथचपीतमथक्लिष्टबालतरुपल्लवश्चेतिएतेनकोमलत्वलोहित्यादिशयोव्यज्यते प्रियायाबिंबाधरं बिंबसदृशंअधरंमिनिमध्यमपदलोपीसमासः तथाचबालमनः बिंबाधरइतिरतोत्सवेपुनर्यासहचरं नमुत्सवरूपमित्यर्थः तेषुमध्योत्कंगतिशयवतापिसदयस्यादंस्वादंचपीतेननुनिर्दयंतेदृष्टेनेतिकोमलत्वंध्वनितं अथचपीतमथक्लिष्टबालतरुपल्लवश्चेतिएतेनकोमलत्वलोहित्यादिशयोव्यज्यते १ हेभ्रमरत्वंचेतंस्पृशसितदाकमलस्योदरेबंधनस्थंकीकरोषि २ अनेनसूर्यस्यापिनिजाज्ञाहारित्वंध्वन्यते स्वाभाविकस्यतस्यस्वप्रयोजकत्वव्याघातेनोक्तेरतिशयोक्तिः अप्रतिनायकव्यवहारसमारोपात्समासोक्तिः उन्मत्तावस्थावर्णनादनौचित्येन क

मलोदरेजलमध्येबंधनस्थमितिश्लेषोपिहेतुरूपकोपमानुप्रासाः वसंततिलकंवृत्तं एवंतीक्ष्णदंडस्यकिंनभेष्यतिएषतावदुन्मत्तः अहमपिएतस्यसंगेनइदृशावर्णाअक्षराणियस्यसइदृशंवृत्तः सोहंशोनरानेनसहजनयोःमनावस्थायांपर्यवसानादितिभावः भोचित्रंखलुवतनूराजायुज्यतइत्यादिनेतदंतेनभोतिनामसंध्यंतरांगमुपक्षिप्तंतल्लक्षणंतुभोतिविपर्ययतानंत्रसंगश्चाविनिश्चयादिति अहमपीदानींअवगतचित्रमितिज्ञानंमनाक्प्रबुनाज्ञातमित्यर्थः किंपुनर्यथालिखितानुभावीएषविदूषकःराजानंनुवार्यतामेषधृष्टइत्यादिनाबंधस्थमित्यंतेनतन्मयत्वंप्रयासविप्रलंभकामदशावस्थासूचितं तन्मयंतत्रकाशेहिआत्माभ्यंतरस्तथेतिलक्षणात् पौरोभाग्यंदोषदर्शिदोषैकदृक्पुरोभागीत्यमरः दृशनेतितन्मयेनशकुंतलामयेनसाक्षादिवदर्शनेसुखमनुभवतोममस्मृतिकारिणाचित्रमितिस्मरणंकारिणवनाख्यकांताचित्रीकृताआलेख्यस्थाकृताअथवाश्चर्यरूपाकृताआलेख्याश्चर्ययोश्चित्रमित्यमरः स्मृतिकारिणाचित्रीकृतेतिशब्दशक्तिमूलोविरोधाभासोव्यंग्यः उत्प्रेक्षावतवतेयेनेतिकृतांकांतेतिचेकश्रुत्यनुप्रासाः भोजनेतुपरप्रबंधनादपिस्मरणेस्मरणालंकारइत्युक्तादर्शकारेइदमुपहृतं राजाकरपरित्यक्तेत्यादिनाएतदंतेनचित्रंनामसंध्यंतरांगमुपक्षिप्तं तल्लक्षणं चित्रंसाक्षारस्यविलेखनमितिपूर्वापरविरोधीअपूर्वएवविरोधभागः पूर्वंचित्रस्यचित्रत्वेनज्ञानंपुनः तस्योन्मादावस्थायांसत्यत्वेनज्ञानंपुनरपिचित्रत्वेनज्ञानंपुनरपिचित्रत्वेनज्ञानमितिपूर्वापरविरोधः उन्मादावस्थानंतरंमूर्छायावस्थापाआभावादितिभावः अतएवापूर्वआश्चर्यकारीराजागरादितितस्याःस्वप्नेसमागमः राजागरात्खिलीभूतोनिरुधःतुपुनर्बाष्पोश्रुप्रवाहः बाष्पोनेत्रजलोमणोरितिविश्वः एतांचिरगतामपिप्रत्यक्षदर्शनंपुनरनुपपन्नमितिशब्दार्थः द्रष्टुंनदद्यादितिहेत्वनुप्राणितं सर्वप्रमाणितंखलुवाक्यस्यादेशदुर्वशकुंतलायाःजयनुभर्त्रा वर्तिकाकरंडकंतूलिकाकर्णकादिभांडंगृहीत्वाइतोमुखंप्रस्थितास्मि सवर्तिकाकरंडकोमेमम हस्तादंतरामध्येतरतिकाद्वितीयादेव्यावसुमत्याहमेभार्यापुत्रस्योपनेष्यामीतिसबलात्कारंगृहीतः दिष्ट्यालंमुक्तोयावद्देव्याविटपतयमुत्तरीयंतरलिकामोचयतितावन्मयानिर्बाहितआत्मापनापितास्मीत्यर्थः इमांप्रतिकृतिंलिखितांशकुंतलाप्रतिमांआ

स्मानमितिभणंकेवलंप्रतिरेवरक्षणीयेतिन अपितु आत्मापिरक्षणीयइत्यर्थः अत्रात्मशब्देनविदूषकोराजाउभयमपिरक्षतीनैनप्रति — रक्षणेनोभावपरिरक्षितावपिभावः यदिभवानेतः पुरकालकूरान्मोक्ष्यतेनेदामांमेधप्रतिछंदनामनिप्रायादे
शब्दावयआकारयेत्यर्थः अन्यसंत्यहृदयोपिप्रथमसंभाषणमपेक्षतेशिथिलसोहार्दइहानीमेषः जयन्तदेवः अथकिंपरहस्ता
र्थांमांप्रेष्यप्रतिदत्तादेवअमात्येविज्ञापयति अर्थजातस्यद्रव्यसमूहस्यगणनाबहुलतयाएकमेवपौरकार्यमपेक्षितं
तद्देवः पत्रारूढंप्रत्यक्षीकारोत्तिलौल्यसनेनोतभंशोव्यसनंविपरिभंशइत्यमरः विधीयतामन्वितशांतस्यवाणोभा
र्यासुमनेकाविद्यार्याआपन्नसत्त्वाप्रोषितभर्तृकाविनेतस्यात् देवइहानींमेवमाकेतस्थायोध्यायाः तस्मात्साकेतोयोध्यायामितिहेमः श्रे
ष्ठिनोदुहितानिर्वृतपुंसवनाजायात्मजार्याअस्यश्रूयतेपित्र्यंपितृसंबंधिरिक्थंधनं रिक्थंधनंवास्त्रियमरः नदेवआज्ञापयतीति
इयमस्मिन्नेनेतिपाठान्तरेस्त्रीणांसत्वेनविनेत्यर्थः चेष्टकल्पनुप्रासौ एवंनामधोपयित्वंकालेप्रस्थमिवअनेक्षितस्व
मयेप्रस्थापणमिवाभिनंदितं देवस्यशासनमितिअकालउक्तबीजाभूरिवमाप्यंतेपुरुवंशश्रीरिवंदनेत्यन्वयः प्रतिहतम
संगलंमयातादृशधार्मिकेणतादृशमाचारधानेनसंरोपितेत्वात्मनिपुत्रगर्भेउद्गादिते आत्मावैपुत्रनामासीदितिश्रुतेः कुलप्र
तिष्ठापुत्रप्रसूतत्वाद्दुर्मनस्त्वंकालधीरितकालेत्वत्तमये उपबीजान्यत्नबीजानतएवमहतेफलायसस्यायकल्पिष्यमाणव
सुंधरायेषेक्षितइतिउपमाकाव्यलिंगंचश्रुत्यनुप्रासः अक्षमीउपजातिइंद्रवज्रयोः अपरिधिन्नेदानीतेसंनतिर्भविष्यति
अपरिक्षिणाअनेनसार्थवाहस्यसांतेनाद्विगुणोहेगोभर्तृणांयेनमाश्वासयिनुमेषप्रतिछंदनाम्नः सकाशादार्यमाढव्यंविदूष
कंगृहीत्वाआगच्छामिसुखंभणसिसंशयमारूढाः पिंडदाताश्राद्धेपिंडभाजःपितरः अस्मादिति बतइतिखेदे अस्मात्परं
तुष्मेनात्परंमथाश्रुतिवेदानांतत्किमेणवेनोस्माकंकुलेसंभूतानिबहूपकरणयुक्तानिनिवपनानिनिवापः पितृदानंस्यात्पुत्र
मरः कोनियच्छतिदातिहास्यतीत्यर्थः वर्तमानसामीप्येवर्तमानवद्वेतिलट् इतिकारणान्नूनमुत्प्रेक्षेप्रसूतिविकलेनपु
त्ररहितेनमयाप्रसिक्तंदत्तमुदकंधौतमश्रुयेवतद्वनूछेकंचताद्रूपितरः पिबंतिकाव्यलिंगोत्प्रेक्षानुप्रासाः वसंततिलकं ५४

DR. SHAU DAJI MEMORIAL

रसं राजारीर्घमुष्णंचनिश्वस्येत्यादिनाएतदंतेनचलनंनामांगमुपक्षिप्तं आत्मावसानंचचुंचतनंतदुच्यतामितिराजा
संगेपितेत्यादिनाभोहमुपगतमितिंतेनेनमूढनानामकामदशोक्ता समाश्वसिनुभर्तासतिमत्वंतुदीपेव्यधानंदेशांतरेण अ
पवरकादिचासएवखेसांधकारहेयंमोहलक्षणं अथवतिमिरमृतंदार्ढ्यंवस्तुदर्शनालक्षणमनुभवतिसत्यामपि
शकुंतलायांतद्दर्शनेप्रसुतेसाम्याद्धीपस्याप्रसुतस्यवचनादप्रसुतप्रशंसा अहमिदानीमेवनिर्वृतंसुखितंकरोमि अ
थवेत्यादेशेश्रुतंमयाशकुंतलांसमाश्वासयंत्यामदंजननाम्नादितेर्मुखात् यज्ञभागोत्सुकादेवाएवतथाअनुज्ञास्यंतिप
थादितिरेणधर्मपत्नींशकुंतलांभर्ताभिनंदिष्यतीति तन्नयुक्तंकालंप्रतिपालयितुंविलंबंकर्तुमित्यर्थः यावदनेनदृ
तांतेनाप्रियमसखीशकुंतलांसमाश्वासयामिश्रुतमित्यादिना वक्ष्यमाणमालविकावेशःसूचितः अनेनदानंना
मांगमुपक्षिप्तं तदुक्षणंतुबीजकार्योपगमनमादानमितिसंक्षिप्तमितिभर्तांशकुंतलामभिनंदयिष्यतीतिबीजकार्योप
गमनं उद्भांतकेनेति उद्भांतकनाम्नोत्सुकारणेनतदुक्षणंसंगीतसुधानिधौ पूर्वदक्षिणमंत्रिमुत्थापयितावकुंत
वामेशीघ्रंभवेद्धामावर्तमुद्भांतकंविदुः देशेविदांतुकंधाविद्धाप्यभमरिकामतेति अत्रसाध्यमवध्यः अत्रकृष्ण
मवध्योक्तामित्यमरः माढव्यस्यैवविदूषकस्यैवपविन्नायतांदेवसंशयगतंजीवनमरणसंशयंप्राप्तं वयस्यंविदूषकं
अनेनभयनामकं संध्यंगांगमुपक्षिप्तं तदुक्षणंतुभयंत्रकस्मिकस्मात्सरति आत्तगंधोभिभूतः आत्तगंधोभिभू
तश्चेत्यमरः माणवकोविदूषकः अदृष्टरूपेणकेनचित्सत्त्वेनजनुनाः तिरस्कृतेपप्रतिछंदनाम्नः प्रासदस्यार्य
भूमिमाशेषितः सत्त्वेनातिक्रम्यतियदुक्तंतन्निषेधेमातावदितिभिनंनाक्यं ममाव्यतिधार्मिकस्ययथाशास्त्रं
प्रजापरिपालकस्यनान्यसादि कर्तुंगृहाः सत्त्वेरभिभूयंतइतिप्रश्नः काकुः अथवात्यक्षेपेअहमिति अह
न्यहनिप्रतिदिनं आत्मनप्रमादस्खलितंअनवधानेनविपरीतकरणंसातुंतावदहोनशक्यं एवकारव्यवच्छेद
माहप्रजास्विति प्रजास्वमध्येकोजनः केनपथाप्रयातीत्यशेषतोवोढुंसातुं आत्मनः शक्तिनीतीतिसंबंधः

ज्ञातुं वेदितुमित्यर्थालंकारः छेकवृत्त्यनुप्रासौ वयोदस्युपजातिरिंद्रवज्रोपेंद्रवज्रयोः भो वयस्य अविहाइतिखेदे निपातः आविहाविहनिर्वेदइत्युक्तेः गतिभेदेनक्रोधोत्थतनुत्वेत्यर्थः कथंनभेष्यामि एषमांपिमांप्रत्यवनतशिरोधरंइषुभिन्न त्रिभंगंविखंडंकरोति एतत्परस्तात्वापसहितव्याघातवारणसहितंशरासनंधनुरेषइति अभिनवंनूतनंयत्कंदर्शोणितंनतदर्थशिरालोत्थाघ्राः शार्दूलद्वीपिनोव्याघ्रइत्यमरः विचेष्टमानंइतस्ततोबलमानंपशुमिवेषत्खाहानिमालिनवेत्यादिविशेषणमेतदपियोज्यं विचेष्टमानमपियुष्मदपि अनेनबीभत्सरसोध्वनितः तल्लक्षणंतुहत्यानांपदार्थानांदर्शनश्रवणाद्यैः खभाद्वानुद्वेगाद्भावस्त्वंतापित्यात्मकंस्यादिभावोपरिभावाध्यवोत्कंठेगात्मकूननंअथसंचारिणोमोहावेगापस्मारमृत्यवः व्याधिश्चयत्रबीभत्सःसस्थायिन्याजुगुप्सया शृंखोशृंखोत्थंतशृंखोबीभत्सः साग्निधामतः आदेरुधिरविस्रादिशृंखारूढविभावजाविति दशरूपकेरुधिरांत्रकीकसयस्नाय्वादिभिःक्षोभणइतिद्वितीयोबीभत्सभेदः आर्तानांपरिदेवितानांभयमपनेनुंदूरीकर्तुं आत्तधन्वागृहीतचापइतिस्वाभाविकंक्रोधावेगमूचनंउपमानुवृत्तिश्चुत्यनुप्रासाः प्रवर्षिणीवृत्तं अनेनोजोनामसंध्यंतरांगमुपक्षिप्तं तल्लक्षणंतु ओजस्युक्तयुपन्यासोनिजशक्तिप्रकाशकइतिदर्पणाभिप्रायेणराजासरोषमित्यादिनेनदंडेनसंध्यंतरांगमुपक्षिप्तं तल्लक्षणंतु क्रोधस्तुचेतसोदीप्तिरपराधादिदर्शनादिति इतोहतोदेवः अविहारखेदे अहमत्रभवंतंपूज्यं राजानंपश्यामिविडालगृहीतोमार्जारगृहीतोमूषकइवनिराशोस्मिजीवितेसंवृत्तः अनेनोपमानेनत्यागेपिजीविताभावःसूचितःतिरस्करिणी अदृश्यकारिणीविधायतामर्पितं यद्यहंनपश्यामि तथामदीयशस्त्रास्त्रांद्रक्ष्यति एवंदृश्यस्यश्लोकेनान्वयः यदिति यःशत्रोर्बाणांहनिष्यतिप्रहरिष्यतिद्विनेविदूषणंरक्षतिरक्षिष्यति तमिषुसंरंभइति संबंधः एकस्योभयकारिखेदृष्टांतमाहहंसइति अत्रोपमेयेउभयस्यादृष्टेनरूपेणस्थेविवक्षितं राजाभोरित्यादिनेनदंडेनव्यवसायोनामांगमुपक्षिप्तं तल्लक्षणंदशरूपकेव्यवसायःस्वशक्त्युत्कर्षेतिराज्ञास्वशक्तेरात्मिःकरणात् नेपथ्यइत्यादिनेतदंडेनरौद्रोरसोध्वनितः तल्लक्षणंतु हंतृप्रहर्तव्ययोरक्षोदेत्यादन्यायकारिणः

निधांसाधाश्चयत्रस्युर्विभावाःपरिकीर्तिताः भ्रकुटीरक्तनेत्रत्वंकपोलस्मरणंतथा दंतोष्ठपीडनंहस्तनिष्पेषोधाव्यविग्रहे तलाद्यैस्ताडनंक्षेदोमदेःपानमोदने शस्त्राणांग्रहणंघातःप्रहारोरुधिरस्रुतिःएतेनुभावाक्रोधाद्यामर्षेवेगप्यंचाक्रंस्वेदवेपथुरोमांचगद्गदस्वरतादयः भावाःसंचारिणस्थायी क्रोधोरौद्रोभ्यधायिसइतिरुद्रोहरिणेंद्रेणअसुरद्रोहेतत्परशरव्याःलक्ष्यंकृताःलक्ष्यंशरंचेत्यमरः अतइदंशरासनंतेषुविरूपतानदर्थमहमागतोस्मिसूचितंसूक्ष्मंव्यलिंगंचसुहृज्जनेसतांप्रसादनसोम्यानुग्राह्यसिचक्षूंषिपतंतिनदारुणाःमर्मभेदिनःशराःतेननेषुधनुराकर्षणमात्रंअपितुशरपातोपिकर्तव्यइतिभावः अत्रतवमयीतिविशेषेवक्तव्येसतीसज्जनइतिसामान्योक्तेरप्रस्तुतप्रशंसासतांहृदयचक्षुषासुहृज्जनसंबंधःप्रतीतेः समासोक्तिरोक्तंयः नदारुणाइतिव्यतिरेकः दृश्यनुग्राह्याः वंशस्थंवृत्तं अस्यंबाणं अयेत्याश्चर्येमातलेमहत्त्वमिंद्रसारथिलेनेवेतिमहेंद्रसारथिरित्युक्तिः अहंयेनेषुणाक्षमारणंमारितः सोयेनस्वागतेनाभिनंदयतेअस्मीत्यहमर्थेनिपातः हरिणेंद्रेणअवाहीत्सोस्मिसावधानोस्मि राज्ञासीतिपूर्वस्योत्तररूपिन्नेवाक्यंसख्युरितिकिलेतिप्रसिद्धौतेतवसख्युर्मित्रस्यअनेनजन्मप्रभृतिनेनस्वहमैत्र्याभिनियोगस्तेनदेमंतव्यमितिभावः शतक्रतोरिंद्रस्यानुमयःप्रयत्नसहस्रेरपिजेतुमशक्यइत्यर्थः क्षय्यन्योशक्यार्थइतिनिपातः रणशिरसिसंग्रामाग्रेतस्यदानवगणस्यत्वंनिहंतासमृतः सप्तसप्तिः सूर्यः यत्नेशंनिशासंबंधितिमिरमुद्धेतुंनाशयितुंनप्रभवतिसमर्थोनभवतिचंद्रस्तदपांक्षीतिदृष्टांतः लेखसत्तमस्येतिसप्तसप्तीतिवेकवृत्त्यनुप्रासः प्रहर्षणीवृत्तं अज्ञानेनसख्यामिनःसूर्येपिमानंत्वेनतेजस्वित्वंवदतादृदशक्यकरत्वेनास्यचंद्रोपमानत्वंवदतोभयोश्चित्यंधनितंध्वलतीतिधवलतेर्नप्रापंरूपंनयस्यसोयंभिन्नलतिनिप्रकृतः कोपितःपन्नगःसर्पःफणांफरंडधीकुरुतइत्यर्थः फरायांतुफणाडूयोरित्यमरः हिमश्चिरंतंजनःसर्वोलोकःक्षोभाच्चिरंक्षीर्यौस्वंमहिमानंभास्प्रभावंप्रायोबाहुल्येनप्रतिपद्यतेमालारूपांतालंकारः भवानितिविशेषेप्रस्तुतेजनइतिसामान्योक्तेरप्रस्तुतप्रशंसालक्षणंनिदर्शनेतिश्लेषेवृत्त्यनुप्रासोवृत्तस्मात्

त्रविषये मम ईहा तयात्र गमनरूपे परिगतार्थज्ञानार्थं कृत्वापि शकुनिमंत्रनाम त्वन्मतिरिति इतिशब्दो हेतौ संबंधः
पूर्वं प्रजापरिपालने उभयमपि व्याहृतमासीत् अधुनात्वेतदेव मतिरेवेति कथं वदेत्युक्तं अनेनाभयायत्वसिद्धिस्तमसः
सूचितं द्वितीयस्थान्यत्रनियोगमाह अथेति अन्यस्मिन्कर्मणि दानवमारणे एतेनलोकद्वयरक्षकत्वमधिकृतं अ
धीज्यमित्यनेनैतत्समयमारभ्य दानवमारणपर्यंतं ज्यानुत्तारणं ध्वनितं यद्वचनात्तापयति रथाविरोहणं नाटयती
तिऊर्ध्वं जानुनार्यातद्दक्षणंतु संगीतरत्नाकरे कुंचितोत्क्षिप्तपादस्यजानुलंघनसमयदा अन्यस्यलङ्घितोत्थितपा
र्ष्णिजानुस्थानवेदिति इत्यभिज्ञानशाकुंतलटीकायां अर्थद्योतनिकायां षष्ठोंकः समाप्तः ॥ ५ ॥

इतिनिर्वहणसंधिः समाप्तिमाबध्नन् तद्दक्षणंयथासुधाकरे सुखसंध्यादयोयत्रविकीर्णबीजसंयुताः महाप्रयोज
नंयांति तन्निर्वहणमुच्यतइति कार्यफलप्रयोगेनास्यसंधिलं तद्दक्षणमानृगुप्तात्वार्थेरुक्तं यदधिकारिकंवलु
सम्यक्कृत्वाशैः प्रयुज्यते तदर्थैयः समारंभस्तत्कार्यकथयतइति अभिप्रेतं समर्थंबप्रतिरूपंक्रियाफलं इतिवृत्तेभ
वेयस्मिन्फलयोगः सउच्यतइति अंगानिषुसंधिर्निर्बोधोत्थनेनिर्णयः परिभाषणंप्रसादानंदसमयाः क्षतिर्भा
षापरिगूहनं पूर्वभावोपसंहारोसशक्तिश्चेतनुर्दशेति येषांलक्षणानिचारभ्यानाबसरेतत्रतत्रवक्ष्यामः अत्रदा
नवयुद्धयुद्धलेनसाक्षात्रिपरत्वमित्यंकेनैवसूचितं प्रकृतेप्रयोजनाभावाद्व्यद्वारा वाचिकाभिनयेनापिनोक्तं
अनंगस्याभिधानमितिरसदोषापत्तेः अतः कवकाव्योः सूत्रधारनटोरेवप्रवेशस्तस्कटेनैवकार्यसूचनेयं आक्षि
याणेनेत्यनेनमरीच्यादिश्रमगमनं ध्वनितं अनुष्ठितनिदेशः कृतात्राः मघवन्रंद्रस्येति मध्यमस्थभुभयाव्येति
सक्रियाणि शेषात्संमाननाधिक्यात् अनुपयुक्तमिवोपयोगरहितमित्यर्थाइंद्रप्रतियन्मयाकार्यंकृतंतदिदंसंमा
ननायाः सहस्रांशमितितुल्यितुं नक्षममितिनसूक्ष्मालंकारः एतेनेंद्रस्यप्रत्युपकारशीलंविनययुक्तत्वंगु
णग्राहित्वंचास्यसुपरमशौर्यशालित्वं इंद्रेणतथापूजितत्वादत्यंतसौभाग्यास्पदत्वंव्यज्यते उभयंभवदुपकृत

५६

मिंद्रसत्कृतंच खंस्वात्मोपकृतमेवतथासमर्थयसेमहं पुनरुभयमपिनिवेदयतेपरितोषोयश्चार्थात्कर्त्रोः तनूजप्रपरितोषं सम
र्थये इंद्रसुतरक्षणंधिकंमन्यते लौकिकीतांपूजांअधिकांमन्यसइतिभावः तदेवाहदर्शयति प्रथमेति भवान्मरुत
इंद्रस्य प्रतिपत्तागौरवेण पश्चाद्भवेनत्रथमसुपकृतं लघुत्वंमन्यसे भवतोवदानेनशत्रुकर्मणाभिस्मितः अवदानश
त्रुकर्मेत्यमरः सोपींद्रः साक्षियास्यकृतसंमाननात्स्थागुणानादरातिशयादीन् अथवातथागुणान्त्वस्मिन्विनया
र्जयादीन्नगणयतितवकर्मस्मृत्वामवातस्यभावनाकृतेतिचनस्यनायातीत्यर्थः अद्भुवचनसंमाननाधिक्यंध्वन्य
ते क्रियाचेत्कर्तृगुणादृतिविरोधाशासोव्यंग्यः शब्दशक्तिमूलः त्वदवदानस्मरणेनाभिव्यक्तविस्मयसोद्गलितवेगां
तरत्वेनकिमपिस्मरतीतिभावः तेनोद्भावनुनासंपदित्युदात्तालंकारः हेनुश्रुत्यनुप्रासो उपमेयोपमाव्यंग्यापररस्परंक्रि
याजननादन्योन्यमपि अत्रसाक्रियालक्षणेकारणेसंत्यपिद्रूपनलक्षणकार्यानुत्पत्तिःसाविशोक्तिः अथवर्णनभाव
लक्षणकार्योत्पत्तौकारणाभावादिभावनापिव्यपिकारणाभावोनोक्तः तथापितिरूढिमुखेनोक्तएवेति संदेहसंक
रः अवदानविस्मितत्वेनोक्तनिमित्तवत्मुखयत्रवैतालीयंवृत्तं अन्येत्वधर्मसमंत्रकोधितांमन्यंते मनोरथातिभूमिल
मेवदर्शयतिममहीति ममनुष्यमात्रस्यादिवौकसोदेवस्यनअपितुसकलदिवौकसांदेवानांश्रूयमाणनयानापितु
समक्षंप्रत्यक्षंआसनमात्रेनअपितुस्वाधीसनेविनिवेशनेन अपितुनिवेशितस्येत्यस्यशोकेनान्वयः अंतरिति अंतर्गं
ताहृद्गताप्रार्थनाभंदारमालायाज्ञायस्यसः तंनदूरस्थं अपितुअंतिकस्थं सपत्थंउपकंगंतिकाभ्यर्णेत्यमरः
जयंतंपुत्रमुदधिकंवीक्ष्यहृष्टाकृतस्मितेनेतितस्यामनोगतांबाज्ञांज्ञात्वेतिसूक्ष्मं जयंतादथात्मनोधिकंस्नेहपात्र
ताध्वन्यते हरिणेंद्रामृष्टंस्पृष्टबहुश्रोहरिचंदनंहृदयानुलेपः सोकश्चिधूमस्यासाअर्घंकपोलपादानेनमालायास
त्कालधारणं तस्यास्तत्कालकृतंचंदनानुलेपत्वंध्वन्यते तेनतत्कंठयोग्यत्वात्यंतसुरभिमनोहरत्वाधिदि
कंध्वन्यते मंदारपुष्पाणांममपिनधआमुक्तास्वयंपरिधापितानतुदत्तागौरवस्याधिक्यादुदात्तं नभिन्नेतिनि

न्देति षेकस्त्यनुप्रासो वह्निती योपजातिरिंद्रवज्रोपेंद्रयोः मातलिः अस्त्यंत्यामिदमुच्यते भवानमरेश्वरादिति मनोरथातीतमेव वस्तुदानेपि सामर्थ्यध्वनितं किमिवनार्हतियदातिप्रियमतिरम्यमत्युत्कटं जीवितमथानर्पिनदर्हेति अन्यदर्हतीति किंवक्तव्यमितिभावः सुखेति सुखपरस्यसुखेपरः सुखपरस्यसुखेयद्वासुखस्यमेवपरंयस्यातिसुखिनइतिविग्रहेयं हरेरिंद्रस्योभयेत्रिदिवस्वर्गाः दानवाः करकाइवदाडिमवकंटकाः उत्प्रेक्षा दानकंटकायत्रमत्कृतं अनयोरधतपदेनतेषांसमूलनाशादत्यंताभावोध्वन्यते दुःखप्रदत्वंसाधर्म्यगम्यंअनयोपादानयोः पुरस्तेषांजडइतरत्वंध्वन्यतेउक्तधर्मनवकंटकत्वात्सुखपरस्यविधेयत्वेवक्तव्येयत्तस्यार्थविधेयत्वंउक्तंतदस्यप्राधान्यत्वंद्योतयितुं काव्यलिंगव्यंग्यभाकश्चिन्मार्गमृच्छतकंटककरोतीत्युक्तलेशः एतेनकृशाभावोध्वनितः अथचसुखपरस्यसिंहीविलासलालसस्यहरेः सिंहस्यत्रिदिवमित्रत्रिदिवंस्थानं मद्वात्रिदिवंसुखंविद्वेषेनेयत्रतत् अर्शआदित्वाच्चत्रिदिवंसुखेस्वर्गेचत्रिदिवानपामितितिहेमः एतादृशंस्थानं मदोद्कंवांतिप्रामुचंतिदोषन्यायः कैरुभयेरितआह नवेति अधुनानवतानिपर्वाणियेषांतेनतवपर्वणा तैः पर्वणांनतत्वंग्रंथिस्थलेनदृक्षणात् एतेनमरत्वंशीघ्रगत्वंमनोहरत्वंचध्वनितं तवपरमशूरस्यविख्यातपौरुषस्यशरैः तान्यस्येतिसंबंधस्यचंजकत्वंबोध्यं पुरापूर्वंपुरुषकेसरिणोनृसिंहस्यपर्वणः सकाशात्नतमितिभावेक्तः नतंपर्वणांयैषांतेनरैः श्वइंद्रत्युभयत्राकारणकत्वेननतपर्वत्वसाम्यात्तुलायोगितानेनरैः शराणांनृसिंहदेनवापश्यरात्औपम्यं ध्वन्यते उपमानुप्राणो नतुद्वानवरकंटकइतिरूपकसंदेहसंकरोवास्तुकुधमुभमितिचेत् उच्यते उद्भूतपदस्यदानवकंटकयोः सांधारस्यान्नरूपसाधकत्वं किंवरूपकेकंटकानांप्राधान्यंहरिद्युथंतयोरनुत्कर्षापातात् उपमायांतुदानवानामेवप्राधान्यात् नपुत्कर्षसिद्धेः अतएवनसंकरोपिउपमाकरप्रयोजनपूर्वमेवोक्तमितिहीनोपमापिनाशंकनीयाद्भुतविलंबितंद्रुतं सिध्यंतीतिमहत्सुपिकर्मसुकार्येषुनियोज्याः सेवकायत्तसिध्यंतिकार्यनिष्पादकाभवंतिईश्वराणांप्रभूणांयत्संभावनागोरवंतत्स्यगुणं

तमवेहिजानीहि अत्रसुमखेनेवतत्कार्यसिद्धिः सेवगुणः कोपिनाक्षीतिभावः संभावनाधासनायांगोरवेध्यानकर्मणीत्यजयः अवेंद्रआत्मनिचविशेषेत्रसुतेः प्रसुतप्रभुभक्तवचनादप्रसुतप्रशंसा अनयाचस्वस्यभृत्यत्वमन्यप्रभुत्वंसूचयंत्याविनयातिशयद्योतनादुदात्तालंकारोव्यज्यते अरुणात्मसांभेत्ता अंधकारनाशकः किंवाकथंमभविष्यन्नेत्यादिसहस्रकिरणोरविर्धुरिअयेनाकरिष्यदितिप्रियाप्रतिपत्तिः दृष्टांतालंकारः अनुप्रासश्चत्र किंवेतिनिपातसमुदायः कथमर्थेसंतलिकरेनं सदृशमेवैतत्रवेत्त्यर्थः तत्रैवादृशमेवचक्षुषुचितमितिभावः लोकमत्यमंतरमवकाशमतीत्यातिक्रम्येति कविवचनं मातलिः पुनरुत्प्रेक्षतेवभुतिविवक्षताहयुष्मन्निति नाकपृष्ठेस्वर्गतलेप्रतिष्ठितस्यस्थिरत्वेप्रतिष्ठाप्राप्तस्यविधिरितीति सुरसुंदरीणांनतुसुयोषितांविधिरितिशेषेरंगरागाद्यशेषेयस्करहमादिभिः विधिस्तिरंगरागेपिहारविच्छेदबोरपीतिविश्वः तेस्वहस्तेन तासामंगरागंकृत्वाविशधितेरित्यनेनत्वच्चरितानांनामतिप्रियत्वमाभूचितं वर्णैर्वर्णकैः सीतपीतादिभिः अमीदिवौकसः कल्पलतांशुकंपुकल्पवल्लीवस्त्रेपुएतेनेनदेवाधिकरणंतल्लिखनयोग्यमितिध्वन्यते खच्चरितंतदवदानं लिखंतितस्यालेखनासंभवाद्गीतक्षमंगातुंयोग्यमर्थजातमर्थसमूहं विचिंत्यविचार्यतदीयचरितानिगीतानिवद्वानि कृत्वालिखंतीत्यर्थः ऋदिदर्धतत्वमितिपाठः एवंविशिष्टकर्तृविशिष्टकरणविशिष्टाधिकरणनिर्देशेनचरितलेखनस्यवर्णितत्वादुदात्तालंकारः तेननेषामेवंविधसदृशंगारसोपभोगयोग्यास्थितिस्तत्प्रसादादितिवस्तुध्वनितं अत्रविधिस्तिशेषस्ययत्नकर्मादेर्वर्णकत्वेनरूपणात्तस्यचप्रकृतोपयोगित्वाच्चपरिणामालंकारश्चश्रुतिरत्यनुप्रासोच अष्टमीउपजातिरिंद्रवज्रयोः महापुरुषत्वादस्यस्वस्तुतिश्रवणंलज्जाकरमसाधयपितसुतेनैवरमतीतिरात्रातस्यविषयांतरसंचारंकरोति असुराणांदेत्यानांसंत्रहारेउत्सुकेनपूर्वेयुर्दिवंस्वर्गमधिरोहतास्वर्गमार्गेनलक्षितः किंनुकुर्वतइतिनज्ञातइतिभावः मरुतांपथिवायुस्कंधेतत्रसत्तवायुस्कंधाः आवहादयः तन्मध्येकतरस्मिन्मरुतांस्कंधेवर्तामहे तदुर्कसिरांतशिरोमणेभूत्वा

युराबहइहप्रबहस्लबदूर्ध्वंस्यादुडुहः तदनुसंबहसंज्ञकश्च अन्यस्मतोपि सुचदुः प्रतिपूर्वकोस्मीद्वात्यापरावहइमप
बनाः प्रसिद्धाइति त्रिस्रोतसमितियोमार्गः गगनेप्रतिज्ञास्थितिर्यस्याः एवंभूतोत्रिस्रोतसंगांबहतितश्चाच्चविष्णु
पुराणं विष्णोर्बिभर्तिपांपत्न्यांशिरसाहर्निशंधृतः ततः सप्तर्षयोयस्यांत्राणायाभपरायणाः तिष्ठंतिवीचिमालाभिः
सिच्यमाजराजले वायोर्वेसंततिर्यस्याः पूर्वितंज्ञाशिमंडलं भूयोधिकृतमांकांतिर्बहत्येतदहःक्षये मेरुपृष्ठेबहत्युच्चैनिः
क्रांताज्ञाशिमंडलादिति योमार्गः प्रविभक्तारभयोर्द्वायुरूपारवयवकर्मणिज्योतीषिध्रुवादिनक्षत्रांतानिचनेयंतिपरि
भ्रमयतितथाचविष्णुपुराणं सूर्याचंद्रमसोतारानक्षत्राणिग्रहैः सह धातानीकमयैर्वैधैर्वैबद्धानितानिवैइति तथाच
हार्क्षतारादिध्व्यपानिध्रुवेबद्धान्यज्ञेषतः भ्रमंत्युचितचारेणमेघवायुनिलरश्मिभिरिति तस्यपरिवहस्यपरिवहनाम्नोबा
योः इमंमार्गवहंति द्वितीयोहरेर्वामनावतारविक्रमः पादविक्षेपस्तेननिस्तमस्कंपापरहितं शोकरहितंचतमोंधकारेस्वर्गा
नोश्यपशोकेगुणांतरइतिहेमः तदुक्तंवामनपुराणे क्रमत्रयेणयेनेमेत्रयस्तेदंमहासुरैर्दैत्यविभुर्यशस्वी चक्रेततोलंघयि
त्वात्रिलोकंत्रिविक्रमरूपमनंतशक्तिः कृत्वानुरूपंदितिजाश्चहत्वा प्रणम्यचार्षिन्प्रथमंक्रमेण महीमहीं प्रेः सहितांमहा
र्णवांजहारत्नाकरपत्नमेर्युतां भुवंसनाकंत्रिरिशाधिवासंसोमार्कयक्षेरगणैर्दितंनभः दधोद्वितीयेनजहारवेगा
न्क्रमेणदेवप्रियभीप्सुमीश्वरइति अन्यापि क्रमेणैकेन जगतींजहारसचराचरां नभश्चाक्रमतस्यसूर्येदुसव्य
दक्षिणोद्वितीयेनक्रमेणाधस्वर्महर्जनतापसाइति विष्णुपुराणेस्याप्यर्थांता प्युक्ता याबत्यभेवतासारासारावतो
वातरश्मयः सवेधवनिश्चासोभ्रमतोभ्रामयंतिं तैलपीडायथाचक्रंभ्रमंतोभ्रामयंतिच तथाभ्रमंतिज्योतीं
षिवात विद्युतिसर्वतः अलातचक्रवत्यांतिवातचक्रेरितानुनु यस्माज्योतींषि बहतीति तदुक्तंसिद्धांतशिरोमणौ
भूमेर्यहिर्द्वादशयोजनानिभूवायुपुत्रांबुदविद्युतार्यः तदूर्ध्वगोयः सचिरंप्रयागतिरस्यतुमध्यसंस्था नक्षत्र
कक्षाः स्वचरेः समेताः यस्मादतस्तेनसमागतोवंजरः खेचरयुक्तोभ्रमत्यजस्रं प्रवहानिलेनेति अंगभूतमहा

पुरुषचरितवर्णनाद्दृष्टांतः अनुप्रासश्च यसंततिलकाख्यं अतःपूर्वोक्तप्रवाहवायुस्कंधसंचारतः सबाह्यकर
णोबाह्येंद्रियसहितः अयमिति स्त्रीकरेंबुकणैः क्लिन्नाआर्द्रानेमिश्चक्रांतोयस्यसतेचरेषः अराणिचक्रांगाणि
तेषांविचरेभ्यः छिद्रेभ्यः अरंशीघ्रेतिचक्रोगइतिविश्वः निःपतद्भिर्निर्गच्छद्भिः चानकैः पक्षिविशेषैः कृत्वा अचि
रभासांविद्युतांतेजसाः नुलिप्तैः परीतैः हरिसीरथाश्वैश्चक्रवारिगर्भाण्युदराणियेषांतेतादृशाः अनेनसंपू
र्णजलभरितखंभनिर्गभेदरयोरन्यतरयोपादानेतुसंबंधमात्रप्रतीतेः पवनांतउपरिगतंगमनं पिशुनयति
सूचयति पिशुनोरलसूचकाविल्यमरः अत्रवारिगर्भोदराणामित्यस्य हेतुद्वयप्रत्यर्थहेतुत्वबोधव्यं तेनहेतुस
व्यलिंगयोरंगांगीभावलक्षणः संकरः वारिगर्भोदरत्वं प्रतिरथविशेषणार्थहेतुत्वंतेयं रथोरिरिभतिधक
रत्यनुप्रासो मालिनीवृत्तं क्षणादितिरथवेगसूचनं स्वस्याधिकारोयस्यांसास्वाधिकारात्सासो भूमिश्चतस्यां
शैलानामिति उन्मज्जतां प्रकृतीभवतां अधोनिमज्जनेनकारणेनप्राक्कर्यंकार्यंलक्ष्यतत्तदुत्तमत्वंध्वनितं यत्रध
र्मिलक्ष्यतेतत्रतद्गतापर्मांव्यंग्यायथातीरेलक्षितेतद्गतपावत्वादयः तत्रधर्मिलक्ष्यतेतत्रतद्धर्मविराभावात्त
द्गतोविशेषएवव्यंग्योयथाधिकासेनप्रसृतत्वलक्षितेतद्गतातिशयितत्वादीति आकरएवस्थितं शैलानांपर्वतानां
शिखरादयभागानूत्तालेकवचनंमेदिनीभरयोहतीवअधोयातीवत्युत्प्रेक्षा पादपाःवृक्षाः स्कंधानांशाखानांउ
दयात्प्राक्कालात्यूर्ध्वं अस्त्रीप्रकांडस्कंधः स्यादित्यमरः अचोदयशब्दः प्राक्कर्यंतक्षयंरूढतिशयं ध्वनितं पर्णानांसुम
तिशयेन यदांतरंमध्यं तत्रविलीनतांतदाकारतांजहतिप्रकृतीभवतीत्यर्थः तनोर्भावस्तनुत्वंतेननष्टमरूपंसं
लिंगयासीनाः आपगाः नद्यः संतानेविस्तारेरथोदृष्टेरित्यर्थः संतानोविस्तृतोदेवदक्षेत्रापत्यगोत्रीयोरितिधर
णिः व्यक्तिप्रकटयतीयांतिपश्यंतिवाक्यार्थस्यपश्यत्वं उत्क्षिप्तपार्ष्णिकुर्वंतेत्युत्प्रेक्षाकेनापिप्रभुवनं मत्स्याश्चन
लिकरमानीयतेइत्येवंगम्योत्प्रेक्षा पार्श्वेष्टकेशाधरवक्त्रोपांतेयारितिविधेः स्वभावोक्तिकाव्यलिंगेउत्प्रेक्षयोः

संसृष्टिः तानेकत्रवित्तेरुक्तिसुत्यनुप्रासाः शार्दूलविक्रीडितंतदनं अत्र कार्शानाकलितांभसः पृथुतयाव्याप्तिमितिपठित्वा अभ्यानत्वपदलक्षणोदोषः परिहरणीयः एतेन संतानशब्देमृत्युक्तत्वंनिहितार्थत्वंवानशब्दोनाप्रकटलक्षणार्थानभिधानान्नाबाचकत्वंचपरिहृतंभवति हेतुनायार्थत्वेशाब्दलेभिन्नवाक्यत्वेनपरिहरणीये महावाक्यत्वेनैकवाक्यत्वेव्युत्पन्ननादितिपठित्वापरिहर्तव्ये स्कंधोदग्राइतिपाठेतुपृथुतराइतिपरित्यापरिहरणीयेपश्चेत्स्थानंसाधुदृष्टमितिसचहुमानमबलोक्येतितल्लिख्यानुवादकंकतिवाक्यं अहोआश्चर्ये उदारामहतीरमणीयाचतत्स्थानंस्थित्वा एकदेवसर्वस्यादृग्गोचरत्वादेवमुक्तिः पूर्वापरसमुद्रयोरवगाढः संबंधःसोध्यः सायंकालीनोमेघार्गलरवसानुमान्पर्वतः अर्गलेनोपमंदेर्घ्यतापनार्थं तच्चविष्णुपुराणे हिमवान्हेमकूटश्चनिषधश्चस्यदक्षिणे नीलश्वेतश्चशृंगीचउत्तरेवर्षपर्वतः लक्ष्यमाणोद्वीपमध्यादितिजंबूद्वीपस्यापिलक्षयोजनत्वात्पूर्वापरसमुद्रावगाढत्वं संभवत्येव किंपुरुषादिक्षिणतोदुक्तंविष्णुपुराणे भारतंप्रथमंवर्षंततः किंपुरुषंस्मृतं हरिवर्षंतथैवान्यन्मेरोर्दक्षिणतो —— सिद्धिक्षेत्रमित्यनेनभारतस्यमध्यत्वंस्वायंभुवादिस्वायंभुवाब्रह्मसंबंधिनोमारीचेयः प्रजापतिःकश्यपःबभूव सुरासुरगुरुरित्यनेनाववर्णनमस्करणीयत्वंसूचितं सपत्नीकइत्यनेननतवापिपत्नीयोगेभार्यातिध्वनितं छेकइत्यनुप्रासोप्रथमः कल्पःद्वितीयः पक्षः नाप्तेनोक्तवतीर्णावितिरथावतरणमेवेतियोरारोपितं कविना कविवाक्येचेदं रथावतरणेयानिचिन्हानितेषामजात्वात्तदेवाह उपोढेति अभ्रंतत्सस्पर्शतयाभूमिस्पर्शाभावेनरथांगनेमयश्चक्रप्रथयः उपोढशब्दःकृतस्वीकरजश्वनाभ्युत्पन्नंप्रवर्तमाननंनदृश्यते अविरुद्धोनिरोधात् यतोभूतलस्फर्शेसत्यवतरेरश्मिनिरोधोभवति अत्रतदभावात् अतएवाभूतलेतिविशेषणहेतुनायोज्यं तवरथावतीर्णोपिनलक्ष्यते इतिनापितुलक्ष्यतएवतवावतीर्णेपीतिकश्चित्पाठः तत्रकाक्वाख्येयं अत्ररथावतरणेकारणेसतितत्कार्याणांनवेशब्दानांअभावादुक्तंनिमित्तीविशेषोक्तिः श्रुत्यनुप्रासश्च अवतीर्णोपिनलक्ष्यतइतिविरोधाभासोपिवंशस्थंवृत्तं एतावतेतिव्यति

रेकालंकारः हसलेनेति उत्तानितेनपतानिकेन वल्मीकेति वल्मीकस्यापिपीलिकाकृतमृत्युंजस्यांयंप्रांतस्तत्रनिमग्नामूर्तिः शरीरंयस्यसः अयमालंबनेप्रांतइतिविभूः मूर्तिःकाठिन्यकायोरित्यमरः अनेनानेककालतपश्चरणमुक्तं संदष्टाः सर्पस्त्वचोयत्रतेनोरसोपलक्षितः अनेनसर्वजंतुसाधारणत्वमुक्तं कंठेजीर्णत्वनेनस्थूलत्वंबहुशास्त्रत्वंधनितं जनाप्रतानंबल्मीकसमूहः सहूलयद्वकंठरोमाणीवेत्युपमितसमासः संपीडनत्वसाधकत्वात् बलपदंकंठरोमणिस्थूलत्वंकंकपक्षिणेतिविभूः तेनात्यर्थंसंपीडितः अनेनापकारिण्यप्युपकारकत्वंउक्तं अंसयोर्व्याप्तोनिदंसव्यापि अनेनमहत्त्वमुक्तं शकुनानांपक्षिणांनीडंस्थानंतेननिचितंव्याप्तंस्थानेकुलैर्वेदतिविशेषः जटानांमंडलंसमूहंबिभ्रत् अनेनपरिनिमित्तसंपत्तेर्द्योत्यते स्थाणुरिवाचलोनिश्चलः स्थाणुपक्षेपिविशेषणानियोज्यानि वृक्षारक्षामध्येनकंठेनुपकंठेसमीपइतियावत् असःस्कंधः जयप्ररोहरूपा असोमुनिरकंबिंबमसिलक्ष्मीरूपकर्मप्रपंचनीयत्वेनतद्योगेद्वितीयाद्यक्षस्थितः समाधिरात्मसमत्वयः परिकरश्लेषोपमानुप्रासाः शार्दूलविक्रीडितंवृत्तं संयतानियमिताः प्रयहारशिरज्जवोयत्रतत् रथमित्यर्थं कृत्वादृतिकविवचनं रथस्यभूमिस्पृष्टत्वात् श्रुतिरुत्थामातस्तिर्वदतीत्यन्वयः किमुक्तंत्राह एतावाश्रमं प्रविशेत्यइति आदितिसत्यतीतयापरिवर्तितामंदारदक्षायवस्वर्गादपि

सु कृतरंनिर्वृतिस्थानेनूस्थानमितिविशेषाख्यं अमृतेति आतामृतादावगाहनइत्यपेक्षा अत्रपूर्वंवाक्यंहेतुत्वेनतेयं कथमिति प्रश्नेकिंकरिष्यसीत्यर्थः प्राणानामिति सत्कल्पवृक्षक्षीरेणवनेउचितावश्यकर्तव्याप्राणांश्चवृत्तिः प्राणधारणक्रिया अनिलेनवायुनानतुकल्पवृक्षक्षीरेणरसुनाकांचनपत्ररेणुभिः कपिशपिंगटवर्णेतोयेजलेधर्मार्थंनतुभोगार्थं अभिषेककक्रियास्नानविधिः रत्नशिलातलेषुध्यानं आधारमाश्रंपर्यंकमित्यत्रान्नतुरत्नशिलातलत्वेनतत्रकीडादिविधुपत्त्वीसन्निधौदेवयोपिदभ्यासेसंयमः अन्यसन्निधावेवसन्नियमोनसिद्धातिशयतः स्त्रीसन्निधौतुतोपिदेवस्त्रीसंनिधावित्यर्थः अत्रकलत्रक्षत्रीआकाराणां सद्भावेसतितत्कार्याभावेवक्तव्येतद्विरुद्ध

निलप्राणवृत्तिवायुक्तेरुक्तनिमित्तमात्राविरोधोक्तिः एतद्यावत्तिष्ठासिनांतपस्विनां धैर्यातिशयोव्यज्यते अन्य मुनयो भूमिशायिनोपस्विनोयत्स्थानंतपोभिः कांक्षंति तपःफलेनेच्छंतितस्मिन् स्थाने। मीनपश्यंति तपश्चरंति कर्मणो रागमंथनपेक्षंवर्तिचरोपितिक्यङ् तपसः परस्मैपदमितिपरस्मैपदं तपस्तप्यंति जनयंतिसंतेतिरूढेकश्रुतिरत्र नुप्रासः हस्तसंकारोव्यंग्यः रत्नमनंतरक्तं खलुयस्मादुत्सर्पिण्युपर्युपरिधावंतीमहतांमार्थनेतिपूर्वार्द्धस्यसम र्थकत्वादर्थांतरन्यासः अयंप्रस्तावः पतिव्रताधर्मकथनलक्षणः खलुनिश्चितं प्रतिपाद्योवसरः समयोयस्यसः पुनरुक्तवदाभासोलंकारः अशोकवृक्षस्तेनतावत्तपसिविघ्नस्यशोकराहित्यं भविष्यतीतिध्वनितं अनेनमधुमन्नेक्षुशी लंयशः निमित्तंदक्षिणबाहुस्फुरणं ननुइति हेबाहोरथाकिंस्यंदसिस्फुरसि दृष्टात्वंकुत इत्याह मनोरथायशब्दं तलारूपायनाशंसे ममतुमनोरथाशंसापिनास्तिप्राप्तिस्तु दूरतोविरस्तेतिभावः मनोरथायेति विधयस्त्वनिवारणा दितिशब्दोक्तिः पूर्वमवधीरितं तिरस्कृतंननुत्यक्तंश्रेयः कल्याणं दुःखंयथास्यात्तथापरिवर्तने अर्थांतरन्यासः कृत्य नुप्रासोपि माखलुचापलंकुरुकश्चंगत एवात्मनः प्रकृतिंस्वभावंचापलंकृतवानेवत्यर्थः अभूमिरस्थानंत्रबालस्यैवम लंबलंबयस्यसः अर्भेति कोनुखलुबालः केवलं कर्मणेनानायांतंसिंहशिशुंबलात्कारेण कर्षतीतिचूर्णिकयासहाव यः किंकर्तुं प्रकीडितुं क्रीडाकर्तुं मनोविनोदनार्थमितिभावः एतेनावश्यकार्यार्थं साहसमपिक्रियेतक्रीडार्थंतत्परि लेमानातिशयबलदर्पतयाजगत्पूज्यंवन्यतइतिध्वन्यते ईदृशंमातुरर्भपीतस्तनंशिशुनान्यत्कर्षणमेवदुःक तत्रापिसिंहशिशुकर्षणंतत्रापन्यस्यस्मात् तत्रापिमातुःक्रोडात् तत्रापिस्तनंभयंतमितिसत्वोत्कर्षोव्यज्यते पुनः की दृशं आमर्दनआकर्षणेनावेगेनक्लिष्टाविसंस्थूलाः केसराःस्कंधबालायस्यतं स्वाभोक्तिःउदात्तमनुप्रासःयथा निर्दिष्टंसिंहबालकाकर्षणंकर्मयस्यसः तपस्विनीभ्यामितिसहार्थेतृतीया शृंभस्वसिंहदंतालेगणयिष्ये अविनी तकिंमनोस्माकं अपत्यनिर्विशेषाणिसत्वानि प्राणिनोविप्रकरोषिहंतेतिखेदेचर्चतेनेवसंरंभः स्थानेयुक्तं खलु

Dr. BHAU DAJI MEMORIAL

ऋषिजनेनसर्वदमनइतिकर्तनामधेयेसिएषाखलुकेसरिणोसिंहीत्यालंघयिष्यतीवोपदवं किंचित्करिष्यतिवर्तमा नसामीप्येवर्तमानवद्वेतिवर्तमानप्रयोगः यदितस्याः पुत्रकंनमुंचसि अस्महेआश्चर्यं तद्दृष्टवादृष्टिरिअमधिकंभी तोस्मीतिसोध्रुवं अपरंविसृष्टंतस्येवतथाविनियोगात् तदुक्तंसंगीतमुपानिधौ विनिःक्रांतोविसृष्टः स्यादधरोलक्ष कारिनारंजनेबालकानांचचेष्टाश्चेदेनियुज्यते स्त्रीणांविलासविद्वोकहपादिपुनर्कीर्तितइति महतइति अयंवा लोमहतस्तेजसोबीजमूलंबात्यात्महः निगूढंतेजोस्मिन्वर्तत इत्यर्थः स्फुलिंगावस्थयाग्निरोतावन्हिरिव महतस्तेजसोबी जमित्यस्यप्रतिबिंबमेपिसइति उपमानुप्रासो वत्सएनंबालमृगेंद्रंमुंचभपरंतंकीडनंदास्यामिकुरुदेहिणंत्व दोणःस्यादोकाचिदितिणादेशः प्रलोभ्येति प्रलोभंप्रलोभ्यकारकंयद्वस्तुतत्रयः प्रणयोयाचनाश्चाप्रीतिर्वात्वेनतस्यसति तद्रतिस्वभावाख्यानं तेनविवादर्शनासंभवात् करेविभाति जात्यदृष्टिताअंगुलयोयस्यसः उक्तंच पुरुषलक्षणेसा मुद्रे अतिरिक्तःकरोयस्यग्रंथितांयुलिकोमृदुः चापाकुशांकितःसोपिचक्रवर्तीभवध्रुवमिति एवंमुख्यंकजमिव तत्रथम विकासितत्वात् मुख्यत्वंकीदृक् इत्थंसमृद्धोरागोलोहितंयस्यात्तथा अनेनेतस्याविकाससामर्थ्यंध्वनितं नवोपमारू तनवप्रांतः कालेननूतवत्वमजरत्वीभावः उषाराग्रोतदंतेस्थानव्ययमध्युषेतिविश्वः तेनभिन्नभेदप्राप्तंननुसम्यग्वि कसितं अतएवविलक्ष्याणिपत्राणांमंतराणिसंधिभागायस्यतत् काव्यलिंगोपमेप्रभप्रेतिभानरेतिश्लेषश्रुतिरत्रयनु प्रासाः अत्रबिंबप्रतिभावेनोपन्यादुपमायाभिन्नलिंगत्वंनसहृदयोद्वेगकरं प्रसादितमित्यस्यप्रतिबिंबत्वेनभिन्नभिन्नेषु पात्तं तत्रबालकंकरत्वात्सम्यग्विसोनोक्तः जालेत्यादेरलक्ष्येत्यादि वंशस्थंवृत्तं सुव्रतेइतितापस्याःसंबुद्धिः नशब्दो याच्ञामात्रेणविरमयितुंलंगच्छमकमेरएमदीयेइदमर्थकैरइतिइदमर्थप्रत्ययस्यकेरादेशे स्वार्थेकश्चेतिकेरूपं उ टजेमाकैंद्रेयस्यऋषिकुमारस्यवर्णेरक्तपीनादिग्धिवितोमृत्तिकामयूरसिद्धतिनमस्योपरित्वरतइतिनयंति अनेने वतावत्क्रीडिष्यामि अस्मेइतिस्मृहेशंसितरितिसंप्रदानेचतुर्थी आलक्ष्येति अनभिज्ञहासेरकारणहासेःदंतमुकु

लाइवेत्युपमास्मामासः सासानांसाधकत्वात् आईपनूलक्ष्यादृश्यादंतमुकुलायेषांतेतान् अव्यक्तावर्णाथासुताः अतएव
रमणीयानवः प्रथनयोवाग्व्यापारायेषांतानि निबहुग्रीहिगर्भोबहुव्रीहिः अंकेकोडेयआत्मवः स्थितिरवप्रणयोया भ्रूयोगी
तिर्थायेषांबालानामंगरजसामलिनीभवंति अतएवतद्वालेत्यादि विशेषेप्रस्तुतेसामान्यवचनादप्रस्तुतप्रशंसा तथाचाह
मधव्यइतिव्यज्यते णीरणयोतिसलतेतिनवान्योतिऊकेवृत्तिश्रुत्यनुप्रासाः वसंततिलकाछन्दं भवतुनामयंगणयति
कोवरूधिकुमाराणां भद्रमुखएहितावन्मोचय अनेनदुर्मोकोहलयहणेदुर्मोकोमोचयितुमशक्योहलेनयहोयैत्यादि-
र्थस्माभिः सदेनडिंभलीलयाबालक्रीडयाबाध्यमानं बालमृगेंद्रं मोचयेदितिसंबंधः एवमिति आश्रमस्यविरुद्धा
वृत्तिः यस्यतेनत्वयासत्वानांजंतूनांसंश्रयःसुखयतीतिसुखः सत्वसंश्रयश्चासौसुखश्चसोपिसमाश्रयोहिसादिः न
मतः जन्मारभ्यएवंसत्वोपद्रवादिनाकिमितिदूष्यतइतिसंबंधः कृष्णसर्पशिशुन्यायाच्चंदनंदूष्यते उपमानुप्रासो
अत्रापिसामान्यधर्मस्योभयत्रयथास्थितत्वेनअनुपपन्नविलिंगत्वंदोषः अथवाचंदनोस्थियामितिकोशाच्चंदनइतिप
ठनीयं तदासत्वसंश्रयसुखइतिविशेषणमत्रापियोज्यं पूर्ववपक्षेपि विषक्षिविपरिणामेनयोज्यं आश्रमेत्यादिविशिष्टस्यैवो
पमेयत्वान्नन्यूनोपमात्वंस्वागतावृत्तं भद्रसुखनखलत्वयमृगिकुमारकः आकारेति आकारश्चेष्टितंतेनऋषिकुमारोयंनभव
तीतिकथयतीत्यर्थः स्थानप्रत्ययात्स्थानविश्वासात् यथाभ्यर्थितं बालमृगेंद्रमोचनमनुतिष्ठन्कुर्वन् अनेनेति कस्या
पि अज्ञायमानस्य अथवाचाचार्णयितुमशक्यस्यकुले अंकुरेण अत्यादिनानातत्कोमलत्वमनोहरत्वादिनांकुररूपे
णानेनगात्रेषुद्वित्रेष्ववयवेषुस्पृष्टस्यननुसर्वांगस्यसमंवंचनुमशक्यमनुभवंतेकगम्यं विगलितवेद्यांतरं दुःखंपदितदा
कृतिनः अयमेवकृतीत्यर्थः यस्याकादुःसंगात् अयंप्ररूढोरूढिंप्राप्तः तस्यचतासिकांनिर्वृतिंकिंसुखंकुर्यादितिभावः
तस्यसुखानुभवेनप्राकरणिकेनार्थेनतप्तिनादेः सुखातिशयस्यार्थादापतनादर्थापत्तिरलंकारः रूपकं तासितस्येतिका
कृतीतिछेकवृत्तिश्रुत्यनुप्रासाः इंद्रवज्रोपेंद्रवज्रयोः प्रथमोपजातिः उभौ बालदुःखांतो निर्वर्ण्यदृष्ट्या आश्चर्यमाश्र

र्यं द्रमस्सअस्यबालस्यतवचसंबंधेनसंवादिनीसदृश्याकृतिरितिविस्मापितास्मि अपरिचितस्यापितेअप्रतिलोमानुकू
लः संवृत्तइतिविस्मापितास्मीत्यनुषज्यते कोस्यवपदेशः किंकुलंपुरुवंशः अंतर्वानप्रस्थाश्रमविषयं भवनेष्विति
पूर्वंयौवनेयेराजानः रसोरागः शृंगारादिश्चमधुरादिश्चास्वादश्च एतेअधिकायेषुएतैर्वाअधिकानिउत्तमानिते
षुसोगधरसेस्वादेनिकारोविषरागयोः शृंगारादौरसेवीर्येदेहधात्वंबुधाइतिविश्वः भवनेषुगृहेषुक्षितिरक्षार्थंपु
धीरक्षणायनिवासंस्थितिमुर्शतिवांछंति वशकांतावितिधातुः कांतिरिछेतिक्षीरतरंगिण्यां तत्रकेवलंमहीरक्षायै
स्थितिवांछेवनतत्वतःस्थितिरितिभावः पश्चाद्वार्धकेतेषांतांतरुमूलानिगृहीभवंतिवानप्रस्थाश्रमंविधाया
श्रमेनिवसंतीत्यर्थः कीदृशानितरुमूलानिनियतानियमयुक्तायतयः संतोप्रादियुक्ता एकाकेवलापतिव्रताधर्मपत्नी
येषुतानि एतेनतत्पुत्रजन्मादिसंभावनायाकृताकृतरूपकानुप्रासो मालिनीवृत्तं आत्मगत्यात्मभावगत्यामानुषस्वरू
पेणेतियावत् एषदेशोमानुषाणांविषयोनपुनरितिसंबंधः एवमुक्तयथा आत्मस्पर्शिलमेवाभिन्नकं १ यथाभद्र
मुखोभणतितत्तथैवेत्यर्थः अप्सरसः संबंधोनास्यबालस्यजननी अत्रदेवयुरोः कश्यपस्यतपोवने प्रसूता हतेविहर्षे
एकोवंशः एकमिदमितिद्वितीयंकस्यस्यधर्मदारपरित्यागिनोनामसंकीर्तयितुंचितायिष्यति संकीर्तनार्थंहृदिचिंतने
पिसेपः संकीर्तनेपुनः किंवक्तव्यमितिभावः अस्मेतसोरवाणांमित्यादिनापरदारव्यवहारइत्यंतेनविशेषनामकंमं
गमुपक्षिप्तं तल्लक्षणंतु कार्यस्यान्वेषणंयुक्तमाविशेषः परिकीर्तितरिति सर्वदमनशकुंतस्यपक्षिणोलावण्यं अ
थशकुंतलायावर्णपशयतिशेषवक्रोक्त्यलंकारः कुत्रवामेमम अज्झूमाताअज्झअज्झूचमातरीतिदेशी को
शः आर्योभविष्युश्वश्रूमेवंतथाचसूत्रं आर्यायांश्वश्वामिति नामसारश्येनमा — तोमातृवत्सलः वत्सास्य
मृत्तिकामयूरस्यरम्यत्वंपश्येतिमयाभणितोसि राजामंदिताबदस्येत्यादिनामातुरास्येत्यंतेनअक्षरसंघातकंना
मभूषणंउपक्षिप्तं तल्लक्षणं वाक्यमक्षरसंघातोभिन्नार्थश्लिष्टधर्मकमिति अपिनामेतियथामृगतृष्णिकावि

षादाय कल्पते तद्वत् नाममात्रं प्रस्तावइत्यर्थः अत्रसंतिपुनर्नामधेयसादृश्यानीतिहेतुलेनयोज्यं अज्ञातगोत्रः को ऽयं भद्रमयूरः अस्माकं इति खेदे रक्षाकरंडकंमाणिबंधेस्थं न दृश्यते रक्षाकरंडकं रक्षापीटिकाकरंडामपुटकोशे स्यात्पीटिकोखड्गकोशयोरित्यमरः मायाविदमबलंब्य कथंगृहीतमनेनउरोविहितहस्तेइतिविस्मयाभिनयः एतदुक्तं आदिभरतेचित्राभिनयाध्यायेशिरोधूर्तपताकश्चवक्षस्थोविस्मयेभवेदिति अनेनैतत्प्रयोक्तव्यं अद्भुतरसोव्यज्यते तद्लक्षणं प्रागुक्तमेव उक्तंचधनिकेन कुर्यात्तिर्यङ्निबर्हणेद्भुतमिति आदिभरतेपि निबर्हणे कर्तव्यानिःसंहिरसोद्भुतः कविभिरिति अनेनोपगूहनलक्षणमंगमुपक्षिप्तं तद्लक्षणंतु अद्भुतस्यतुया प्राप्तिर्भवेत्तदुपगूहनमिति शृणोतुमहाराजः एषापराजितानामौषधिरस्यनात कर्मसमयेभगवतामारीचेनकाश्यपेनदत्ता एतांकिलमाता पितरौ आत्मानंचजनयित्वा पराभूमिपतिर्नानुगृह्णाति ततस्तेसर्षोभूत्वादंशेति अनेकशः प्रथमासुणाऽमहाराऽइत्यादिनाऽणे असीइत्यनेनपूर्वभावनामकगमुपक्षिप्तं तद्लक्षणंतु पूर्वभावस्तुविज्ञेयोपधार्थोक्तोपदेशकइति सत्रतेएहिरमंदत्तांतं नियमव्याकृतार्थे अनेनाख्यापितस्वार्थंनियमकारित्वमुक्तंशकुंतलायेनिवेदयावः मुंचमांयावन्मातुःसकाशंगमिष्यामि ममखलुनानोदुश्चंनोनत्वं प्रत्ययानीति एतावत्पर्यंतं प्रत्ययोनोत्पन्नइतिभावः विकारकालेपिप्रकृतिस्थांसर्वदमनस्वीवधिभुस्तानमेआज्ञाआसीदात्मनोभागधेयेषु अथवायथासानुमत्थाआरब्धातंतथासंभाव्यतएतत् अनेनसमयाख्यमंगमुपक्षिप्तं तद्लक्षणंदुःखस्यापगमोयस्तुसमयःसनिगद्यतइति वसनइतिपरितःसर्वतो धूसरेनोज्वलेइदमेवविधेयं वसनेअंतरीयसध्यानेवस्त्रनानियमेनतपआदिताक्षामंकशमुखंयस्याः साअशपाद्यनमुख्यामखस्येवदर्शनात्क्षाममुखीत्युक्तिः अनेनाभिगृहस्थितावपिअतिशयलज्जासुखंव्यज्यते मुखापचरणंतुचिरतलकालतदूर्शनोत्कंठयातदर्थमेवचप्रहर्षनेरितिनानौचित्यं धृताएकावेणीर्यस्यांसायंतएतादृशी अतएव शठशीलाशठस्वभावा अतिनिःकरुणस्याशठकपाहीनस्यममसंबंधिनंदीर्घंबहुकालंनविरह

अतंविभर्ति काव्यलिंगस्वभावोक्तीवसबसेतिसनेसानेतिछेकानुप्रासवृत्त्यनुप्रासौ रत्नमनंतरोक्तं राजेत्यादिनेनदंतेनसंघिनांमांगमुपक्षिप्तं तद्लक्षणंतुमुखबीजोपगमनंसंधिरित्यभिधीयतइति नखस्वार्थपुनरुक्तवपश्चात्तापविवर्णत्वं हेतुलेनयोज्यं ततः कएदानींकृतरक्षामंगलंदारकंमेगत्वासंसर्गेणदूषयति मातःएषकोपिपुरुषसूचरतिमामालिंगति अनुकूलःपरिणामःपरिपाकोयस्यतत् खंवदआगतासितदामबानप्रत्यभिज्ञातासिमेपुनरागतेत्वयाप्रत्यभिज्ञातइति अनुकूलपरिणामतां हृदयाश्वसिहिपरित्यक्तमत्सरेणानुकंपितास्मि दैवेनआर्यपुत्रःखल्वेषः अनेनानंदनामकर्मगमुपक्षिप्तं तद्लक्षणंतु समागमस्तुयोर्थानामानंदःसतुकीर्त्यतइति स्मृतीतिमोहस्मोराद्विरमोहनमः अनेनोपमानं नरात्तानस्यगादलमुक्तं ममस्मुराहुस्वार्थानुरित्यमरः उपमासाधकमतंतरमेवलक्षयामः स्मृत्याभिज्ञंदूरीकृतंमोहतमोयस्य तस्यमेममप्रमुखेरिष्यादेवेनहेसुमुखिसिसिमुखीसाभिप्रायं सुमुखंवसंमुखेस्थानुयोग्यत्वात् कुमुखगोपनमेवकरोतिइतियत्तत् उपरागांतेग्रहांते उपरागोग्रहोराहुग्रस्तेंदोरंधूणिचेत्यमरः शाशनभंदस्यरोहिणीनक्षत्रविशेषोयोगंसंबंधसमुपागता अत्रमुखेमुखीसमेसिन्निति शेकानुप्रासःसंदेहसंकरः सकारौनांदंत्यतालव्यराणांमकारौनामाक्षराणांबहूनांसत्तात्श्रुत्यनुप्रासश्चनेनसपूर्वस्यैकबाचकानुप्रवेशलक्षणःसंकरः अर्थाभ्यांयत्तद्भ्यामेकवाक्यत्वात्संभवद्वस्तुसंबंधालिर्देशनंमोहतमइति एकदेशविवर्तिन्यूपमानेतस्मृतेर्निपतितत्वमप्युपपादितं ततश्चविशेषणत्वेनापियोज्यं नियत्याभिन्नंमोहवत्तमोराहुर्यस्येतिउपमासाधिकाचात्रनिदर्शनैवअन्येनुदृष्टांतमेवाहुः अन्येसाधकबाधकप्रमाणाभावादुभयोःसंदेहसंकरमाहुः जयतु आर्यपुत्रः बाष्पेनेति बाष्पेणाश्रुभारंभेणगद्गदएनेनाविरहक्लांतत्वंव्यज्यते एतादृशंतेमुखंदृष्टमितिविशिष्टं विधेयं विशिष्टमुखदर्शनेनचविरहनाशः अतएवजयइत्यनाशंस्यं नयशब्देप्रतिषेधेपि जितमितिविरोधाभासः जित्वेत्यनुप्रत्ययार्थस्यहेत्वोपादानात्काव्यलिंगमपिश्रुतिरनुप्रासोमातःएषकःवत्सतेभागधेयानिपृच्छकचिच्चुल्लकपुरुषहीतिनास्ति तस्मिन्पाठेरूपकंसुतइतिसुतवानप्रियतिनसुतनामि

तिसंबोधनं : हेसुतनुरिति तवहृदयात्प्रत्यादेशव्यलीकंनिराकरणाप्रियंअपनुदूरीभवतु व्यलीकंचप्रियं : कृतमित्यमः अप्रियस्यहृदयात्यागेत्यर्थतः सिद्धेपिपुनस्मरणहृदयग्रहणेविप्रियंमयात्यक्तमितिवाङ्मात्रेणरत्नाशोपिपुनःसंकल्पनामूलनपूर्वकं त्यागइतिध्वनति किमर्थमप्रियंकृतंतत्राह किमपीदमनोयत्त्वासोढंकिमपिमनाः तस्यकिमपिमनसोमेमतदात्वदृर्शनसमयेयथाहृअधिकः संमोहोज्ञानं अभूदितिविशिष्टंविधेयं तेनसंमोहेन मन्मनः मयुन्मूलनंजातमित्यर्थः तेन चिन्ताभावात्कृतमित्यर्थः तेनचिन्ताभावात्कृतमिदंक्षंतव्यमितिभावः संमोहान्मनः समुन्मूलनंजातमित्यस्यशाब्दे विधेयत्वेवक्तुंयेपदार्थंविधेयत्वंतत्संमोहस्यप्राधान्यद्योतनाय तेनसंमोहस्यमनो धर्मत्वान्मनसः संमोहोजातइत्यर्थोनरुक्तंयंनिरस्तं प्रबलेति प्रबलतमसामधिकसंमोहानां अत्रप्रबलतमः शब्देनअधिकशोकउच्यतेतज्जन्यः संमोहोलक्ष्यते तदतिशयोव्यज्यते अतएवोद्देश्यप्रतिनिर्देश्यप्रकरणभंगनाशंकनीयः तमः शोकोगुणांतरइतिविश्वः उभयेषुकार्येषुएवंप्रायाः शब्दाःगरूपः प्रस्तुतयोभवंतीत्यर्थांतरन्यासः दृष्टांतमप्याह स्रजमिति अंधः शिरस्थापितांपरिताप्यतांस्रजंमालामप्याहिशंकयासर्पशंकयाधुनोतिनिरस्करोति अहिशंकयेतिभ्रांतिमानलंकारः अलिंगस्मृत्यनुप्रासोकमुकिमेतिमुपैवपीतिबलवत्तेनिषेधानुप्रासः हरिणीवृत्तं राजाशकुंतलायाः पादयोः प्राणिपत्तेत्यादिनानुनयोनाम भूषणमुपक्षिप्तं तच्छ्रवणंतु अभ्यर्थनापरंवाक्यंविनेयोनुनयोनुनयोबुधैरिष उक्तिश्च आर्यपुत्रः नूनंनिश्चितंमेसुभगेनप्रतिबंधनंपुराकृतंकर्मेत्यर्थः तेषुदिवसेषुपरिणामसुखंपरिपाकोन्मुखमासीत् येनसानुक्रोशोपिमत्कोपेआर्यपुत्रोमयिविरक्तोविरागःसंवृतः अथकथमार्यपुत्रेणस्मृतोदुःखभाग्यंजनः उद्वेगविषादतुल्यइत्युपमाश्लोकेसाक्षस्यवक्ष्यमाणत्वात् अतिरेवेदंवक्तव्यंमोहादिति हेसुतनुमयापरमविवेकिनाकर्मभिरूणांपरमविदग्धेनदुष्कृतेनेत्यर्थांतरसंक्रांतं मोहदुष्कृतानाम तवयाप्यविदुःजास्येकवचनं उपेक्षितेनमार्जितेन एवाक्षरंपरितः सर्वतोबाष्पमानः स्थितइतिशेषः अनेनबिंदूनामनवनरपतितास्थूलत्वेनाशा अन्यथाधारणं

तिबाष्पनितातेनमार्जनकारणसामग्र्यांसत्यांमपियत्तद्नुत्पत्तिः साविशेषोक्तिः मोहादितिनिमित्तस्योक्त्वादुष्कृतनिमित्तता नावदाहो आदिरंकथनापेक्षं पातांबाष्पंप्रयत्नप्राप्तं विगतानुशयेगतश्चात्तापोभवेयं आशंसायांलिङ्कीरशं आईपत् कुटिलंयत् पक्ष्मतत्रविलग्नंसंबद्धं अनेनास्यबाष्पस्यबिंदुत्वाभावस्यदृढभावेनाधरपीडनाभावश्चसूचितः ननुतस्यबाष्पस्यानीत्वात्तमितिक्लेदनिर्देशः कथमितिचेत् उच्यते यतश्चिरानुभूतान्यपिदुःखानिज्ञानस्यदुःखानिनबीभत्संतीत्युक्तदिशाएनंदृष्ट्वास्याः पूर्वदुःखस्मरणेनयोबाष्पउत्पन्नः सचैवेनराजापरामृष्टः दुःखहेतुत्वादुभयोः अकुरिलेतिव्यतिरेकः यतःतदाशोकावेगवशाद्विदूरुपएवोत्पन्नोधुनाकथमिदंक्लान्तदधरस्थस्यभावइतिचेत्धैर्यं अतएवस्रस्तमार्जनेनविगतानुशयत्वं इदमेवोपपादयितुंविषादशब्दस्यत्वंयतोपराधादिनानुशयोहिविषादः तदुक्तमुपाकरे अपराधपरितापादनुतापस्त्वयोभवेत् विषादइति हेतुदुरुच्चुप्रासो वर्सततिलकाछंदः यथोक्तमनुतिष्ठति बाष्पमार्जनंकरोत्यर्थः तच्चविपनाकवक्त्रानामिकइतिशेषं तदुक्तंसंगीतरत्नाकरे तन्मार्जनेचतत्स्याद्धोयंतीमनामिकां नेत्रेऽगतांविभ्रतीति अनेनकथयिष्यामीतियदुक्तं तत्प्रसंगोप्युपदर्शितः आर्यपुत्रइतिं अंगुलीयकं अंगुलीयकस्यापलंभः प्राप्तिस्तस्मात् विषमंकृतमनेनेनयत्तदार्यपुत्रस्यप्रत्ययकालदुर्लभनासीत् तेनकारणेनविहितेशिथंतनाङ्गैःकृतः सनखापः संबंधस्तस्यचिह्नंकुसुमंप्रतिपत्तौ अन्यत्रया अंगुलीयकंधारणीयमितिप्रस्तुतेयत्प्रस्तुताकुसुमरूपांतंन्यप्रस्तुतउक्तः सारश्चेनसाः प्रस्तुतप्रस्तुतप्रशंसा नास्यविश्वसितिमि आर्यपुत्रएवैतत्धारयतु राजाप्रियस्मृतिभिज्ञेत्यादिना एतदंतेनपरिभाषणंनामांगमुपक्षिप्तंतच्छ्रवणंतु मिथः संजल्पनंयत्स्यात्तदाहुः परिभाषणमिति ततः प्रविशतिमातलिरित्यादिनाग्रथनंनामांगमुपक्षिप्तं तच्छ्रवणंतु उपक्षेपस्तुकार्याणांग्रथनंपरिकीर्तनमिति राजाअभूत्संपादितत्वादुफलोमेमनोरथइत्यनेनप्रहर्षनामांतरमलंकारउपक्षिप्तः तच्छ्रवणंप्रहर्षः प्रमदाद्वाक्यमितिलक्ष्यामि आर्यपुत्रेणसहगुरुसमीपंगंतुं अभ्युदयकालेषुमंगलोत्सवादिसमयेषुइदमाचरितव्यमेव दाक्षायणिरुक्षपुत्रिपुत्रस्ये

ति अयंदुष्यंतइत्यभिहितः इतिनामपरामर्शोऽब्दपरोनिर्देशः तेनदुष्यंतनामधेयकइत्यर्थः भुवनस्यभवनस्य भर्तांभू
मंडलपालकः तेनचपुत्रस्यइंद्रस्यरणशिरसिअग्रयायी अग्रेसरः इदमेवविधेयंयस्यचाचेनधनुषा विनिर्वर्तितकर्मसमा
पितकार्यकोटिमितिअकुंठकोटिमरिर्निर्मार्थः तेनयुद्धक्षमत्वंधन्यते एतादृगपिमघोनः कुलिशंवज्रं आभरणंनार्ह
वीर्यलक्षणस्यवस्तुनोः तिशयितत्वेनवर्णनादुष्टसंरूपकंच सस्नेहयथाचीतिपक्षेकदत्वनुमासीच्चवसंततिलकंवृत्तं संभाव
नीयानुभावस्याकृतिः संभावनीयोनुभावः प्रभावोयस्याः सापुत्रप्रीतिपिशुनेनपुत्रस्नेहइत्यर्थः दिवौकसांदेवानांपितरा
वदितिकश्यपादितिप्राहुर्मुनयोव्यासादयइत्यनेनैषांविप्रलंभकरूपादादिराहित्यंधन्यते तेनचतदुक्तेवानुमानेनप्रा
माण्यं द्वादशाऽस्थितस्यद्वादशमासेषुद्वादशमूर्तिरंशस्यतेजसः सूर्यस्ययत्कारणंनिदानमामनंतिजगत्प्रदीपस्यविश्व
विश्वक्रियाकलापकारणभूतस्योत्पादकत्वेनतेजोंशत्वंधनितं तथाचविष्णुपुराणं तत्रविष्णुविष्णुभ्रशकश्यजत्तानपुत्र
रेवहि अर्यमान्चेवतश्चत्वष्टापूषाचैवचविवस्वान्सवितांचेमिशेवरुणश्चवच अंशश्चभगश्चादितिरादित्याद्वादशस्मृताः
चाक्षुषस्यांतरेपूर्वमासेयेरुः पितासुमः वैवस्वतेंतरेतेवैआदित्याद्वादशस्मृताइति अथथा द्वादशधास्थितस्यद्वाद
शकलात्मकस्यतदृक्मात्रार्थेः तपनीतापिनीधूम्रामरीचिज्वालिनीरुचिः सुषुम्नाभोगदाविश्वाबोधिनीधारिणी
क्षमा कमाद्याः वसुपाः सौर्याउदाताद्वादशेरितारइति यदुवनत्रयस्य भूर्भुवस्वर्लक्षणस्य भर्तारंपोषकत्वेनधारण
समर्थं स्वामिनमितियावत् यत्तस्यभागोविष्णवंशतयांशेयत्तद्भागदेवः तेषांईश्वरमिंद्रमित्यर्थः सुषुवेननयामास
यत्तभागेश्वरंनसुरेश्वरंनभुवनस्यभर्तारमपितुत्रयस्यैतितस्योक्तिः वहतापदसमुदायेनदुष्यादकत्वात्तस्यकोतिश
योध्वनितः तस्मिन्द्वंद्वे आत्मनाभवतीत्यात्मभवः स्वयंभूः परः —— योविष्णुः भवाभजन्मनेआस्यइंभ्यानंचकेविष्णु
पुराणे मन्वंतरेचसंप्राप्ते तथावैवस्वतेद्विज धामनः कश्यपादिविष्णुशर्मित्यात्संबभूवहेति इदंतद्वंद्वंमिथुनंदक्षप्रजा
पतिस्तत्संभवादितिमरीचिसंभवः कश्यपः अतएवस्वयंब्रह्मणः एकोमरीच्यादिरंतरंयस्यसः अनेनब्रह्मतुल्यत्वं

ध्वनिनं अंगभूतमहापुरुषचरितवर्णनमुदात्तमितिलक्षणादत्रपादत्रयेमालोदात्तालंकारः आत्मभवोभवायेति विरोधाभासोपि भवोभवइंद्रद्वंद्वेनिक्षेकानुप्रासस्तत्यनुप्रासो यत्तभागेश्वरइतिविशेष्यंपरः पुरुषइतिविशेषणत्र
कमभंगोनशंकनीयः समुदायेनसंज्ञितिप्रतिपादकत्वमेवयत्वार्थेनचबंधकत्वंकपालिपदवल्लविरुद्धंकारणंसुवेभ
वायास्पदंचकइतिपर्यायैरेकस्मैवार्थस्यग्रहणादर्थावृत्तालंकारः शार्दूलविक्रीडितंवृत्तं तदुक्तंविष्णुपुराणे अथवा
न्मानसान्पुत्रान्सदृशान्मनोसृजत्तु भूयुंगुलस्तंपुलहंक्रतुमंगिरसंतथा मरीचिंदक्षमत्रिंचमानसान्मितितथा
भृगोः ख्यातिर्भवेत्सत्वंसंभूतिश्चमरीचि ——— ऋषिंदक्षोसृजत्कन्याबीरण्यामितिनः स्मृतं ददोसदृशधर्मायक
श्यपायत्रयोदशेति तथामारीचाःकश्यपो ——दैत्यादनुकन्ययोरितिइयंसृष्टिर्वैवस्वतमन्वंतरेनन्वयंप्राचेतसः पू
र्वंदक्षस्यैवमनुष्यत्वेनोत्पत्तिकथमितिचेदुच्यते सएवदक्षस्तत्रत्यदोषः तथाचविष्णुपुराणं दश
भ्यसुप्रचेताभ्योमारीषायांचनाप्तवतिः जज्ञेदक्षोमहाभागोयःपूर्वंब्रह्मणोभवदिति अप्रतिरोधेभवदारकसहि
तावालकयुतावोयुष्माकंपादवंदनंकरोमि आखंडलेति तेतवभर्तांआखंडलस्यसमः इंद्रतुल्यःसुतोनयंतप्रतिमः
इंद्रपुत्रतुल्यः अतःकारणान्नेतव्यांशीर्वेत्यानतृतीयचरणार्थेपूर्वार्द्धहेतुत्वेनयोज्यं पौलोम्याः शच्याः सदृशीभवे
तिइयमेववयुक्ताशीरितिअर्थः काव्यलिंगोपमे अनुप्रासश्चजातेभर्तुरधिमतांभवअनयार्थं दीर्घायुर्वत्संभवेयकु
लनंदनोभवतु उपविशतु रिक्षेतिसाध्वीशकुंतलाइदंसदृपत्संभवात्यंतरसंकलितवाच्यं तेनतत्तुल्यगारिद्धो
भवानित्यनेनविशेषणप्रक्रमभंगःपरिहृतः श्रद्धाविसंविधिश्चेतिद्वितयंसमागतंतद्वित्यंतिसंबंधः निदर्शनाश्रद्धा
रिभिरोपस्यस्यकल्पितत्वात्तृतीयंवः समागतमितिपाठे एकैकंनिदर्शनमितियोजना तेनाभिरूपसमागमाहा — मालंका
रः चिंतयपदेनसमागमनं प्रतिप्रत्येकंकर्तृत्वंबोधयता स्त्रीबालाबित्यनयोरत्वज्ञानकार्यतिभावः देवानामिति
यदेवामहात्मनोमहर्षयः भगवन्निति तेवाच्या यास्तेषांयोषितस्ताभ्यःतेभ्यश्चभगवन्नितिसंबुद्धिः उद्देतीति

कुसुमपूर्वमुदेति ततः फलमुदेतीत्येव धनोदयोमपेक्षमः प्रागुदेतीत्येव तदनंतरमेव योजलमुदेतीत्येव आदिक्रियादीपकं निमित्तनैमित्तयोः कार्यकारणयोरयंपूर्वोक्तक्रमः शाकरणिकृतेनप्राकरणिकार्थापातान्मालार्थापत्तिः व्यतिरेकमाह तवप्रसादस्यपुरः पूर्वसंपदइतिकार्यकारणविपर्ययादतिशयोक्तिः ममशकुंतलापुरःलाभइतिप्रस्तुतस्यविशेषस्यगम्यत्वेसंपदित्यप्रस्तुतप्रशंसा निमित्तेनैमित्तिनिमित्तनैमित्तीतिछेकवृत्त्यनुप्रासोवंशस्थंवृत्तं अनेनमधुरेणाभूषणमुपक्षिप्तं तद्रक्षणंतु यत्नयशेनमनसापूज्यपूजयितुर्वचः स्मृतिप्रकाशनंवृत्तस्मृतंमधुरभाषणमिति विधातारः स्वशरीरः आत्माकारीमित्यनेनविनयोक्तिः उपयम्यविवाह्यस्मृतिशैथिल्यात्तत्वनः स्मृतेरभावः स्थाधिकारतेरविच्छेदात्सदादिशब्दिराकुर्ववृत्तत्रभवतः पूज्यस्यसमक्षरूपेणते अयंगजोनवेतिसंशयः स्यात् तस्मिन्नपक्रामतिगच्छतिसति पदानिभूमौचरणचिन्हानिदृष्ट्वायथाप्रतीतिनिश्चयबुद्धिर्भवतिगजएवायमिति तथाविधस्मारशोमेमनस्तोविकारआसीत् निदर्शनानुप्रासश्च द्वादस्युपजातिरिंद्रवज्रोपेंद्रवज्रयोः अलमितिनिषेधे आत्मनोऽपराधः तच्छंकयालमितिसमन्वयः ———णीमदिति ध्यानादगतंस्मानंविद्यतेयस्मिन्नित्यव गतोस्मि स्नानवानस्मिमारीचः वत्सालमालेत्यादि ——— नावसानइत्यंतेऽनिर्णयनामांगमुपक्षिप्तं तद्रक्षणंतु अनुभूयार्थकथनंनिर्णयः समुदात्तइतिवचनाछोकापधादान् दिष्ट्यादेवेन अकारणप्रत्यादेशीनार्यपुत्रः न खलुशप्तयात्सालंस्मरामि अहवा अथवाप्रातोमयासहिशापः विरहशून्यहृदयायानविदितः अतःसखीप्यांसं दिष्टास्मिभर्तुरंगुलीयकंदर्शयितव्यमितिचरितार्थासि सहधर्मचारिणं प्रतिपत्नीतिशाकुंत्यस्यकर्मत्वंशापादितिशापात्वं प्रतिहतासीतिसत्कृतासि अथदुर्नेत्यर्थः शापादित्यनेनतस्यदोषाभावउक्तः पूर्वंस्मृतेः स्मरणस्यरोधेनरूक्षतेनिः स्नेहदुःखअत्रापिशापादित्यनुषज्यते अधुनाअपेतंदूरीभूतंतमः शापलक्षणंयस्मादेवंभूतेभर्तरि तयैवप्रभुतासंबंधेसंबंधातिशयोक्तिर्यं भर्तृसबंधाया प्रभुताया प्रभुत्वात् अथचयोभर्तासप्रभुर्या

वतितासागुणभूताइति शास्त्रस्थितोभर्तृत्वंतस्मिन् प्रभुताबाल्यादित्यसंगतिश्च अतिशयोक्त्यासहांगांगीभावः अनागंतुंकेनरोधेणोपहतोदूरीकृतः प्रसादोयस्यतस्मिन् दर्पणतलेभादर्शोदायाप्रतिबिंबनंमूर्छतिनप्रसरतिछायासूर्यकांतिप्रतिबिंबतातपइत्यमरः साछायाशब्दोनिर्मले ——— सुखभावकाशाअत्यंतंबन्धाद्दश्यतइत्यर्थः हेतुदृष्टांतो ततताततिमतिमेतिछेकवृत्त्यनुप्रासो वसंततिलकंवृत्तं रथेनेतिनविद्यतेऽतिद्वौरथोयस्यसः अप्रतिरथोयं अनुज्ञाता स्वस्तिपारतंत्र्याद्दयं द्वेधादेवमानुषकल्पनादिति अत्रमानुषकल्पितंपारतंत्र्यं अत्रसंचारिणोग्लानिः शंकासूयाश्रमोभवश्चित्तवेदोसुप्तयेदेव्यानि चिंतानिद्रेप्रबुधताविषादोजडतोन्मादोमोहोमरणमेवंचेतिएते चव्यभिचारिणोयथास्थानं तवतत्रोहानीप्ररूढतत्रक्षामक्षामेतिगद्गदताग्लानिः तद्रक्षणं आधिव्याधिमरातृष्णाव्यापारसुरतादिभिः निःप्राणतास्यानिरन्नक्षासांगबन्धनक्रियाइति अत्रचिन्ताजातेतपसोवीर्यमितिवाक्यंभणेशंकमानतातवकुसुमशरत्वमितिराजकर्तृकासूयागुणेपिदोषारोपः स्यादसूयेतितद्रक्षणात् स्वमकूंतमात्मानंविनोदयामीतिराजगतश्रमः अछाहाअच्छह सिंचथमेतिलोदअमितिनिर्वेदः निर्वेदस्यावज्ञानंनेतितद्रक्षणात् न खलुमेप्रियादर्शनादित्यादिनाराज्ञः औत्सुक्यं आतपलंघनाद्दूलबद्दबस्थत्यनेनतद्दूनदेयं हृत्वतापदुर्गतत्वादेरनोचित्यंहिदुर्गतेतितद्रक्षणात् किंवीअंअंतिमंसहा३० इतिजडता तुइत्यनजाणेइत्यत्रमदुक्तव्याघातेशकुंतलागतउन्मादः एवमन्यदनुसंधेयं तत्रअभिलाषचिंतानुस्मृतिगुणसंकीर्तनोद्वेगः सविलापउन्मादोधीजडतास्मृतिश्चेताः क्रमशइति एतावस्थाव्याख्यानावसरेतत्रतत्रमदुक्ता अनुसंधेयाः राजासहसोपसृत्यादिनाशकुंतलानायेनपरिहरतीत्यंतेनसंभोगः तद्रक्षणंयथास्पर्शनालिंगनादीनामानुकूल्यान्निर्वर्णपदेतेवचनुनेसुसंभोग्यःप्रकीर्तितइति तत्रापिसंक्षिप्तसंभोगेमं तद्रक्षणं यथायुवानोयत्रसंक्षिप्तास्वाश्लेषसीत्कृतादिभिर्दयुपचारान्निषेवंतेसंसंक्षिप्तइतीरितइति शकुंतलयाआत्मगतंपदमंदेत्यादिनाशून्यादपीत्येतेन कार्यप्रयासविलंबेप्रभुः तद्रक्ष

णंतु पूर्वसंगत योर्यूनोर्भवेद्देशांतरादिभिरर्थैर्वंतेसंक्षिप्त इतीरित इति शकुंतला आत्मगतं पद्मंएवंत्यादिनाश्लोकेन पीत्यंतैर्वचनैर्व्यवधानंसप्रवासइतिकीर्तितः शृंगारयोगाः सर्वेषिप्रवासेव्यभिचारिणः कार्यतः संभ्रमात्स्यात्सत्रंधान्वय रिकीर्तित इति ततो दुर्वाससः शापात्तादृष्येण शापविलंभः शापस्यरात्ता अज्ञानतस्तादृग्भावात् रतेरनुसंधानात् भंगिनोनुसंधानमितिप्रबंधदूषणंस्यात् तत्परिहारार्थंराजा आत्मगतंकिंतुरवलुगीतार्थमाकर्ण्यैवजनविरहातृते बल वहरसस्यारध्वपिशांतरेरनुसंधानसंगीतः प्रबंधस्यरसादीनां व्यंजकत्वेनिबंधनमिति मुद्रिकादर्शनानंतरंसंभव मात्रप्रवासविप्रलंभकामदशामदुक्ता तत्रस्थानेषुसंभवयाः राजाप्रिय श्रोर्यमपिमेतयिप्रयुक्तमनुकूलपरिणाममि त्यादिना संभोगएवउक्तंदशरूपके अनुकूलं निषेवेते यत्रान्योन्यं विलासिनो दर्शनस्पर्शनादीनिसस्संभोगोबुधास्मि तइति एवमयमेवसर्वास्मिन्प्रबंधेंगी अतएवानौचित्यादृतेनान्यद्रसभंगस्यकारणमित्युक्तिः नायिकावालंग्रहीता स्वयंतद्दुःखागमनेदृष्टतया अनौचित्यं कुलांगनायाः गांधर्वविधाहाः स्वयंनिष्पाद्याः तस्यतस्यमहापुरुषस्यका रणंविनासंमोहः सोप्यनुचितएवेति अनेनकविनाकएवनततपस्विभिः सहस्वप्रस्थापनंदुर्वाससः शापोपिअ नाकरोपिनिबंधुः तदुक्तंध्वनिकृता इतिरत्नवशायातांत्यक्तान्नयुगांस्थितिं उत्प्रेक्षाना तएवक्लेमिनानिश्चे लागतिर्यस्य तेनेतिस्वभावोक्तिः जलेस्थलनासंभावात्एवंभूतेनजीर्णजलानिधिरुत्तीर्णसमुद्रः सप्तकुशकों वादीनियस्याः सासप्तद्वीपांतवसुधांपुराजयतीतेयंति यावत्पुरावितपांतवोर्लङ् अत्रभाविकालंकारः प्रत्यक्षार वयत्रार्थाः क्रियंतेभूतभाविनः तद्भाविकमितितद्लक्षणात् अनएवजेष्यतीतिवक्तव्येपुराभोगेलटित्यवधेयं इहाश्रमेस त्वानांप्राणिनांप्रसभंवरोहेनदमनात्सर्वदमनइतिआख्यामभिधायातः पुनर्लोकस्यजनभुवनस्यबाभरणाद्भाभरत आख्यायास्यति लोकस्तुभुवनेजनइत्यमरः लोकस्यत्वनुप्रासोकाव्यलिंगंच शिखरिणीवृत्तं मारीचोवत्सेचरिता र्थासीत्यादिना आशास्महइत्यंतेनप्रसादक्षणमंगमुपक्षिप्तं तल्लक्षणंतु शश्वच्छायुपसंपन्नाप्रसादस्तुप्रसन्नतेति

भगवन्नमयादुहितृमनोरथसंपत्याकण्वोपितावत् श्रुतविस्तारः क्रियतांदुहितृवत्सलाभावेनकाइहैवोपचरंतीसमीपचा रिणीतिष्ठति मनोरथः खलुमेभाणितोभगवत्सपक्षिप्तं लब्धस्वार्थस्यशमनं रूतिरिक्तमिधीयतेइति किंतेभूयः प्रियमुपकरोमीत्यनेन काव्यसंहारलक्षणभंगमुपक्षिप्तं तल्लक्षणंतु नवत्रदानसंशक्ति.काव्यसंहारइतिभरतवा क्यं नटवाक्यंनाटकाभिनयसमाप्तौसामाजिकेभ्योनाशीर्दीयतइत्यर्थः प्रस्तावनानंतरंनटवाक्याभावान्नभ रतवाक्यमित्युक्तिः प्रवर्ततामिति प्रकृतहितायणेरश्वेणिहिताय प्रार्थितः प्रवर्ततांश्रुतेनशास्त्रश्रवणेनमहतांगरि ष्ठानांमहीयसांउत्कृष्टानांउत्कृष्टशक्तिमतां कवीनांविशेषणेनैवविशेष्यप्रतिपत्तेर्नानिशेष्योपादानं सरस्वतीप्रव र्ततामित्यनुपपद्यते आदिक्रियादीपकं नीललोहितोमहादेवःममपुनर्भवंजन्मांतरंक्षपयतुनाशयतु कीदृक्नी ललोहितः आत्मनाभवतीत्यात्मभूः परितोगताव्याप्ताशक्तिः सामर्थ्यमस्येत्यनेनतच्छक्तत्वंव्यज्यते क्रियासमुच्चयः तमतिमेतिमहतीतिच्छेकोक्त्यनुप्रासो रुचिरावृत्तं तल्लक्षणंतु चतुर्थंहेरिहरुचिराजभौस्त्रोगइति अनेनप्रश स्तिनामकंमंगमुपक्षिप्तं तल्लक्षणमादिभरतेदेवद्विजनृपादीनांप्रशस्तिः स्यात्प्रशंसनमिति ॥ ७ ॥ इतिश्रीमद
भिज्ञानशाकुंतलरीकायामर्थद्योतनिकायांसप्तमोंकः समाप्तः ७ ॥ ॥ अथप्रबंधरसोनिरूप्यते॥ तत्रसंभोग शृंगारोंगी अन्येभयानकादयोंगभूताः तत्र असंशयंक्षत्रपरिग्रहक्षमेत्रराज्ञो भ्रातादयः ततः शकुंतलाहिअअ माउत्तेमएसाणुएत्थिंति दानीमेयेतदादिभूमिष्ठमन्यविषयानतुरंगिरस्याइत्यंतमुद्धुद्धायारतेर्भावत्वमेवउद्बुध्यमाना स्थायीभावइत्यभिधीयतइत्युक्तेरत्रनैकरूपभिरास्वायः शकराबद्धैर्वेदसाक्षिनिर्विनाविप्रलंभेनशृंगारः घुष्टिम श्रुते तोषायितोहिबस्त्यादौभूयान्रागः प्रबंधेतइति चोक्तेर्विप्रलंभेनविनासंभोगस्यपरितोषाभावात्ततः प्रविश तियथानिर्दिष्टपरिवारोराजेत्यादिना अनंगलेखेरर्थात् पूर्वानुरागविप्रलंभः तत्रविप्रलंभलक्षणं अयुक्तयो स्तरुण योरविरागः परस्परं अभीषालिंगनादीनामनवाप्तौप्रकृष्यते सविप्रलंभोज्ञेयइति अनुरागविप्रलंभलक्षणं

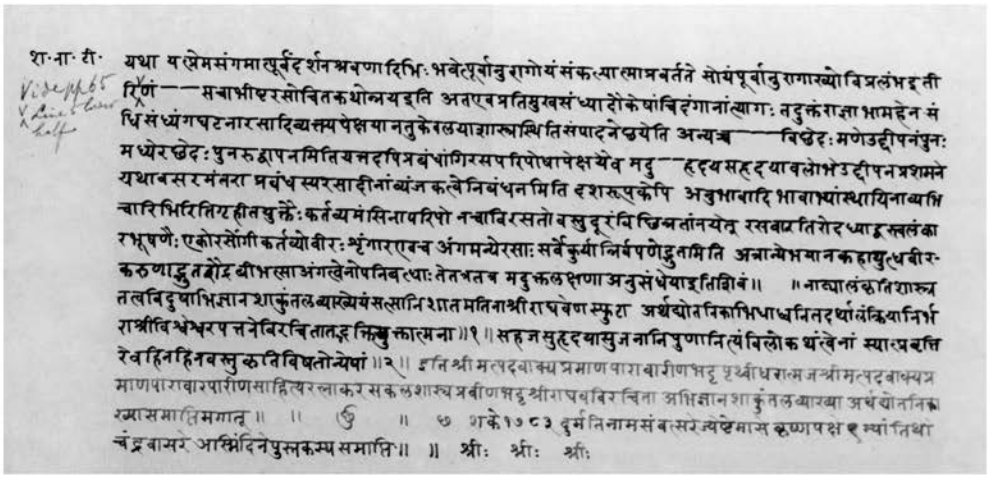

श. ना. ही.

६८

॥ इतिशाकुंतलटीकासमाप्त ॥

६८